

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.
НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ.

•4•1996

Спеціальний випуск журналу присвячено 90-річчю з дня народження видатного археолога-скіфознавця Олексія Івановича Тереножкина. Вміщено статті, публікації, новітні розробки, дискусійні та біографічні матеріали з питань скіфської археології.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів, всіх, хто цікавиться давньою історією України.

Специальный выпуск журнала посвящен 90-летию со дня рождения выдающегося ученого-скифолога Алексея Ивановича Тереножкина. Помещены статьи, публикации, новейшие разработки, дискуссионные и биографические материалы по вопросам скіфской археологии.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.11.95. Підп. до друку
03.04.96. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 800 прим. Зам. 334
Надрук. на ДМП. "Творах"
Оригінал-макет виготовлений редакційно-
видавничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛІМКОВА
Художній редактор М. І. ІЄВЛЄВ

АРХЕОЛОГІЯ

• 4 • 1996

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 Від головного редактора
- Статті
- 4 МУРЗІН В. Ю. О. І. Теренохжкін — видатний дослідник скіфської культури
- 9 МАХОРТИХ С. В. Скарби VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи
- 25 БЕЗСОНОВА С. С. Глиняні жертвники лісостепового Подніпров'я ранньоскіфського часу
- 41 БІЛОЗОР В. П. Кам'яні статуй у контексті скіфської етногеографічної проблематики
- 51 МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М. Проблеми етнічної географії Скіфії
- Публікації археологічних матеріалів
- 67 СМИРНОВА Г. И. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э.
- 85 ВАХТИНА М. Ю. Греческая расписная керамика из раскопок Немировского городища
- 94 ФІАЛКО О. Є. Скіфські вуздечки з залізними нахрапниками
- 101 КОВПАНЕНКО Г. Т., СКОРИЙ С. А., БАТУРЕВИЧ Є. Ю. Кургани скіфського часу поблизу с. Іванівка на Київщині
- Дискусії
- 115 ПОЛІН С. В. Про хронологію ранньоскіфської культури
- 127 ЗУБАР В. М. Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е.

На допомогу вчителеві

136   БУНЯТЯН К. П. Скіфи

Нові відкриття і знахідки

141   МУРЗІН В. Ю., РОЛЛЕ Р., БІЛОЗОР В. П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника

Рецензії

150   ОХОТНИКОВ С. Б. Ivo Lukanc. Diokletianus. Der Römische Kaiser aus Dalmatien.— Fondation numismatica antica.— Edit Cultura, Wetteren, 1991.— 345 p.

151   ЧЕРНЕНКО Є. В. Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии // Серия «Скифы: Экономика и история».— К., 1995.— Вып. 3.— 140 с.

Вітасмо ювілярів

153   До 60-річчя Василя Івановича Бідзілі

155   Наши авторы

156   Список скорочень

157   Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1996 рік

Від головного редактора

26 жовтня 1997 р. виповнюється 90 років з дня народження видатного археолога Олексія Івановича Тереножкіна, значна частина життя якого була тісно пов'язана з Інститутом археології Національної академії наук України, де він багато років очолював відділ скіфо-сарматської археології. Протягом цього часу Олексій Іванович не лише створив всеосяжну концепцію скіфської історії, а й перетворив відділ на один з основних осередків скіфознавства.

На жаль, Олексія Івановича з нами немає вже майже 15 років. Проте добра пам'ять про нього житиме, доки учні Олексія Івановича та їх наукові спадкоємці продовжуватимуть його справу й поглиблюватимуть знання про історію і культуру Східної Європи скіфської доби. Деякі розробки його вихованців-скіфознавців Інституту подано в цьому спеціальному номері журналу «Археологія», який є вшануванням пам'яті Олексія Івановича.

СТАТТІ

О. І. ТЕРЕНОЖКІН —
ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК
СКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В. Ю. Мурзін

У статті синтетично викладено основні підсумки наукової творчості засновника київської школи скіфознавства, видатного вченого-археолога О. І. Тереножкіна.

Олексій Іванович Тереножкін народився 26 жовтня 1907 р. у Миколаївську Саратовської губернії в родині досить відомого у Поволжі книготорговця, купця другої гільдії. Соціальний стан його батьків згодом, під час навчання у Московському університеті, завдав Олексію Івановичу чимало клопоту. Тому про дитинство та юність, які припали на роки революції, громадянської війни та жахливого голоду, він згадував не дуже часто і лише у вузькому колі. Як іноді буває, страшні враження про ці події майже стерлися у його пам'яті, а краще збереглися кумедні, чи, вірніше, трагікомічні.

Запам'яталася, наприклад, його розповідь про те, як під час розграбування винних складів солдатами запасних частин у 1917 р., його матері випала нагода придбати та надійно сховати певну кількість спирту. Конспіративний продаж цієї привабливої за кожної влади рідини трохи допоміг родині, яка на той час залишилася без батька. Проте залишило побутові деталі життя Олексія Івановича, та повернемся до наукового боку його діяльності — археології. Безсумнівно, що Олексій Іванович з його природним обдаруванням, цілеспрямованістю та наполегливістю спромігся б досягти вагомих результатів у багатьох галузях людської діяльності — не випадково його брат, який також успадкував ці родинні риси, став відомим ученим-аграрієм. Та Олексій Іванович обрав археологію, яка потребує не лише кабінетних знань, а й багатьох різnobічних навичок для організації польових досліджень. І він відповідав цим вимогам — здавалось, він міг буквально все: чудово малював та креслив, мав вправні руки та практичний розум, ціпку пам'ять, здібність до аналізу та узагальнення. Може, саме завдяки цим якостям О. І. Тереножкіну поталанило прожити в археології немовби два життя, у будь-якому разі за масштабами здійсненого.

Перше наукове життя, що припадає на 30—40-і рр. з перервою на війну, майже усі роки якої О. І. Тереножкін перебував у діючій армії (рис. 1), пов'язане з вивченням старожитностей Середньої Азії. Якщо зважити на результати його експедицій, які, незважаючи на всі труднощі, привели до відкриття цілих незнаних доти пластів давньої культури цього регіону, зокрема справжньої перлини — городища Афросіаб, стає зрозумілим, чому Олексія Івановича справедливо вважають одним з фундаторів сучасної середньоазіатської археології.

Свое друге життя у науці він розпочав 1948 р. у Києві, коли став працювати в Інституті археології АН України, де незабаром очолив Відділ археології скіфо-сарматських племен та античних міст, на базі якого після ряду

реорганізацій виник відділ археології ранньої залізної доби, котрим Олексій Іванович керував до самої смерті в 1981 р.

За цей час О. І. Тереножкін разом з дружиною та науковим однодумцем В. А. Іллінською не тільки розробив струнку систему поглядів з основних питань скіфознавства, а й здійснив, ймовірно, головну справу свого життя — сформував та дбайливо вилекав в межах цих поглядів київську школу скіфознавства, представники якої і зараз, зрозуміло з урахуванням нових матеріалів та розвитку знань, працюють у тій системі наукових координат, що була залідена Олексієм Івановичем. Саме тому з сенсом спиниться на властивих їому підходах до вивчення скіфської проблеми детальніше.

Найважливішим у цьому відношенні є ма-
бути те, що О. І. Тереножкін досліджував цю проблему з пози-
ції вченого-археолога.

Проте він ніколи не відкидав доробок фахівців суміжних галузей знання — етнографії, лінгвістики, антропології тощо, хоча беззастережно вважав скіфознавство окремою галуззю саме історико-археологічної науки. Не випадково в його біографії польові дослідження щільно переплелися з головними віхами становлення його наукової концепції та стали невід'ємною частиною цього творчого процесу.

У той час, коли О. І. Тереножкін робив перші кроки у вивчені старожитностей України, чи не головнішим завданням скіфознавців було детальне вивчення локальних варіантів скіфської культури та її генетичних витоків, оскільки виникало дедалі більше сумнівів, що межі поширення останньої відповідають території розселення власне скіфських іраномовних племен.

Один з таких локальних варіантів культури скіфського типу існував у лісостепових районах Дніпровського Правобережжя, які наприкінці 40-х та у 50-ті рр. привертали найбільшу увагу О. І. Тереножкіна-дослідника. Саме тут він здійснив широкі розвідки та розкопки на багатьох археологічних об'єктах відповідного часу, одним з головних наслідків котрих стало виділення черноліської археологічної культури передскіфської доби. Незабаром стало ясно, що виокремлено не просто чергову групу археологічних пам'яток, а зроблено відкриття набагато вагоміше — виявлено ланку, що з'єднала місцеву культуру скіфського типу із старожитностями доби бронзи.

Рис. 1. О. І. Тереножкін під час війни. Осінь 1944 р.

Таким чином, з'явилися достатні підстави для твердження про глибокі місцеві корені та етнокультурну спадковість населення даного регіону від комаровсько-тишинецьких племен до зарубинецьких вклюючи. Зважаючи на цей археологічно доведений ним висновок, а також дані лінгвистики, зокрема викладені у працях П. М. Третьякова, О. І. Тереножкін переконливо сформульовав тезу про протослов'янську належність автохтонного населення Дніпровського лісостепового Правобережжя за скіфської доби, чим ґрунтовно підтримав на новому науковому рівні висновки Л. Нідерле про знаходження прабатьківщини слов'ян у Середньому Подніпров'ї. Ця ідея О. І. Тереножкіна, викладена у серії статей, докторській дисертації та великій монографії¹, має величезне значення для розуміння давньої історії України. Зокрема у скіфознавстві вона стала одним з основних чинників, що похитнув історичну побудову, яка існувала ще за часів М. І. Ростовцева, згідно якої Скіфія являла собою величезне політичне об'єднання у межах Степу та Лісостепу, заселених прийшлими іраномовними племенами.

Одним з виходів із такої ситуації для частини фахівців стало намагання зменшити розміри Скіфії до території степової частини Надчорноморщини та пояснити наявність проявів скіфської культури у північніших районах лише поверховим культурним впливом, що зводився, на їхню думку, до так званої скіфської тріади, тобто окремих елементів звіриного стилю, озброєння та кінської вузди. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська вважали, що поняття скіфська тріада має досить штучний характер, оскільки скіфський вплив у Лісостепу, на їхній погляд, був набагато глибшим, що простежується у різних компонентах матеріальної культури та похованальних обрядах місцевого населення. Вони наголошували, що це є ознакою тісного та тривалого співіснування носіїв власне скіфської культури з автохтонними племенами Лісостепу, яке виникло та розвивалося в межах одного політичного утворення. Тобто Скіфія в їхній уяві була могутньою державою, що простягалася з півдня на північ від узбережжя Чорного моря до кордону Лісостепу та Лісу й була заселена різними за походженням племенами та народами, об'єднаними під владою скіфів-номадів. Входили до цієї держави і протослов'яни Середнього Подніпров'я, яких О. І. Тереножкін пов'язував зі скіфами-орачами Геродота².

Проте О. І. Тереножкін від самого початку своєї праці на ниві скіфської археології добре розумів, що широкі історичні узагальнення неможливі не тільки без опрацювання матеріалів, що походять з різних районів Скіфії, а й без знайомства з ними, так би мовити, живцем. Зрозуміло, що одним з таких районів була степова частина України, яка була ядром скіфської держави.

З різних причин, у тому числі й у зв'язку з великими роботами в Лісостепу, організувати планомірні польові дослідження на півдні України Олексію Івановичу тривалий час не щастило. Тому він використовував будь-яку нагоду для вивчення степових пам'яток. Особливе місце серед цих робіт посідають розкопки Мелітопольського кургану, здійснені у 1954 р. під керівництвом Олексія Івановича, звіти та чернетки якого згодом були доопрацьовані та доповнені одним з учнів О. І. Тереножкіна — Б. М. Мозолевським, який підготував та видав присвячену цій пам'ятці монографію³.

Це був перший царський скіфський курган, відкритий після значної паузи у кілька десятиліть. Не випадково, Олексій Іванович єдиний серед археологів того часу фахівць, який мав досвід розкопок надзвичайно складних для дослідження курганів вищої скіфської аристократії, з середини 60-х рр., коли величезні меліоративні та будівельні роботи на півдні України стали потребувати відповідних за масштабами археологічних досліджень, опиняється у центрі цих подій. О. І. Тереножкін досліджує скіфські кургани Нікопольщини⁴, працює в Херсонській, Запорізькій областях, за допомогою найпростішого інструменту — колодязного бура, під час археологічних розвідок виявляє та бере на облік степові некрополі скіфів (рис. 2). Серед них, наприклад, було виявлено курганий могильник, що оточував Гайманову Могилу — курган, назві якого за кілька років по тому судилося обійти шпальти багатьох газет світу. В його успішних розкопках досвід та дружня допомога Олексія

Івановича відіграли далеко не останню роль. Саме в тих експедиціях закладалися підвалини майбутніх досліджень Товстої Могили, Чортомлика, Огуза, Бердянського кургану та інших видатних пам'яток скіфської культури, що були проведені археологами, котрі пройшли школу курганної археології під керівництвом О. І. Тереножкіна. Звернення Олексія Івановича до археології Степу виявилося не тільки у зміні маршруту його експедицій — все значніше місце вона починає посідати і в його наукових розробках. Зазначимо, що у той період великої популярності набула ідея про наявність генетичного зв'язку поміж скіфами та носіями зрубної культури доби пізньої бронзи — так звана автотонна теорія походження скіфів. О. І. Тереножкін підійшов до цієї проблеми з позиції визнаного знавця старожитностей найпізнішого передскіфського періоду. Ще у 1952 р. він видрукував коротку статтю, в якій пов'язав велику групу передскіфських степових пам'яток типу Чорногорівки-Камишувахи з історичними кімерійцями⁵. Тепер прийшов час, коли Олексій Іванович зайнявся кімерійською темою впритул. З'являється серія близькучих статей, в яких він цілеспрямовано та послідовно розглядає різноманітні аспекти цієї проблеми, висвітлює конкретні шляхи її вирішення. Вінцем цих зусиль став вихід фундаментальної монографії «Кімерийці»⁶, в якій О. І. Тереножкін переконливо довів, що культуру історичних кімерійців, яка виникла на основі більш ранньої зрубної, репрезентують пам'ятки чорногорівсько-новочеркаського типу, котрі датуються 900—750 рр. до н. е. Ця культура, на його погляд, не трансформується в скіфську, а змінюється останньою, так би мовити, механічно. Формувалась же скіфська культура в глибинних районах Азії, звідки вона була привнесена на територію Східної Європи власні скіфськими племенами, що просунулися сюди на початку VII ст. до н. е. та підкорили місцеве кімерійське населення.

Ці події значною мірою визначили, за О. І. Тереножкіним, розвиток суспільних відносин у Скіфії. Підкорення власне скіфськими племенами місцевого населення Північного Причорномор'я призвело до загострення майнової та соціальної диференціації всередині скіфського об'єднання. Значну роль у становленні скіфської державності відіграло також завоювання номадами ряду осілих народів, що відкривало перед скіфами широкі можливості для отримання значної частки продуктів землеробства та ремесла, які вироблялись підкореним населенням. Це й визначило характер скіфської держав-

Рис. 2. О. І. Тереножкін на кургані Чортомлик під час археологічних розвідок. Середина 70-х рр.

ності, економічною основою якої була експлуатація залежних племен та народів. Тому, на думку О. І. Тереножкіна, скіфська держава повинна була утворитися ще під час скіфських походів до Передньої Азії, а ії подальший розвиток він пов'язував із включенням до складу Скіфії лісостепових районів Північного Причорномор'я⁷.

Таким чином, концепція історії скіфів та їхньої культури, сформульована О. І. Тереножкіним, являє собою розгалужену систему взаємоузгоджених та послідовних поглядів на шляхи вирішення трьох основних, пов'язаних поміж собою питань скіфознавства: формування скіфського етносу та генезису скіфської культури — складання та характеру скіфської державності — етногеографії Скіфії. Усі ці історичні узагальнення, насамперед, базувалися на детальній розробці археологічних джерел, великим майстром якої був Олексій Іванович. За браком місця ми не маємо можливості розповісти про це ширше, а зазначимо лише, що його хронологічні побудови та дослідження окремих елементів матеріальної культури залишаються надійним орієнтиром для сучасних скіфознавців.

На жаль, Олексію Івановичу не судилося самому в концентрованому вигляді та послідовно викласти свої погляди щодо усього розмаїття принципових питань скіфської історії. Разом з В. А. Іллінською він плекав плани зробити це в фундаментальній праці, в якій розглядалися б основні археологічні пам'ятки скіфської культури в широкому розумінні цього слова та містився б нарис скіфської історії. Вони встигли здійснити лише першу частину задуму — у 1983 р., вже після їхньої смерті, побачило світ підготоване ними зібрання археологічних джерел, що походять з територій півдня Східної Європи, Кавказу, Малої та Передньої Азії та стосуються скіфської проблеми⁸.

Ім'я О. І. Тереножкіна вже міцно увійшло в історію скіфознавства як ім'я одного з тих фахівців, зусиллями яких наші знання про скіфів та їхню культуру сягають якісно нового рівня. Як правило, саме з прізвищами цих учених асоціюються певні періоди в розвитку науки. Якщо становлення скіфознавства як окремої галузі історико-археологічного знання уособлюється ім'ям М. І. Ростовцева, то подальший розвиток цієї науки, що охоплює кінець 40-х—70-ті рр. нашого сторіччя, буде назавжди пов'язаний з іменами московського науковця Б. М. Гракова, ленінградського вченого М. І. Артамонова, та, зрозуміло, засновника київської школи скіфознавства, видатного дослідника скіфської історії та культури О. І. Тереножкіна.

Примітки

¹ Див., наприклад: Тереножкин А. И. Культура предскіфского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап) // ВССА.— М., 1954.— С. 94—111; Тереножкин А. И. Об этнической принадлежности племен скіфского времени вПравобережной Лесостепи // КСИА АН УССР, 1955.— Вып. 4.— С. 75—77; Тереножкин А. И. Праордина славян и лужицкая культура // КСИА АН УССР, 1961.— Вып. 11.— С. 7—9; Тереножкин А. И. Предскіфский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— 248 с. та ін.

² Археология Української РСР.— Т. II.— К., 1971.— С. 35—37.— Карта 3; Тереножкин А. И. Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 3—12.

³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— 264 с.

⁴ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 113—186.

⁵ Тереножкин А. И. Памятники предскіфского времени на Украине // КСИИМК.— М., 1952.— Вып. 47.— С. 3—14.

⁶ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— 220 с.

⁷ Тереножкин А. И. Об общественном строе у скіфов // СА, 1966.— № 2.— С. 33—49; Тереножкин О. І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія, 1975.— Вип. 15.— С. 3—13.

⁸ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— 378 с.

В. Ю. Мурзин

А. И. ТЕРЕНОЖКИН — ВЫДАЮЩИЙСЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ СКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье кратко рассматриваются основные вехи творческого пути выдающегося ученого-археолога, основателя киевской школы скифоведения, Алексея Ивановича Тереножкина и рассказывается о главных составляющих созданной им всесторонней концепции скифской истории и развития скифской культуры.

V. Yu. Murzin

A. I. TERENOZHKN, PROMINENT RESEARCHER OF THE SCYTHIAN CULTURE

In the article key landmarks of the career of Alexei Ivanovich Terenozhkin, an outstanding scientist-archaeologist, a founder of the Kiev school of the Scythian science, are considered. The main components of his all-round conception of the Scythian history and the Scythian culture's development are narrated about.

СКАРБИ VIII—VII ст. до н. е. НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

С. В. Махортих

У статті розглядаються питання походження, хронології та історичної інтерпретації скарбів металевих виробів VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи.

Давні скарби, що належать до числа самостійних джерел історичного пізнання, з невід'ємною частиною багатьох археологічних культур та епох. Територіальні та хронологічні межі їх існування надзвичайно широкі. Також досить різноманітним є їх склад. Аналізу скарбів присвячені праці деяких західних дослідників. Зокрема Р. Бредлі, простежуючи у хронологічному розвитку доісторичних скарбів ряд етапів, поділяє їх на дві групи: 1) скарби, сховані в хвилину небезпеки з метою наступного повернення власникові; 2) скарби як ритуальні комплекси, зариті з тією чи іншою обрядовою метою¹. Приклади конкретно-історичного аналізу скарбів зливків, монет та коштовного начиння відомі і з вітчизняної історіографії (праці В. С. Бочкарьова, Г. Ф. Корзухіної, В. В. Кропоткіна).

Про зростаючий інтерес до вивчення скарбів та накопичення запасів предметів матеріальної культури у давнину, засвідчує і проведення у 1984 р. в м. Регенсбурзі (Німеччина) симпозіуму по скарбах бронзової доби. Розгляд цих же питань присвячений спеціальний випуск журналу «Світ археології», що видається у Лондоні (1988.— Т. 20.— № 2).

Ми поділяємо погляд тих учених, які вважають, що до скарбів треба ставитись диференційовано, кожного разу намагаючись з'ясувати їх конкретну функцію. Про це наочно свідчать численні та різноманітні скарби бронзової доби у Північній та Західній Європі, яким в літературі дається різне пояснення: ритуальне поховання общинного або індивідуального багатства, склад

металурга, запаси торговця, тимчасове укриття цінностей від військової небезпеки, постійна скованка релігійного характеру.

Скарби VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи ще не були предметом спеціального вивчення. Разом з тим необхідно згадати статтю О. Р. Дубовської, присвячену розгляду комплексів типу Новочеркаського скарбу, виявлених у степової зоні Північного Причорномор'я². Чотири з них автор відносить безпосередньо до скарбів (з Новочеркаська, Аксая, Кам'янки-Дніпровської та Преображенського) та характеризує як імпортні вироби, здебільшого, кавказького виробництва. На думку С. А. Скорого умови відкриття комплексів з вуздою новочеркаського типу в курганах північнопричорноморського степу змушують піддати сумніву правильність їх тлумачення як скарбів³. Посилаючись на те, що в деяких випадках (Аксай, Кам'янка-Дніпровська) у насипах, де трапляються речі новочеркаського типу, зафіксовані непорушенні безінвентарні могили, він вважає, що їх зв'язок з зазначеними скарбами більш ніж можливий. Проте, у вказаних вище працях відкритими залишаються питання історичної інтерпретації, хронології, території поширення, без відповіді на які проблему скарбів не можна вважати достатньо вивченою.

Наша стаття спрямована на розв'язання цих питань. Нижче подається зведення існуючих в цей час знахідок скарбів VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи. Їх опис починаємо із найбільш східних знахідок.

1. С. Алтуд (Кабардино-Балкарія). У пошкодженій частині кургану виявлені такі бронзові предмети: кобанська сокира, пара двокільчастих вудил, чотири трипетельчасті псалії, два великих кільця з рухомою муфтою, чотири округлі бляхи⁴. Треба відзначити, що вудила, псалії та кільця грубої відливу, тобто, певно, не були у вжитку (рис. 1, 9—15).

2. М. Єсен туки (Ставропольський край). Скарб предметів кінського спорядження виявлений у полі кургану⁵. У його складі чотири пари вудил, вісім трипетельчастих псаліїв, п'ять блях, два масивних литих кільця та два кільця меншого діаметру, лунниця. Один екземпляр вудил фрагментований: мають пошкодження також псалії і великі кільця.

3. М. П'ятигорськ (Ставропольський край). На північно-західному схилі г. Бештау знайдено скарб⁶. У його складі казан, обшивка щита, нагрудна прикраса, двокільчасті вудила, трипетельчасті псалії, пряжка від сбруї, стріли новочеркаського типу, залізні наконечник спису та кинджал (рис. 2).

4. М. Залізноводськ (Ставропольський край). Скарб бронзових предметів виявлений на західному схилі г. Развалка на поселенні кобанської культури⁷. У його складі двокільчасті вудила, пара трипетельчастих псаліїв, два великих кільця з рухомою муфтою, три бляхи та два «браслети».

5. Пшиський скарб знайдений у закруті р. Пшиш (Адигея)⁸. Складається з трьох пар двокільчастих вудил, чотирьох трипетельчастих псаліїв, двох кілець з муфтою, бляхи та скоб (рис. 3, 1—8).

6. М. Аксай (Ростовська обл.). У південно-західній полі кургану разом лежали бронзові деталі вузди: дві пари двокільчастих вудил, одна з яких фрагментована, бляхи, пара масивних подвійних гудзиків, залізний наконечник спису⁹.

7. М. Новочеркаськ (Ростовська обл.). Скарб, знайдений у землі, складається із сокири кобанського типу, двокільчастих вудил, трипетельчастих псаліїв, половини ливарної форми для відливання наконечників стріл, зламаного стрижня (шила?)¹⁰ (рис. 1, 1—8).

8. С. Преображенське (Луганська обл.). У південній полі кургану знайдені такі предмети: п'ять пар двокільчастих вудил, трипетельчасті псалії, дві ребристі муфти, бляхи, платівчасті кільця з ребром у середній частині, фрагмент бронзової гринви. Пошкодження мають також дві пари вудил, псалії та бляхи (рис. 4).

9. М. Кам'янка-Дніпровська (Запорізька обл.)¹². У південно-східній полі кургану доби бронзи знайдено набір речей, що складається з таких предметів: бронзові двокільчасті та залізні петельчасті вудила, дві пари масивних подвійних гудзиків, залізні наконечники списів.

10. С. Залевки (Черкаська обл.). Скарб знайдений на городищі¹³. У гли-

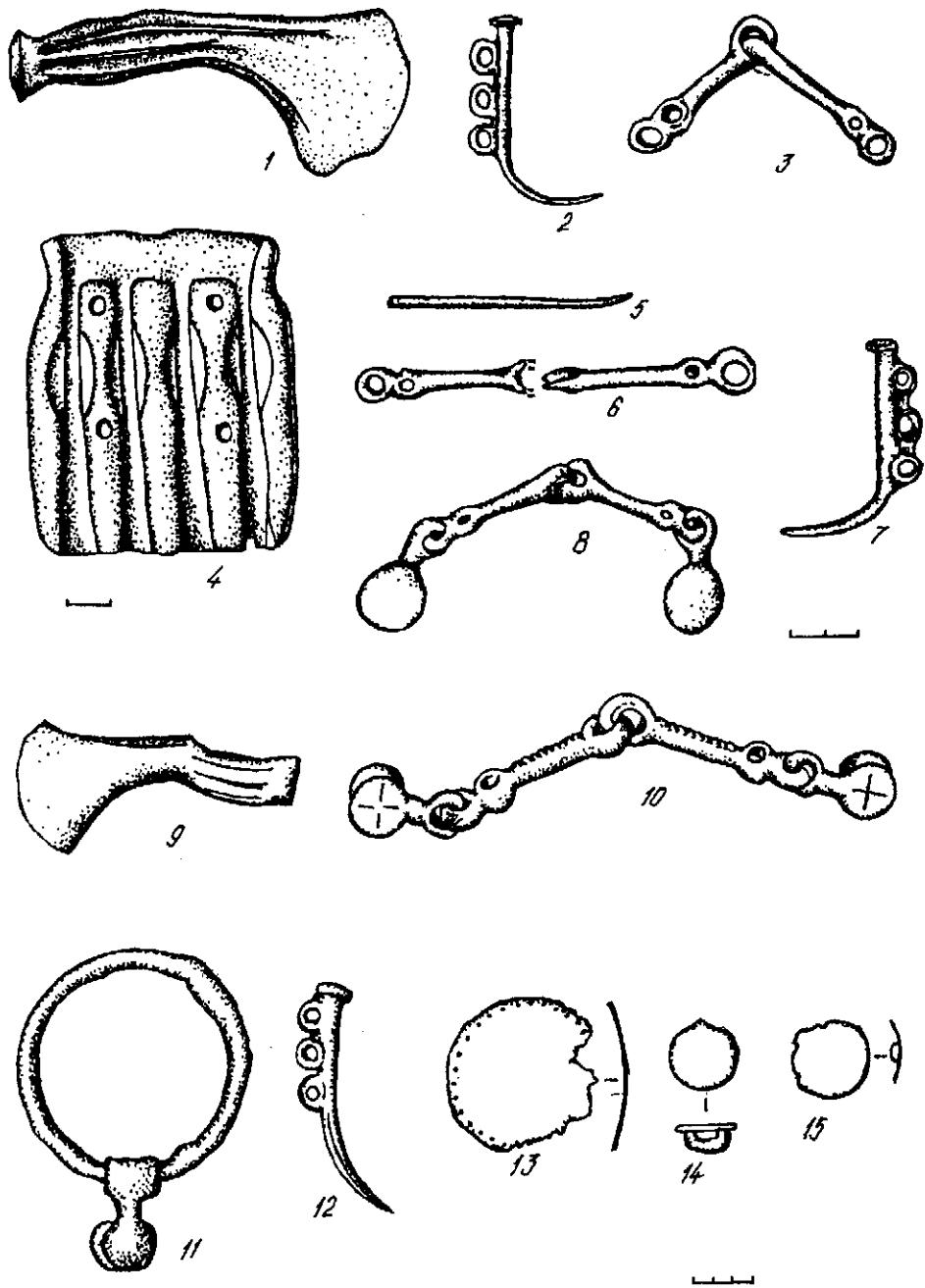

Рис. 1. Комплекси з речами новочеркаського типу, знайдені у Передкавказзі (1—8 — Новочеркаськ; 9—15 — Алтуд).

няній посудині лежала бронзова миска кавказького походження з такими предметами: бронзові двокільчасті вудила, підвіски, браслет, трубочки, наиста, лите бронзове грузило, спіральки та бронзовий зливок (рис. 5).

11. С. Пуркари (Молдова). У полі кургану епохи бронзи знайдений скарб залізних предметів, серед яких були дві пари однокільчастих вудил, чотири трипетельчасті псалія, наконечник спису, підвіски для вудил (рис. 3, 9—14).

Таким чином, ми маємо дані про одинадцять скарбів VIII—VII ст. до н. е., виявленіх на півдні Східної Європи. Розподіляються вони наступним чином: Північний Кавказ — 5 (Алтуд, Бештау, Єсентуки, Залізноводськ, Пшиш),

Нижній Дон — 2 (Аксай, Новочеркаськ), Україна — 3 (Залевки, Кам'янка-Дніпровська, Преображенське), Молдова — 1 (Пуркари). Більшість комплексів знайдено у насипах курганів доби бронзи — 6, на поселеннях — 2, у потасмних місцях чи склепах — 2, на території грунтового могильника — 1. Географія знахідок досить різноманітна, що виявляється у поширенні скарбів у різних природно-географічних (степ, лісостеп) та культурних зонах (кобанській, черноліській та ін.). У той же час, ці знахідки об'єднують стандартизовані вигляд та спільність походження ряду виявлених у них компонентів. Це — набори вуздечкового спорядження новочеркаського типу (двохкільчасті вудила, трипетельчасті псалії, кільця, бляхи) у супроводі сутто кавказьких речей (сокира, миска, гривна). Отже, північнокавказький характер виробництва багатьох із цих предметів сумнівів не викликає. Причому, це стосується не тільки бронзової, але й залізної вузди, виявленої у насипі кургану поблизу с. Пуркари. Знайдені там разом з кільчастими вудилами трипетельчасті псалії типу I-A, за класифікацією А. А. Іессена, є копіями бронзової вузди новочеркаського типу та швидше за все північнокавказькими за походженням. Саме на Північному Кавказі вони представлені найширше та існують, в основному, протягом IX—VIII ст. до н. е. У зв'язку з цим треба застерегти від надто вузького розуміння новочеркаського історико-культурного комплексу, що не обмежувався добре відомим Новочеркаським скарбом, а був значно ширшим. Так, крім двохкільчастих, він включає й інші типи вудил, наприклад, однокільчасті, а також ще ряд деталей кінського спорядження (бляхи, лунниці тощо), деякі з яких за походженням пов'язані з культурою історичних кімерійців¹⁵. Звертає на себе увагу і відоме поховання VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Велика Олександровка на Інгульці¹⁶. Незважаючи на те, що його інвентар не містив речей, характерних для власне новочеркаського скарбу, належність цього поховання до новочеркаської групи пам'яток сумнівів у дослідників не викликає.

Повертаючись до питання про склад скарбів, треба відзначити, що позакурганні знахідки з Бештау, Новочеркаська та Залевок, порівняно з курганними, відрізняються більшою різноманітністю та деякою специфічністю, яка виявляється у тому, що крім деталей кінського спорядження, вони включають предмети озброєння, ливарну форму, казан та деякі інші речі не кавказького походження.

Належність перелічених лише комплексів до скарбів у більшості випадків сумнівів не викликає. Проте, стверджувати це відносно скарбів з Кам'янки-Дніпровської¹⁷ (через його специфічність) або Алтуда, Єсентуків, Аксая (через відсутність польової документації) з повною впевненістю не можна, як і вважати їх випадковими знахідками чи відносити до похованального інвентаря. Як уже відзначалося вище, загалом, це предмети кінського спорядження, частина якого або ще не була в ужитку, або стала непридатною для використання через його дефекти. Аналогічний і склад комплексів, належність яких до скарбів сумнівів не викликає. Так, у Новочеркаському скарбі, крім фрагментованої пари вудил, знайдено псалій, на якому зберігся ливарний накіп. Непридатні до вживання деталі вузді та бронзові прикраси виявлені також у Бештауському, Залізноводському, Пшиському та Преображенському скарбах.

Тому ці знахідки швидше за все належать не до похованального інвентаря чи предметів ритуальних дій, а с металевим брухтом. Все це, разом із сказаним вище, засвідчує, що перед нами скарби готових виробів та металевої сировини північнокавказьких виробничих центрів, частину яких виявлено за межами їх безпосереднього виготовлення. Підтвердженням цього є виділена А. М. Лесковим у степах Північного Причорномор'я група північнокавказьких скарбів більш раннього часу, що складаються з металевих предметів XIII—XII ст. до н. е.¹⁸.

Пояснення цьому явищу слід шукати у загальноісторичній ситуації, яка склалася на півдні Східної Європи наприкінці II — поч. I тис. до н. е., що на кілька століть наперед визначало хід історичного розвитку на цій території. Передусім треба відзначити різке падіння виробництва у металообробних центрах на південному заході колишнього СРСР, що на думку Є. М. Черних та В. С. Бочкарьова, стало свідоцтвом затухання гірниочно-металургійного

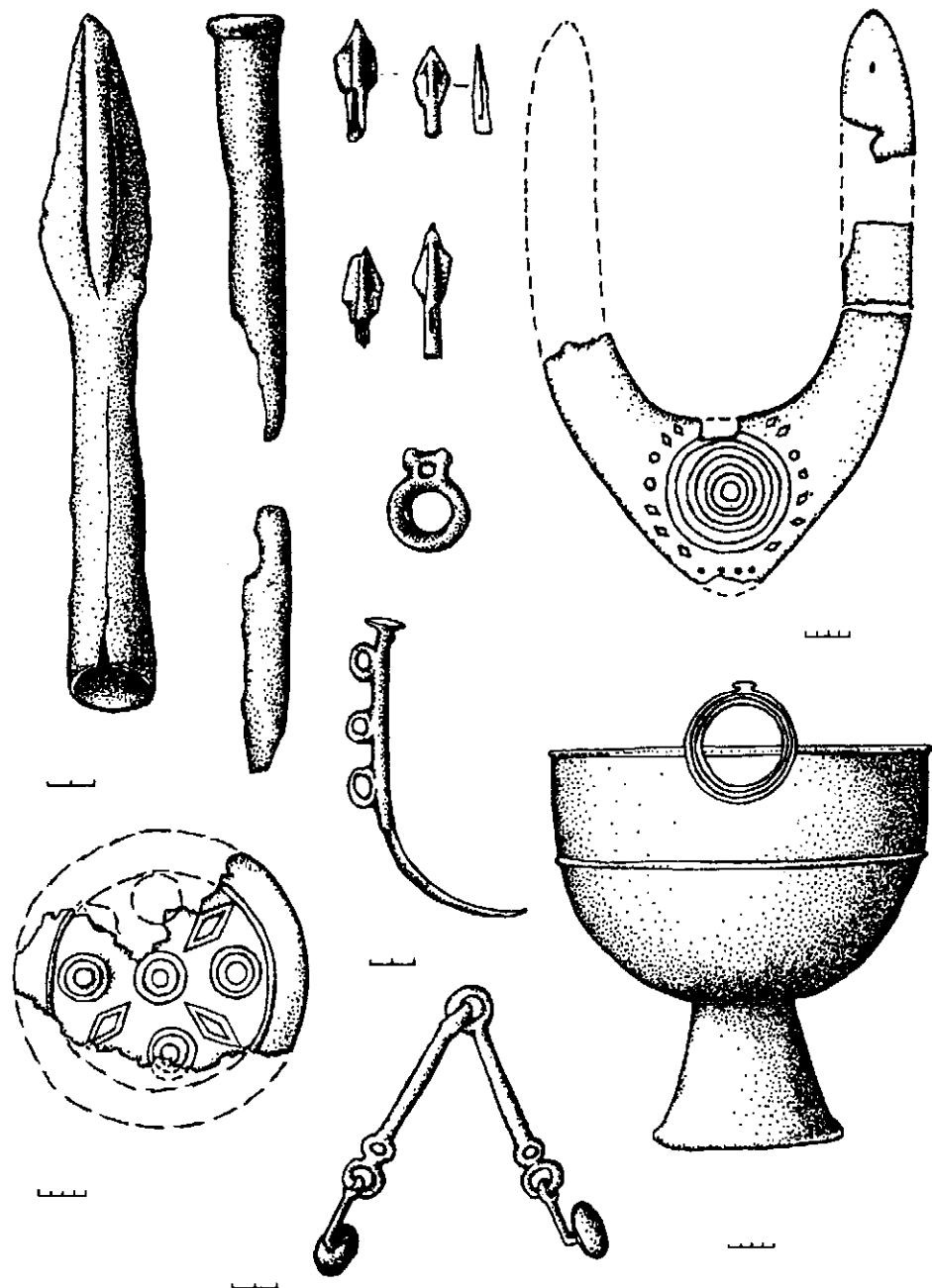

Рис. 2. Речі зі скарбу, знайденого на схилі г. Бештау (Північний Кавказ)

промислу в Балкано-Карпатській гірнико-металургійній області, що пов'язується з поширенням культур гальштатського типу¹⁹. Негативну роль у припиненні діяльності причорноморського осередку металообробки відігравло й припинення використання у XI—Х ст. до н. е. Донецьких мідних копалень²⁰. О. І. Тереножкін також відзначав скорочування зв'язків з Карпатсько-Дунайським світом у білозерський час, внаслідок чого припинилося надходження з заходу до Північного Причорномор'я міді та бронзових виробів²¹. Це, певно, стало однією з причин, що привели до переорієнтації зв'язків та переважання надалі «східного» напрямку в постачанні імпортним металом та виробами з нього тепер уже не стільки причорноморських, скільки ливар-

ників лісостепової України, де з початком передскіфської епохи локалізуються основні металообробні центри. Адже саме на Північному Кавказі, а також в ряді більш східних областей (Волго-Уралля, Саяно-Алтай), у перші сторіччя I тис. до н. е. спостерігається зростання бронзоливарного виробництва. Так, відносно Північного Кавказу А. А. Іссенном та Є. І. Крупновим було доказано функціонування там прикубанського та кобанського металургійних центрів, що мали чималий культурний вплив на сусідні території²². Виходячи з цього, треба відзначити, що взаємодії ранніх кочовиків з місцевим населенням Передкавказзя у передскіфський період були зумовлені й своєрідністю їх економічного розвитку, що відбилося у вигляді їх матеріальної культури та, передусім, предметах озброєння та кінського спорядження.

У той же час, цим взаємодіям чималою мірою сприяло й те, що у зв'язку з погіршенням кліматичних умов та переходом населення степової зони Північного Причорномор'я (а також Поволжя та більш східних районів Євразії) до рухливого скотарства, відбувалися пересування кочового населення, в тому числі й до районів Північного Кавказу²³. Дано обставина чималою мірою була причиною того, що в цей час Кавказ, за словами Є. І. Крупнова «жив загальним життям зі всією південно-східною Європою»²⁴. Ранні кочовики, які з'явилися у Передкавказзі, були носіями власне кімерійської культури, що склалася в основному до IX—VIII ст. до н. е. й була сплавом різноманітних культурних традицій та форм (причорноморських, північнокавказьких, середньоєвропейських та азіатських). Деякі групи кочового населення, певно, змішувалися з місцевим кавказьким, одночасно взаємозбагачуючись окремими виробничими навичками та досвідом обробки металів. Можливо завдяки цим контактам на Північному Кавказі чимале поширення одержала традиція виготовлення біметалевої зброя (передусім мечей та кинджалів), відома білозерським племенам уже в XI—X ст. до н. е., а також активніше стали поширюватися залізні вироби²⁵. Із сказаного випливає, що економічні зв'язки населення Передкавказзя та степової зони, обумовлені розвитком металургії на Кавказі та скотарства в степу, були основою взаємодії між ними в епоху раннього заліза. У розвитку цих зв'язків певну роль відігравав обмін, що все більше розвивався, і в якому активно брали участь кочовики півдня Східної Європи. Вони виступали не тільки споживачами, але й посередниками у поширенні металу та виробів з нього на інші території. Внаслідок такого обміну металеві вироби доставлялися на чималі відстані від місця виготовлення, чому значною мірою сприяло використання коня для їзди верхи, що значно збільшило рухливість населення у передскіфський час.

У зв'язку з цим не можна обминути увагою питання про роль та специфіку ремесла у кочових суспільствах. Це питання було докладно розглянуто С. І. Вайнштейном, який на прикладі кочовиків Азії дійшов наступних висновків²⁶. Кочове суспільство не могло існувати без продуктів ремісничого виробництва. Воно завжди одержувало їх в основному двома шляхами: внаслідок виробництва у кочовому господарстві та шляхом обміну з осілими народами (останній доповнювали або замінювали грабіжницькі загарбування продуктів ремесла чи самих виробників). Міра співвідношення цих двох форм змінювалася в різні історичні епохи, але завжди мала місце. У всіх розглянутих С. І. Вайнштейном кочових народів було дещо відмінне за рівнем розвитку ремісниче виробництво, тісно пов'язане зі скотарством. Кочове господарство не виключало ремесла. Разом з тим для всіх скотарських народів був характерний досить слабкий порівняно з осілими народами, розвиток ремесла. Крім того, в умовах кочового побуту ремесло не відокремлювалось від скотарства.

Аналогічне становище ремісниче виробництво, певно, займало й у кочових утвореннях півдня Східної Європи, наприклад, скіфському, що на ранніх етапах історії було тісно пов'язане з кімерійцями та включало їх частину до свого складу на правах субстратного компоненту. Це виражалося як у слабкому розвитку ремесел, так і у відсутності будь-яких слідів наявності особливого стану ремісників у Скіфії²⁷. Більше того, посилаючись на Геродота (II, 167), деякі дослідники вважають, що ремісники у скіфському суспільстві були нерівноправним прошарком²⁸. Всі це дозволяє гадати, що основними

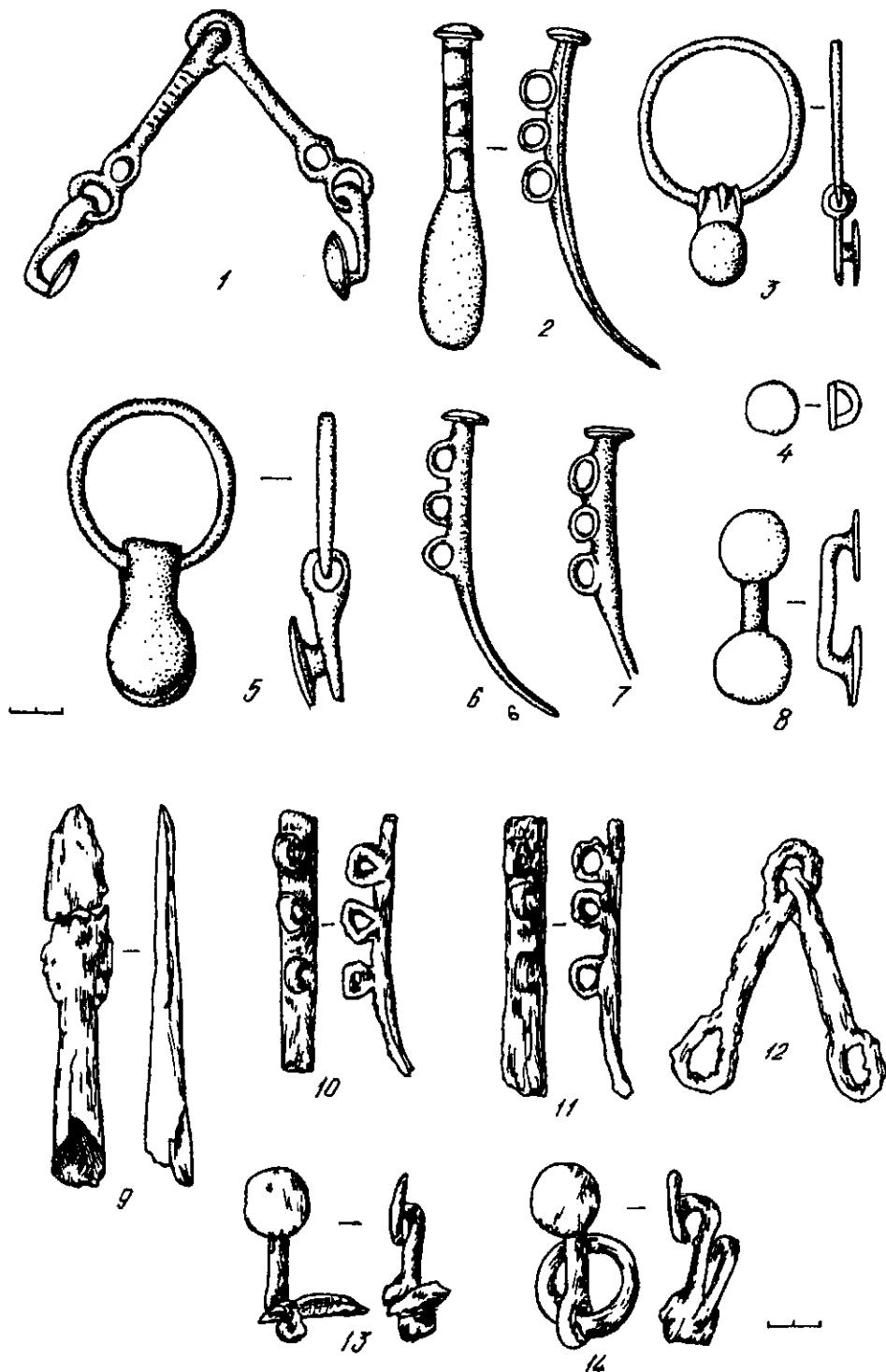

Рис. 3. Комплекси кінської упряжі з території Північного Кавказу та Причорномор'я (1—8 — Пшиш, 9—14 — Пуркари).

виробниками скіфських металевих виробів були ковалі та ливарники осілого населення, яке мешкало поряд з кочовиками. Таке становище, крім лісостепових областей України²⁹, немовби підтверджується матеріалами Північного Кавказу, де, у змішаному за антропологічним складом суспільстві, що

залишило могильник Уллубаганали, скіфи складали військовий прошарок, а місцеве кобанське наслення займалося виробничу діяльністю³⁰. Служно припустити, що саме із складу місцевих кобанців з їх високим рівнем ремесла рекрутувались ті ремісники, які, перебуваючи у складі скіфського війська, постачали його високоякісною зброєю, особливо якщо врахувати «непрестижність» ремесла у скіфів-кочовиків. Поховання ремісників у могильнику Уллубаганали, виділяючись відсутністю зброї, супроводжувалися досить багатим інвентарем, що не дозволяє вбачати в них неповноправних членів колективу, який, на думку В. Б. Ковалевської, входив до складу гетерогенної «скіфо-кобанської» культури.

Соціальний стан ремісників у інших кочових суспільствах взагалі був подібний до їх стану серед скіфів. Так, у туарегів Сахари обробка металів концентрувалась виключно в руках енаденів, що складали касту ремісників у суспільстві туарегів, але вважалися там чужими³¹. Туареги, відверто зневахаючи енаденів за їх «темне» походження та рабську професію, проте дуже цінували їх знання і охоче користувалися їх послугами. У той же час, вони бояться енаденів, вважаючи, що ті володіють надприродньою силою, знають чаклування та магію. Неповноправний прошарок серед скотарів-арабів складають ремісники (зона), які інколи постійно мешкали у племенах та перебували під заступництвом шейха³² (їх неповноправне становище виявлялося у тому, що вони не мали права брати участь у справах племені та одружуватися з місцевими жінками). Але відомі й винятки, наприклад у багатьох тюркських народів коваль-зброяр (дарган) користувався особливими правами та привileями³³. Разом з тим, за даними П. Карпіні та Рубрука, добре відома зацікавленість монголів не тільки у продуктах ремісничого виробництва, але й у самих ремісниках, яких вони забирають з собою та приставляють їх до всіх своїх справ³⁴.

З іншого боку, повідомлення писемних джерел, і зокрема Геродота (IV, 24), дають підстави припускати наявність торговців серед північнопричорноморських кочовиків. За їх посередництвом ольвійські товари потрапляли до савроматів³⁵. Проникнення до лісостепу боспорського імпорту також було пов'язане з торговельною діяльністю скіфів³⁶. Існує думка, що прошарок купців та перекупників у скіфському суспільстві виріс з різноманітних представників скіфської знаті³⁷. Аналогічний прошарок торговців-посередників, імовірно, існував і в більш ранній час у кімерійців. На конкретизації цього положення ми зупинимося далі, а поки визначимо, що екстенсивна скономіка номадизму не була здатна викликати скільки-небудь значний розподіл праці у степовому середовищі, крім торгівлі. Вона перешкоджала розвитку передумов для ендогенних процесів класоутворення та політогенезу й штовхала кочовиків на встановлення зв'язків різноманітного типу з хліборобськими суспільствами³⁸.

Активна участь та зацікавленість як давніх, так і середньовічних, кочовиків у обміні з осілими суспільствами добре відома в історії. Так, Страбон (XI, V, 8) писав про сарматське плем'я аорсів, що вели караванну торгівлю індійськими та вавилонськими товарами, одержуючи їх в обмін від вірмен та мідійців. Писемні джерела кажуть про те, що торгівлю серйозно займалися й аварі. Із самого початку аварського періоду ними були захоплені переправи через ріки та перехреся торговельних шляхів³⁹. Арабський автор Ібн-ель-Асір свідчить про посередницьку торгівлю кіпчаків, що довозили до Судака для обміну буртаські хутра та інші товари, а також невільників⁴⁰. Про російсько-печенізьку торгівлю повідомляє нам Константин Багрянородний. Подібні приклади торговельної активності кочовиків можна було б продовжити. У той же час незадоволення потреби в обміні часто призводило до конфліктів. Так, монголи неодноразово воювали з Китаєм, вимагаючи дозволу на торгівлю, оскільки пекінський уряд у XV—XVI ст. провадив політику торговельних заборон, що передбачала суворе покарання за її порушення⁴¹.

Види торговельної діяльності у кочовиків мали різноманітний характер. Так, у бедуїнів Аравії існувало два види торгівлі: внутрішня торгівля в степах з посередником та торгівля в оазах на базарах, куди скотарі відправлялися в жовтні, після того як землероби зімали урожай⁴². У казахстанському степу

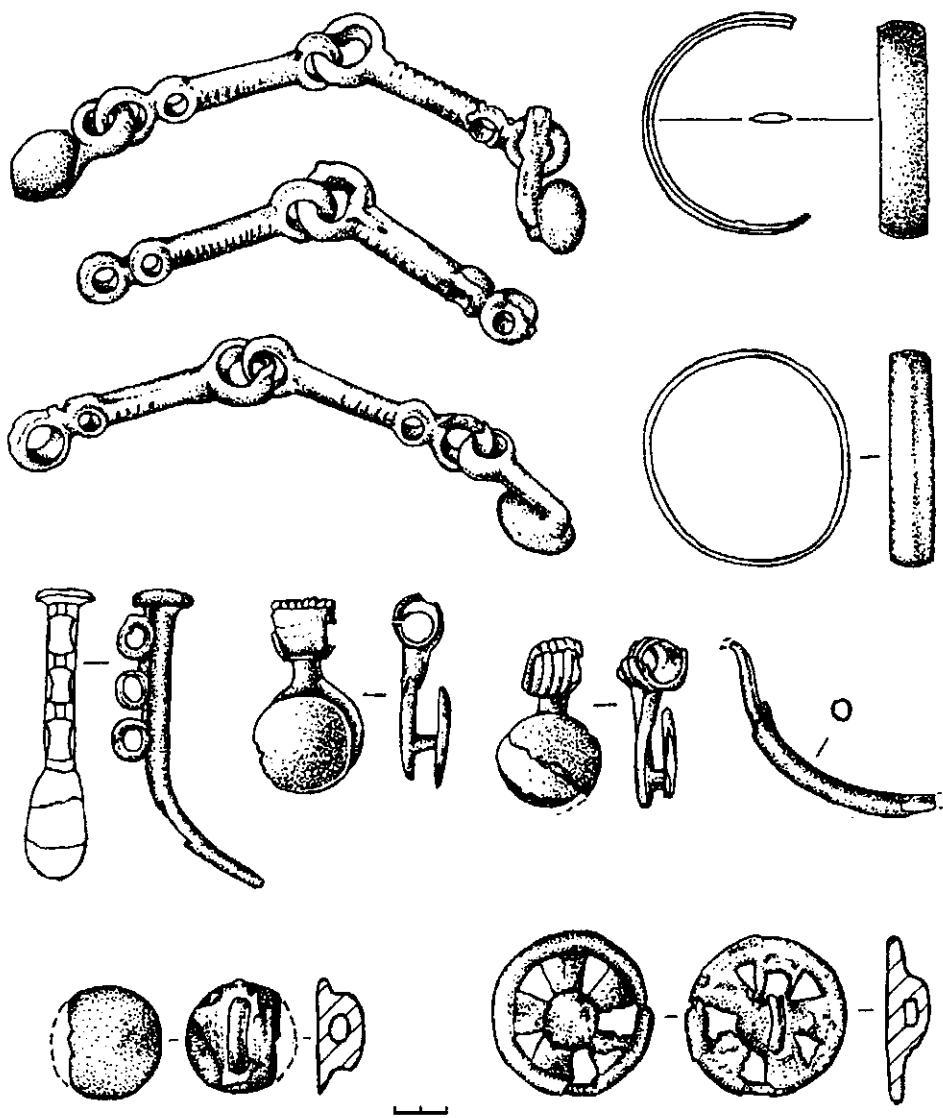

Рис. 4. Комплекс з с. Преображенське на Луганщині.

наприкінці XIX — поч. ХХ ст. існували три види торгівлі: роз'їзно-обмінна, ярмарково-періодична та стаціонарна⁴³. Найзручнішою для кочових скотарських аулів була перша форма. Роз'їзно-обмінна торгівля перебувала в руках торговців, що роз'їзджали по кочових та напівкочових аулах з різноманітними товарами та обмінювали їх на худобу та продукти тваринництва. Населення, що мешкало далеко в степу, мало вкрай обмежену можливість відвідувати торговельні пункти. Його обслуговували кочуючі торговці, прозвані казахами «аттиаршинами». Писемні джерела і, зокрема, повідомлення Рузбекана Ісфаганського (поч. XVI ст.) зазначають також наявність казахських купців, що приходили до міст Сирдар'їнських оаз та за допомогою яких здійснювалася торгівля зі степом. Купці були відомі в огузькому суспільстві, причому деякі з них, перш, ніж зайнятися торговельною діяльністю, були ремісниками⁴⁴.

Зроблений вище екскурс з метою з'ясування ролі ремесла та торгівлі у кочових суспільствах, безпосередньо стосується розгляду питання про скарби VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи. У зв'язку з цим відзначимо, що метал та вироби з нього у передскіфський період були одним із основних

джерел багатства та одним із найважливіших торговельних еквівалентів. Останнє обумовлювалось тим, що якість металу практично не змінювалася протягом тривалого часу та тим, що він порівняно легко транспортувався на великі відстані, вільно приймав найрізноманітніші форми⁴⁵. Як металеві «гроши» в епоху пізньої бронзи, певно, використовувалися серпи, кельти, сокири, які переважали в скарбах, а у VIII—VII ст. до н. е., можливо, вуздечкові набори, що у часи ранніх кочовиків були одним із універсальних та поширених засобів обміну. Наприклад, еквівалентом в обміні між кочовиками Центральної Азії та землеробами Китаю в чжууський час слугували колінчасті монетні ножі⁴⁶. Ту ж роль у районах Західної Скіфії виконували бронзові наконечники стріл, що підтверджується й тим, що в Ольвії у VI ст. до н. е. у вигляді полісної монети використовувалися літі бронзові грошові знаки у формі дволопатевих наконечників стріл⁴⁷.

Вище вже відзначалося, що номади через вузьку спеціалізацію свого господарства мали потребу в ремісничих виробах та продуктах хліборобства, яку вони часто задовольняли за рахунок зовнішнього обміну. Останній навряд чи міг відбуватися без торговельних посередників. Ці торговці повинні були досить добре знати не тільки дальні, небезпечні шляхи, але й джерела, з яких вони могли б одержати товар, та попит, яким він міг користуватися у віддалених землях. Враховуючи віддаленість доставлення товарів, деякі дослідники припускають, що існували навіть племена-посередники. Подібну роль у XVIII—XIX ст. виконували чукчі, доставляючи російські товари ескімосам⁴⁸. Нормальне функціонування торговельних шляхів навряд чи було б можливе без сприятливих політичних обставин та покровительства з боку правлячої верхівки тих племен, територією яких йшли ці шляхи. Будь-які зміни — тривалі військові дії та міжплемінна ворожнеча могли надовго припинити налагоджений зовнішній обмін. Проте, політична ситуація на більшій частині півдня Східної Європи у IX—VIII ст. до н. е. була досить стабільною, про що свідчить існування тісних зв'язків між локалізованими там культурами. Цьому, безсумнівно, сприяла поява на історичній арені ранніх кочовиків, одними із найяскравіших представників яких були кімерійці. Так, відносно питання поширення колхідо-кобанської продукції металообробки на території лісостепової України ми поділяємо погляд тих дослідників, які вважають, що цьому сприяли кочові племена кімерійців⁴⁹. Цей процес контактів тривав, очевидно, протягом всього передскіфського періоду, про що свідчать й більш ранні, порівняно з вищезазначеними скарбами, кавказькі імпорти на території України⁵⁰. Існуючі в цей час дані дозволяють казати про існування досить відчутних економічних та культурних зв'язків між Україною та Північним Кавказом уже на початку I тис. до н. е., коли й були закладені основи майбутньої системи комунікацій передскіфського та ранньоскіфського періодів на півдні Східної Європи.

Через посередництво кочовиків влаштовуються безпосередні контакти не тільки між Північним Кавказом та Україною, але й Центральною Європою. Про це свідчать власні кочові комплекси у причорноморському степу та лісостепу, яким притаманні риси, що вказують на їх зв'язок як із Передкавказям (вуздечкові приналежності, сітули), так і з Карпато-Дунайським світом. В останньому випадку це наконечник спису трансильванського типу із с. Родіонівка, а також вироби із золота. Так, наприклад, кручені гривни з підкурганного поховання поблизу с. Ольшане на Черкащині знаходить близькі аналогії зі скарбом Фокору в Угорщині. У зв'язку з цим треба відзначити існуючу думку про те, що не тільки кочове скотарство та війна, але й торговельне посередництво були складовими могутності кімерійців⁵¹.

Це становище підтверджується локалізацією пам'яток кімерійської культури у Північному Причорномор'ї вздовж торговельних шляхів та доріг біля переправ. Важливе значення в умовах регулярного обміну має вивчення питання транспортування й, зокрема, шляхів, якими кавказькі імпорти потрапляли до Причорномор'я. Дослідники визначають, в основному, два шляхи їх поширення, що, певно, були освоєні ще в епоху бронзи та продовжували використовуватися в наступні сторіччя⁵². Один із них йшов через Таманський півострів та Керченську протоку до степового Криму, звідки можна було по-

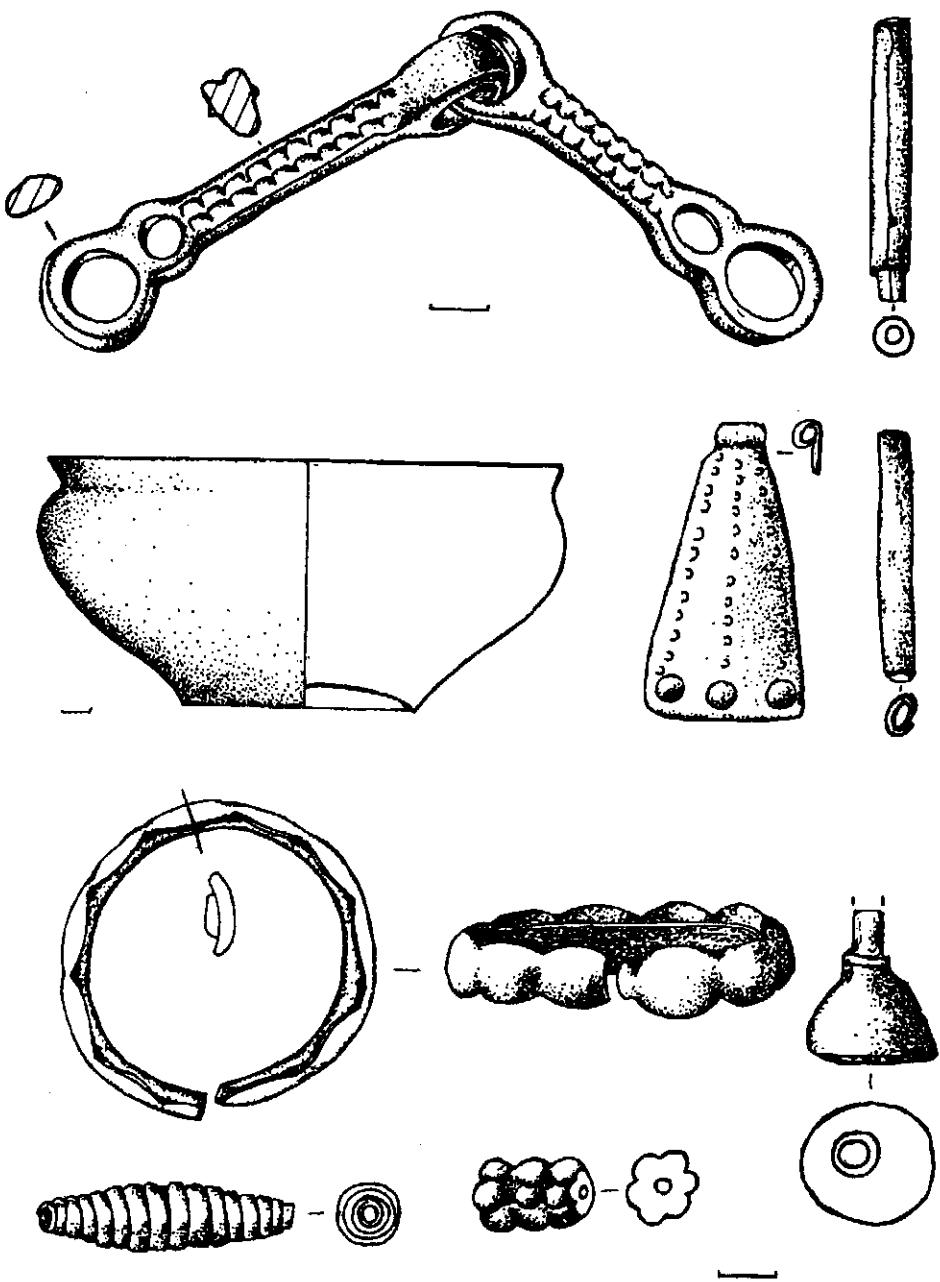

Рис. 5. Залевкінський скарб 1946 р. (басейн р. Тясмин).

трапити до гирла Дніпра. З іншого боку, знахідки кавказьких металевих виробів на Нижньому Дону та Дніпровському лівобережжі свідчать про використання й іншого шляху, який йшов із Кубані на Дон та Сіверський Донець та далі до Дніпровського басейну (Ворскла, Сула) та Середнього Дніпра. Картиграфування металевих виробів кавказьких типів дозволяє визначити їх концентрацію у басейнах річок, уздовж яких вони й поширювалися вглиб країни, можливо, аж до лісової зони. У зв'язку з цим, заслуговує на увагу гіпотеза С. Е. Рассадіна, згідно якої контакти з Кавказом сприяли виникненню у населення правобережної Київщини та суміжних територій підгріцьського ажурного стилю⁵³. Вірогідно, у кімерійців, як і у багатьох інших кочових народів, існував прошарок торговців-посередників та перекупщиків, в «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1996 р.

чиїх руках перебували торгівля та обмін, як зі своїми одноплемінниками, так і населенням віддаленіших регіонів⁵⁴. Торговельні угоди укладалися у формі натурального обміну, що є однією з найвідоміших і найпоширеніших у давнину форм обміну, в тому числі й у кочових суспільствах. Об'єктами обміну були худоба, шкури, метал, зерно та, крім сировини, готові вироби — продукти ремісничого виробництва.

Існуючі безпосередні писемні та побічні історичні свідчення дозволяють говорити про відсутність товарно-грошової форми торгівлі також і у місцевого населення Північного Кавказу⁵⁵. Хоча вони належать до пізншого часу, але фактичний стан справ, зафікований сучасниками, які побували на Північному Кавказі, швидше за все стосується й досліджуваного нами періоду, коли торгівля мала виключно мінову форму. Так, у Черкесії та Осетії роль торговельних еквівалентів у XIV—XVIII ст. виконували тканини, бурка, вівця, мідні наперстки та бранець, а у Дагестані цінність предмету перекладалася на вартість рогатої худоби й вагу мідного казана. Торгівлею в цих умовах займалися самі виробники та гірські старшини, які мали різноманітні феодальні прибутки у натуральній формі⁵⁶. Соціальний склад учасників мінової торгівлі, певно, дозволяє відповісти й на питання про те, кому належала частина досліджених нами скарбів VIII—VII ст. до н. с., знайдених, наприклад, на поселеннях.

Стосовно ж підкурганних скарбів, які ми вивчаємо, здається, що вони були сховані в час небезпеки, та належали торговцям-поссередникам або представникам знаті з середовища кочовиків, які у передскіфський період контролювали степові райони півдня Східної Європи. Знаходження цих комплексів у насипах курганів, тобто поховальних пам'ятках, не суперечить їх віднесення до категорії скарбів. Знахідки останніх відомі в курганах як в епоху бронзи (наприклад, Кабаковський скарб), так і в епоху середньовіччя (скарби дірхемів)⁵⁷. Разом з цим, у насипах курганів спохи бронзи відомі впущені кенотафи савроматського часу, що складаються із звичайних категорій поховального інвентаря (кераміка, наконечники стріл), що свідчать про наявність й такого різновиду підкурганних знахідок⁵⁸.

Кажучи про причини появи скарбів VIII—VII ст. до н. е., необхідно відзначити, що це явище відомо на великій території, яка включає південь Східної Європи, а можливо й деякі райони Центральної Європи, де також виявлені скарби кінської упряжі цього часу⁵⁹. Згідно думки Г. Коссака, поява скарбів із вуздою фракійсько-кімерійського типу в Центральній Європі є проявом специфічного обряду, принесенного на цю територію ранніми кочовиками зі сходу.⁶⁰

Скарби, що розглядаються, зближують хронологічні межі використання виявлених у них предметів. На підставі типологічної характеристики виділ та трипетельчастих пісаліїв вони можуть бути датовані останньою чвертю VIII — поч. VII ст. до н. е.⁶¹. На думку дослідників (В. А. Іллінська, О. І. Терножжін, А. М. Лесков та ін.), це час появи зі східних районів Євразії на розглядуваній території племен, відомих, головним чином, під ім'ям скіфів. Пересування населення, певно, викликало дестабілізацію політичної обстановки та зариття скарбів. Причому, значна кількість саме скарбів VIII—VII ст. до н. с., на наш погляд, свідчить не стільки про активізацію культурних контактів та зв'язків у цей час, скільки визначає досить вузький часовий зріз, що характеризується політичною нестабільністю та знайшов подібне відображення у матеріалах археології. Про етапний характер цього явища, що узгоджується з повідомленням Діодора Сицилійського (II, 43) про завоювання скіфами Передкавказзя, свідчать знахідки на Північному Кавказі не тільки скарбів, що містять вузду новочеркаського типу, але й скарбів цього ж часу з наборами кобанського інвентаря (Жемтала, Советське). До часу освоєння скіфами Передкавказзя належить і знищення поселень місцевих мешканців Сержен-Юртівського та Дербентського у Дагестані, що також з ланками одного ланцюга подій⁶². Додаткові відомості про дату появи скіфів на півдні Східної Європи можна одержати, якщо припустити, що ця подія сталася після сутичок кімерійців та Урарту близько 714 р. до н. е. та повернення їх на висхідні території. Це відбилося в появи цілої серії давньосхідних предметів VIII—

VII ст. до н. е. у передскіфських похованнях Північного Кавказу (могильники Клин-Ярський З, «індустрія» та ін.)⁶³. Виходячи з цього, дата появи скіфів повинна визначатися десь у межах кінця VIII — поч. VII ст. до н. е.

У контексті цього звертають на себе увагу й «сарматські» скарби півдня Східної Європи, які включають близькі набори речей, головним чином, вуздечкові набори. Вони виявлені на поселенні та у насипах курганів, тобто умови їх знаходження близькі до умов знахідок «кімерийських» скарбів⁶⁴. Найімовірніше, є підстави пов'язувати появу цих комплексів з просуванням сармат на територію Скіфії та можливими військовими зіткненнями з ними місцевого скіфського населення⁶⁵.

Запропонований огляд не буде повним, якщо не згадати предмети кінської упряжі (головним чином вудила) раннього залізного віку із східних районів Євразії (Північний Казахстан, Алтай, Тува), знайдені або в насипі курганів епохи бронзи, або в спеціальних кам'яних кільцах, розміщених поряд з могилами. В їх інтерпретації дослідники розходяться: одні відносять їх до слідів особливих ритуальних дій (М. Х. Маннай-Оол, М. К. Хабдуліна), інші, стосовно до Майсмірської знахідки, вважають скарбом, скованим після пограбування курганів (А. В. Адріанов, М. П. Грязнов, С. І. Руденко). Не претендуючи на остаточне розв'язання питання, вважаємо за необхідне навести також зауваження А. Д. Грача про те, що характерною рисою похованального обряду алди-бельської культури Туви є розташування поблизу рівня давньої поверхні, на краю могильних ям, вуздечкових наборів⁶⁶. Разом з тим, поховання, що супроводжують коней в курганах цієї культури, практично невідомі. Ймовірно, цей обряд є особливою формою жертвоприношення коня померлому та супроводження останнього до потойбічного світу. Порівнюючи ці знахідки зі скарбами кінця VIII — поч. VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи, потрібно констатувати їх відмінність за умовами знаходження, складом, а також призначенням. Швидше за все, це явища різного порядку, хоч до їх появи кочовики мають безпосереднє відношення. Сказане вище зовсім не заперечує можливості існування у передскіфській та скіфській періоди в різноманітних районах Північного Причорномор'я обряду «заміні» кінських поховань покладенням до могили чи поряд з нею предметів кінського спорядження. Проте, в кожному конкретному випадку необхідний дискретний аналіз з можливим урахуванням всіх супровідних факторів.

Примітки

¹ Bradley R. Stages in the chronological development of hoards and votive deposits // Proceedings of the Prehistoric Society. — 1987. — Vol. 57. — P. 351—362.

² Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов типа Новочеркасского клада // СА. — 1989. — № 1. — С. 63—69.

³ Скорий С. А. До питання про «культуру належність» старожитностей типу Новочеркаського скарбу 1939 р. // Археология. — 1991. — № 3. — С. 20.

⁴ Батчаев В. М. Древности предскіфского и скіфского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии — Пальчик, 1985. — Т. 2. — С. 14. — Табл. 6.

⁵ Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // СА. — 1953. — № 18. — С. 49—110.

⁶ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // Проблемы скіфо-сарматской археологии. — М.—Л., 1954. — С. 124.

⁷ Махортых С. В., Фоменко В. А. Развальский клад // Древности скіфов. — К., 1996.

⁸ Эрлих В. Р. Бронзовые уздечные наборы и проблема хронологии предскіфского и раннепредскіфского времени Закубанья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 47. — Рис. 5.

⁹ Мелентьев А. И. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени // КСИЛ АН СССР. — 1967. — Вып. 112. — С. 38.

¹⁰ Иессен А. А. К вопросу о памятниках... — С. 49—110.

¹¹ Дубовская О. Р. Указ. соч. — С. 65.

¹² Висловлюю щиру подяку В. В. Отрощенку за можливість ознайомитися з неопублікованими матеріалами його розкопок 1986 р.

¹³ Третьяков П. Н. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річки Рось і Тясмину // АП УРСР.— 1949.— Т. 1.— С. 230.— Рис. 7.

¹⁴ Мелюкова А. И. Пред斯基фский период в степях Северного Причерноморья // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 15.— Табл. 2, 7—9; Яровой Е. В. Раскрывая тайны курганов.— Кишинев, 1992.— С. 148—152.

¹⁵ Махортых С. В. Об актуальных вопросах киммерийской истории // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны.— Липецк, 1992.— С. 153—155.

¹⁶ Кубышев А. И., Полин С. В., Черняков И. Т. Погребение раннего железного века на Ингульце // СА.— 1985.— № 4.— С. 144—153.

¹⁷ Не виключено, що скарб, знайдений у насипі кургану поблизу Кам'янки-Дніпровської є частиною похованого інвентаря, як вважає С. А. Скорий (Скорий С. А. Вказ. праця.— С. 20), оскільки у пам'ятках типу новочеркаського скарбу відомі випадки, коли похованій інвентар містився не в могилі, а на її перекритті чи в насипі (Зольне, Носачів). Остаточно про це можна буде судити тільки після публікації цієї пам'ятки.

¹⁸ Лесков А. М. Северокавказские клады эпохи поздней бронзы из степей Причерноморья // Конф. по археологии Северного Кавказа.— Тез. докл.— М., 1982.— С. 25—27.

¹⁹ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР.— М., 1976.— С. 201; Бочкирев В. С. Изменчивость и традиционность в металлообрабатывающем производстве // Преемственность и инновации в развитии древних культур.— Л., 1981.— С. 22—27.

²⁰ Отрошенко В. В. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 145.

²¹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 195.

²² Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века // МИА.— 1951.— № 23.— С. 91; Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа.— М., 1960.— 520 с.

²³ Machortych S. V., Jevlev M. M. Über die Anfangsperiode der Geschichte der Kimmerier // Acta Archaeologica Carpathica.— 1992.— Т. XXXI.— S. 107—118.

²⁴ Крупнов Е. И. Указ. соч.— С. 342.

²⁵ Махортых С. В. Киммерийцы на Северном Кавказе.— К., 1994.— С. 64.

²⁶ Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев.— М., 1972.— С. 231—285.

²⁷ Тереножкин А. И. Об общественном строе скифов // СА.— 1966.— № 2.— С. 43; Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1976.— 343 с.

²⁸ Грантовский Э. А. Проблемы изучения общественного строя скифов // ВДИ.— 1980.— № 4.— С. 138; Мурзин В. Ю. Происхождение скифов.— К., 1990.— 87 с.

²⁹ Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // МИА.— 1971.— № 177.— С. 92—102.

³⁰ Ковалевская В. Б. Роль скифов в этногенезе местных северокавказских племен // Известия АН ГРССР. Сер. истории, археологии, этнографии и истории искусства.— 1985.— № 3.— С. 56.

³¹ Лот А. Туареги Ахагтара.— М., 1989.— 229 с.

³² Марков Г. Е. Кочевники Азии.— М., 1976.— 315 с.

³³ Вайнштейн С. И. Указ. соч.— С. 231—285.

³⁴ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.— М., 1957.— С. 58, 59.

³⁵ Граков Б. М. Скифи.— К., 1947.— С. 51; Смирнов К. Ф. Савроматы.— М., 1964.— 379 с.

³⁶ Онейко Н. А. Античный импорт в Поднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ.— 1966.— Вып. Д1—27.— 70 с.

³⁷ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1978.— 24 с.

³⁸ Крадин Н. Н. Социально-экономические отношения у кочевников.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Владивосток, 1990.— 18 с.

³⁹ Археология Вентрии.— М., 1986.— С. 330.

⁴⁰ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.— СПб., 1884.— Т. 1.— 563 с.

⁴¹ Батраков В. С. Хозяйственные связи кочевых народов с Россией, Средней Азией и Китаем.— Ташкент, 1958.— С. 35.

⁴² Марков Г. Е. Указ. соч.— С. 246.

⁴³ Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII — нач. XX вв.— Алма-Ата, 1971.— С. 492.

⁴⁴ Якубовский А. Ю. Хозяйственная жизнь туркмен и караванная торговля Средней Азии с Поволжьем и древней Русью в IX—XI вв. // Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII—XIX вв.— Ашхабад, 1954.— С. 52.

- ⁴⁵ Черных Е. Н. Металл — человек — время.— М., 1972.— 199 с.
- ⁴⁶ Новгородова Э. А. Центральная Азия и карасукская проблема.— М., 1970.— 189 с.
- ⁴⁷ Брашинский И. Б. Характер греко-варварской торговли античного Причерноморья и некоторые вопросы методики ее исследования // Обмен и торговля в древних обществах.— Тез. докл.— Л., 1972.— С. 23—26; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 64.
- ⁴⁸ Хлобыстшина А. П. Обмен в эпоху неолита и бронзы (по материалам археологии Сибири) // Обмен и торговля в древних обществах.— Тез. докл.— Л., 1972.— С. 12.
- ⁴⁹ Дударев С. Л. К вопросу о колхида-кобанском импорте в Восточной Европе // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы.— Тез. докл.— Донецк, 1979.— С. 95—97. Буйнов Ю. В., Грубник-Буйнова Л. П. Бронзовые изделия предскифского времени из днепровского лесостепенного Левобережья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— С. 108—119.
- ⁵⁰ Махортых С. В. О северокавказских бронзах X—VIII вв. до н. э. на левобережье Украины // История и археология слободской Украины.— Харьков, 1992.— С. 153—155.
- ⁵¹ Бокий Н. М., Горбул Г. П., Отрощенко В. В. Киммерийские захоронения на Кировоградщине // СА.— 1991.— № 1.— С. 182.
- ⁵² Любомиров И. Торговые связи древней Руси с востоком в VIII—XI вв. // Уч. записки Саратов. ун-та.— Саратов, 1923.— Т. I.— С. 17; Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— Л., 1947.— С. 30.
- ⁵³ Рассадин С. Е. Украшения подгорьевского типа // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 110—115.
- ⁵⁴ Махортых С. В. Кочевники и вопросы происхождения кладов VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // Древности Кубани.— Краснодар, 1991.— С. 71—73; Махортых С. В. Восточноевропейские клады VIII—VII вв. до н. э. как исторический источник // Вторые исторические чтения памяти М. Н. Грязнова.— Омск, 1992.— С. 25—28.
- ⁵⁵ Гарданов В. К. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII—XIX вв.— Нальчик, 1974.— 634 с.
- ⁵⁶ Гамрекели В. Н. Торговые связи восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII в.— Тбилиси, 1968.— Т. I.— С. 47.
- ⁵⁷ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.—Л., 1954.— С. 13; Лесков А. М. О северо-причерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР.— К., 1967.— С. 143—168.
- ⁵⁸ Мамонтов В. И. Кенотаф саироматского времени Царевского курганного могильника // История и культура сарматов.— Саратов, 1983.— С. 114—117.
- ⁵⁹ Gallus S., Horvath T. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie.— Budapest, 1939.— 167 s.
- ⁶⁰ Kossack G. Pferdegeschirr aus gräbern Älteren Hallstattzeit Bayerns // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum.— Mainz, 1951.— I.— S. 132.
- ⁶¹ Махортых С. В. Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу // Археологія.— 1992.— № 1.— С. 23—31.
- ⁶² Махортых С. В. Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з племенами Кавказького регіону // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 34.
- ⁶³ Махортых С. В. Кочевники и вопросы происхождения кладов VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // Античная цивилизация и варварский мир.— Новочеркасск, 1992.— Ч. 1.— С. 37—42.
- ⁶⁴ Петренко В. А. Клад конского снаряжения из раскопок второго Ханкальского городища // СА.— 1975.— № 4.— С. 256—259; Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 237—242.
- ⁶⁵ Онаико Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ.— 1970.— Вып. Е1—27.— С. 81; Дэйс-Райко Г. А., Сунчук Е. Ф. Комплекс предметов скифского времени из с. Великоплоское // Ранний железный век северо-западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 148—161.
- ⁶⁶ Грач А. Д. Древние кочевники в центре Азии.— М., 1980.— С. 25.

С. В. Махортых

КЛАДЫ VIII—VII ВВ. ДО Н. Э. НА ЮГЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Клады являются самостоятельным источником исторического познания и неотъемлемой частью многих археологических культур и эпох. В настоящее время на юге Восточной Европы известны 11 кладов VIII—VII вв. до н. э. Распределяются они следующим образом: Северный Кавказ — 5 (Алтуд, Ессентуки, Бештау, Железноводск, «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1996 р.).

Пшиш), Нижний Дон — 2 (Аксай, Новочеркасск), Украина — 3 (Преображенское, Каменка-Днепровская, Залевки), Молдова — 1 (Пуркary). Большая часть (6 комплексов) найдена в насыпях курганов эпохи бронзы, реже на поселениях (2), поганых местах или тайниках (2), грунтовом могильнике (1). Клады распространены в различных природно-географических и культурных ареалах. Однако, их объединяет стандартный облик и общность происхождения ряда компонентов. Клады включают наборы узедческих принадлежностей новочеркасского типа в сопровождении собственно кавказских вещей, часть которых не была в употреблении, либо уже не пригодна для использования в силу дефектности. Кочевое общество не могло существовать без продуктов ремесленного производства, которые изготавливались кочевниками или поступали к ним путем обмена с оседлыми народами. У киммерийцев, как и других кочевых народов, существовала прослойка торговцев, посредников и перекупщиков, в руках которых находилась торговля и обмен как с соиницами, так и населением более отдаленных регионов. Вероятно, анализируемые нами подкурганные клады принадлежали торговцам-посредникам или представителям знати из среды кочевников, которые в предскифский период контролировали степные районы юга Восточной Европы. Рассматриваемые клады сближают хронологию выявленных в них предметов, датирующихся последней четвертью VIII — нач. VII вв. до н. э. Это время появления на изучаемой территории скифов, пришедших из восточных районов Евразии. Передвижения населения повлекли за собой дестабилизацию политической обстановки и зарытие кладов. Дополнительные сведения о дате появления скифов на юге Восточной Европы можно получить, предположив, что это событие произошло после столкновения киммерийцев и Урарту около 714 г. до н. э. и возвращения их на исходные территории, что отразилось в появлении серии древневосточных предметов в предскифских захоронениях Северного Кавказа и Украины. Исходя из этого, дата появления скифов на юге Восточной Европы определяется в пределах конца VIII — нач. VII вв. до н. э.

S. V. Makhortykh

BURIED TREASURES OF THE 8TH AND 7TH CENT. B. C. IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Buried treasures are an independent source of historical knowledge and an integral part of many archaeological cultures and epochs. At present eleven buried treasures of the 8th and 7th cent. are known in the south of Eastern Europe. They are spread as follows: the Northern Caucasus (Altud, Essentuki, Beshtau, Zheleznovodsk, Pshish) — 5, the Lower Don (Aksai, Novocherkassk) — 2, Ukraine (Preobrazhenskoe, Kamenka-Dneprovskaya, Zalevki) — 3, Moldova (Purkary) — 1. The most of treasures is found in mounds of the bronze epoch (6 assemblies), less in settlements (2), secret places (2) and in ground sepulchres (1). Treasures are located in different natural-geographic and cultural areas of distribution. But they are joined by a standard look and common origin of some components. Buried treasures comprise kits of bridle facilities of the Novocherkassk type accompanied by Caucasian things proper, some of them either never were used or cannot be used because of the defects. The nomadic community could not exist without handicraft products which were manufactured by nomads or were obtained by them by means of exchange with settled tribes. The Cimmerians as well as other nomadic tribes had their merchants, middle-men and second-hand dealers who held in their hands trade and exchange both with their tribesmen and tribes from rather remote regions. The subground treasures analyzed in this paper belonged, probably, to intermediary merchants or to representatives of the nomadic nobility who supervised the steppe regions of the south of Eastern Europe in the pre-Scythian period. The treasures in question are similar in chronology of subjects found in them dated the last quarter of the 8th and early 7th cent. B. C. This period is the time of appearance of the Scythians in this territory: they came from the eastern regions of Eurasia. Migration of population has entailed destabilization of the political situation and hiding of treasures. Additional information on the date of the Scythians appearance in the south of Eastern Europe may be obtained if suppose that this event took place after the conflict between the Cimmerians and Urartu about 714 B. C. and after their return to the native territories. This is reflected in appearance of a series of ancient eastern subjects in pre-Scythian burial-grounds of the Northern Caucasus and Ukraine. Proceeding from this the date of the Scythians appearance in the south of Eastern Europe is determined within the late 8th and early 7th cent. B. C.

ГЛІНЯНІ ЖЕРТОВНИКИ ЛІСОСТЕПОВОГО* ПОДНІПРОВ'Я РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

С. С. Безсонова

Публікуються залишки глянняних орнаментованих жертовників, ареал яких у Середньому Подніпров'ї збігається з ареалом пам'яток жаботинського етапу ранньоскіфського періоду. Головна увага приділяється питанням типології, датування та походження цих жертовників.

Систематизацію глянняних жертовників Лісостепового Подніпров'я здійснило В. П. Андріенком та Т. Макисевичем. В. П. Андріенко¹ виділяє три типи жертовників: у вигляді круглої вимостки, циліндричного стовпа й тарілкоподібні, та вказує їхні вірогідні прототипи². Він також торкається питання культових приміщень з жертовниками і вважає деякі з них храмами патріархальних общин, а самі жертовники — вівтарями вогню, призначеними для спалювання жертвоприношень³. Т. Макисевич застосовує додаткові — крім форми та орнаментації — класифікаційні критерії, а саме — розташування жертовників: в приміщенні або просто неба. Жертовники та святилища скіфського кола дослідник розглядає на широкому тлі культових споруд Європи, головним чином елліністичного та римського часів. Втім, середньоєвропейські жертовники виявляються найдавнішими в цій класифікації, а їхні синхронні середньоєвропейські аналоги залишаються поза аналізом унаслідок того, що автор додержується «високих» датувань лісостепових пам'яток і вважає глянняні жертовники I та II типів наслідуваннями античним зразкам, проявом скіфо-античного релігійного синкретизму⁴.

Найважливішою щодо нашої теми є праця Є. Ф. Покровської, видана у 1962 р. у звязку із знахідками на Жаботинському поселенні⁵. Вона відзначила явну подібність як типу жертовника, знайденої на розкопі XIX, так і орнаментики з кріто-мікенськими жертовниками. Дослідниця звернула особливу увагу на звязок середньодніпровських жертовників, не тільки жаботинських, а також тих, що були знайдені на пізніших городищах, з солярними культурами і аграрною магією.

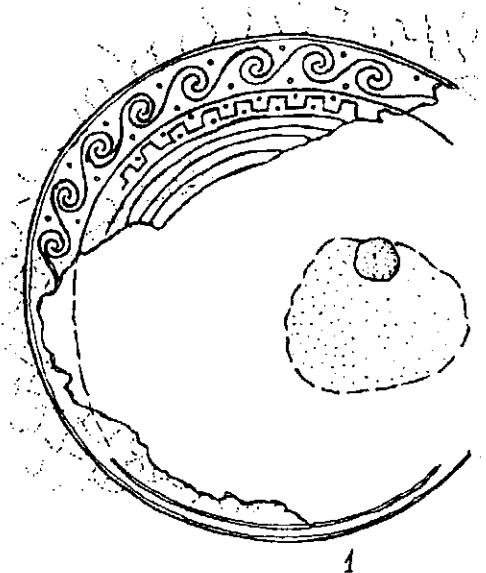
Слідом за Є. Ф. Покровською середньодніпровські орнаментовані жертовники присднують до кола культових споруд Східного Середземномор'я та похідних від них жертовників Балкано-Подунав'я М. Чичикова, А. І. Мелюкова, Р. Ф. Ходдинотт, Г. І. Смирнова та ін.⁶.

Менше уваги приділяється невеликим орнаментованим жертовникам, значна кількість яких зараз відома на городищах Дніпровського Лівобережжя⁷ і які датуються головним чином V—IV ст. до н. е. Винятком є відкритий у 1957 р. на городищі Караван в басейні Сіверського Дніця глянняний тарілкоподібний жертовник, який був частиною святилища з виразними вогняними ритуалами⁸. Його цілком слушно порівнюють з типологічно близькими жертовниками городищ Середнього і Нижнього Дону, а також лісової смуги⁹.

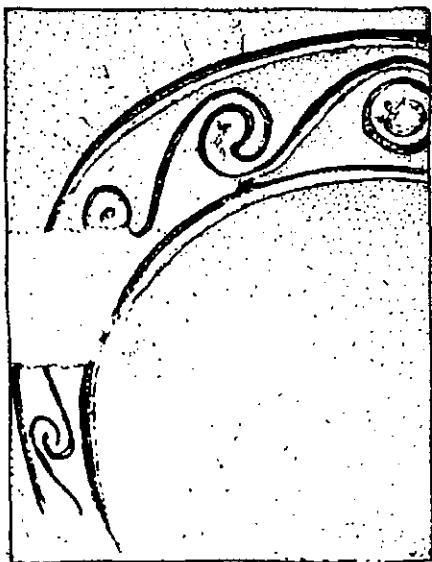
Зараз на городищах Середнього Подніпров'я відкрито вже значну кількість жертовників різних типів. Необхідна систематизація цього різноманітного матеріалу, дуже важливого для відтворення етнокультурних процесів. Це насамперед стосується жертовників I типу за класифікацією В. П. Андріенка — у вигляді глянняних майданчиків з коловим орнаментом.

Найвиразніший жертовник цього типу було відкрито на поселенні Тарасова Гора поблизу с. Жаботин у 1958 р. Жертовник містився у культовому приміщенні (розкоп XIX), датованому Є. Ф. Покровською спочатку кінцем

* Під ранньоскіфським часом автор розуміє також розвинену фазу жаботинського етапу ранньоскіфського періоду (кінець VIII — перша половина VII ст. до н. е.)

1

2

Рис. 1. Глиняні жертвовники VII ст. до н. е.: 1 — с. Жаботин, пос. Тарасова Гора, розкоп XIX (за Є. Ф. Покровською); 2 — Градина на Босуті (за Р. Ф. Ходдиноттом).

на якого правила за «килимок» перед вівтарем¹³. Втім, ні підтверджти, ані спростувати це припущення неможливо. До того ж, «вівтарна частина» навряд чи могла бути зміщеною відносно центра кола¹⁴.

Отже, орнаментованою була лише північна частина жертвовника, у південній же прокреслені лише дві концентричні лінії по його краю. Елементи орнаменту такі: зовні «рухлива спіраль», нижче — спрощений варіант меандра (обидва орнаменти доповнені маленькими кружальцями), потім — п'ять концентричних ліній, які, можливо, утворювали півколо діаметром близько 1 м. А втім, у центрі могло бути коло із п'яти ліній, як на пізніших жертвовниках типу II (рис. 5, 1). Знахідка жертвовника із серпоподібним орнамен-

VII — рубежем VII—VI ст. до н. е., а пізніше — другою чвертю — серединою VII ст. до н. е.¹⁰. Зараз, у зв'язку із переглядом хронології передскіфського та ранньоскіфського періодів цю дату можна, мабуть, дещо поглибити¹¹.

Жертвовник містився у південно-східній частині великого наземного приміщення прямокутної форми з глиняною обпаленою підлогою, площею 9,5×9 м. Стіни не збереглися і їхня конструкція не з'ясована, але навряд чи це був відкритий майданчик¹². На обпаленій глиняній підлозі знаходився шар дуже щільної обмазки товщиною 1—1,2 см, що нагадувала цемент. На ній пальцем був відтиснутий асиметричний орнамент, розміщений усередині кола діаметром 1,35 см (рис. 1, 1). На значній частині кола обмазка не збереглася. У східній частині біля центру жертвовник перстинала яма розмірами 0,6×0,4 і глибиною 0,9 м, в якій збереглися залишки обувленого стовпчика діаметром 16 см. Є. Ф. Покровська припускала, що він міг призначатися для кріплення «вівтарної» частини, яка знаходилася у південній половині кола, північна орнаментована полови-

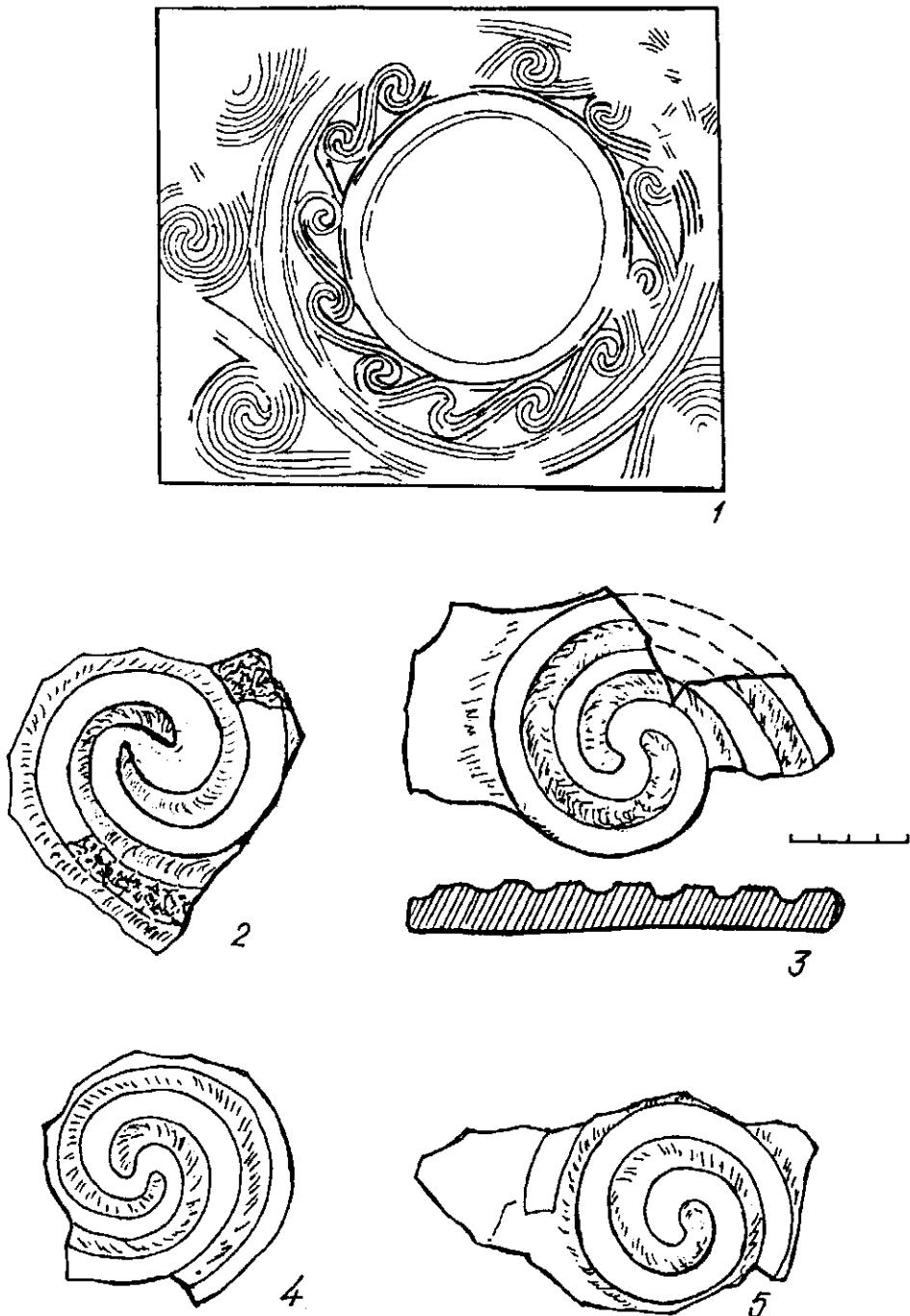

Рис. 2. Глиняні жертвовники епохи пізньої бронзи та раннього заліза: 1 — Сігішоара, горб Вітенберг; 2 — Західне Більське городище; 3 — Градина на Босуті; 4 — Ньєршешуйфалу; 5 — Кос, Попов Салаш.

тальним фризом свідчить про те, що форма жаботинського не була якоюсь місцевою модифікацією давньої кругової схеми типу вітенберзького жертвовника (рис. 2, 1).

Уламки жертвовників знайдено ще на двох розкопах цього ж поселення: на розкопі II серед залишків культової споруди і на розкопі XVIII — у заповненні землянки № 3. Обидва об'єкти близькі за часом до святилища у

розкопі XIX¹⁵. На розкопі II у заповненні великої напівземлянки, серед шматків глиняної обмазки стін, були знайдені, швидше за все, як уламки жертвовника, так і настінного розпису¹⁶. До останнього належали уламки глиняної обмазки, іноді з відбитками жердин на зворотному боці, розписані червоною фарбою на блакитно-сіруму тлі і темно-червоною — по побілці у вигляді трикутників (рис. 3, 2), прямих вузьких стрічок, що збігаються кінцями і, можливо, завитків та пелюстків¹⁷. Кількість уламків з розписом була незначною — можливо, це був «килимок» на стінці святилища¹⁸. До жертвовника належали уламки тонких цементоподібних плиток із залишками спірального заглиблена орнаменту, що нагадував орнамент жертвовника із розкопу XIX (рис. 3, 3, 4)¹⁹. Святилище складалося із двох приміщень, загальною площею близько 33 м² з глиnobитно-каркасними стінами. У північному приміщенні, заглибленому на 1 м, знайдені уламки близько 150 посудин, кінський череп, щелепа, лопатка і роги бика, верхня частина черепа людини, 56 обгорілих астрагалів, скучення вугілля та попелу²⁰. Залишки обмазки від жертвовника і настінного розпису траплялися в обох приміщеннях.

У заповненні землянки № 3 (розкоп XVIII) були знайдені фрагменти обмазки, що потрапили сюди із наземного приміщення: один — з розписом червоною фарбою, а на другому збереглася незначна, трошки заглиблена частина кола із залишками п'яти вдавлених концентричних ліній. Діаметр цього кола понад 1 м. За Є. Ф. Покровською, цей фрагмент належав жертвовнику з таким самим орнаментом, як на жертвовнику із розкопу XIX²¹. Проте заслуговує на увагу той факт, що фрагмент обмазки був «тovстим»²², тоді як товщина обмазки на жертвовнику із розкопу XIX досягала лише 1—1,2 см²³. Разом з уламками глиняної обмазки у землянці № 3 були знахідки раннього VI ст. до н. е.²⁴ (тобто, кінця VII — початку VI ст. до н. е. за сучасним датуванням). Таким чином, залишки жертвовника із розкопу XVIII могли бути молодшими за аналогічні знахідки із розкопів XIX і II²⁵.

Отже, на поселенні Тарасова Гора знайдені залишки двох чи трьох жертвовників I типу, із них два знаходилися у святилищах першої половини VII ст. до н. е., які дещо різнилися за площею і конструкцією. Були, мабуть, і інші святилища, наприклад, на розкопі XVIII!, кожне з яких належало одному територіальному чи родинному об'єднанню мешканців.

Інші архаїчні знахідки жертвовників I типу походять з двох великих городищ цього часу — Західного Більського і Трахтемирівського.

На Західному Більському городищі у двох різних місцях знайдено фрагменти жертвовників і в одному — цілій, який можна вважати наслідуванням архаїчним зразкам. Кілька фрагментів «тиньку», частина яких була з орнаментом, знайдені у заповненні землянки під зольником № 1. Розміри опублікованого В. О. Городцовим фрагменту зі спіральним завитком (рис. 2, 2) не дають уявлення про те, був орнамент рельєфним²⁶ чи заглибленим. Проблематичним є і відношення до землянки уламків тиньку, так само як і інших знахідок, серед яких був фрагмент чорнофігурної грецької посудини²⁷. Можливо, останній був синхронний таким знахідкам із насыпу зольника, як вістря стріли келермеського типу та кістяні застібки²⁸, які можна датувати у межах другої половини VII або рубежем VII—VI ст. до н. е.²⁹. Щодо уламка орнаментованого жертвовника, то він, в будь-якому разі, не молодший за ці знахідки.

Інші фрагменти орнаментованого жертвовника знайдено у заповненні ями № 3 під зольником № 19 під час розкопок Б. А. Шрамка. Нижня поверхня слабо випаленої обмазки була нерівною, а верхня ретельно загладжена і вкрита рельєфним орнаментом, що складався із двох рядів: з меандровим візерунком і заштрихованими трикутниками (рис. 3, 1). В ямі (діаметр 5,4, глибина 2,1 м) було багато знахідок, в тому числі бронзова цвяхоподібна шпилька і вістря стріли, за якими Б. А. Шрамко датував заповнення ями приблизно серединою VI ст. до н. с.³⁰. Підставою для датування було, головним чином, вістря стріли, яке дійсно нагадує зразки першої половини V ст. до н. е.³¹. Але бронзову шпильку можна датувати не пізніше кінця VII — початку VI ст. до н. е.³², а фрагменти кераміки із зольника № 19, за визначенням Б. А. Шрамка, близькі до кераміки із жаботинського розкопу XIX³³. Тобто, комплекс знахідок із ями і зольника був змішаним, і уламки жертвов-

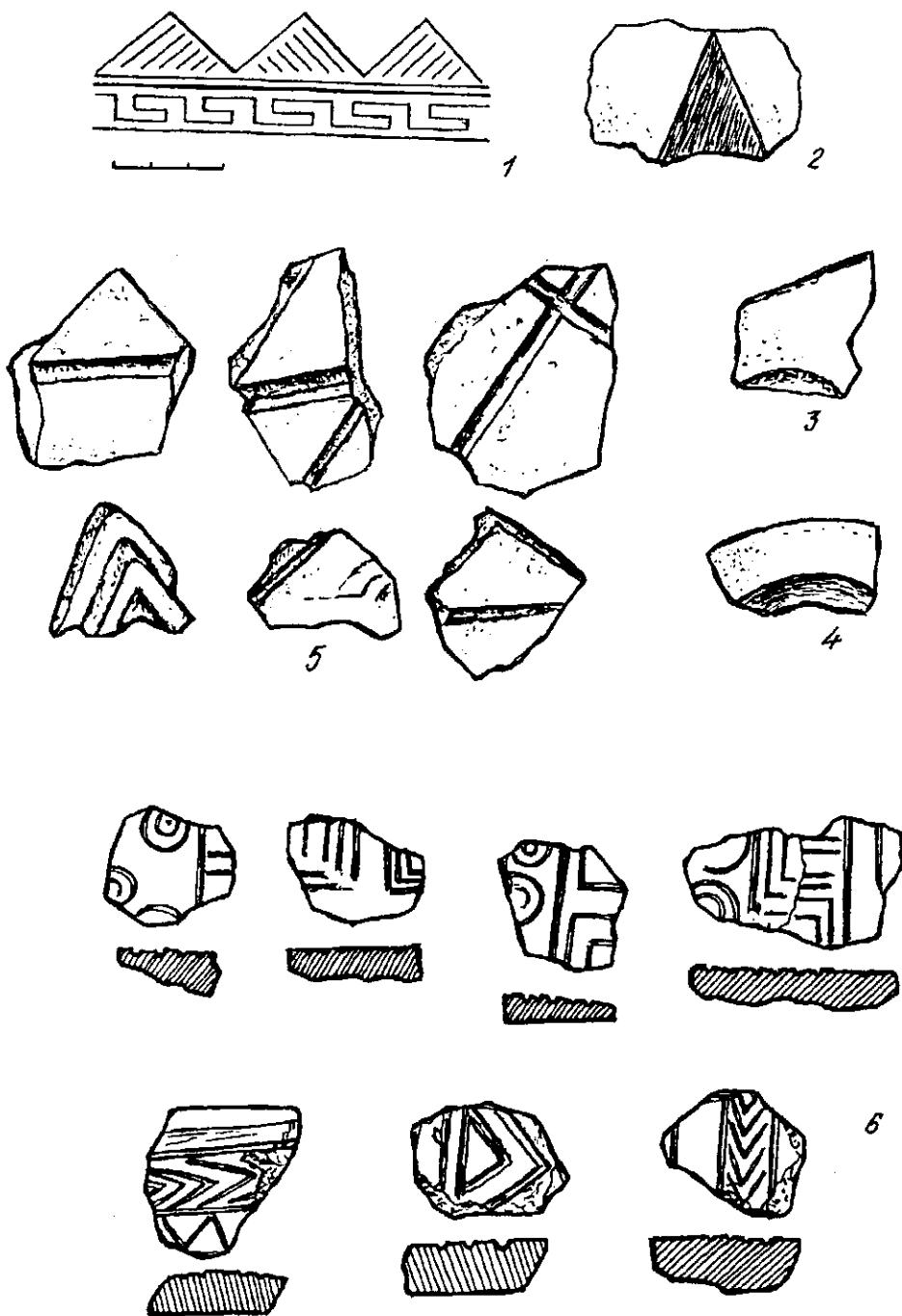

Рис. 3. Уламки глиняних жертовників та настінного оздоблення святилищ: 1 — Західне Більське городище (за Б. А. Шрамком); 2—4 — с. Жаботин, пос. Тарасова Гора, розкоп II; 5 — Ньєргешуйфалу; 6 — святилища кельтського кола на південному заході Франції IV—III ст. до н. е. та невизначеного часу (за Т. Макієвичем).

ника, швидше за все, датуються так само, як кераміка і бронзова шпилька — у межах VII ст. до н. е. На користь цього свідчить архаїчність елементів орнаменту, які трапляються і на жаботинських жертовниках (меандр, трикутники).

Значний інтерес становить жертовник, відкритий у 1990 р. при дослідження зольника № 28. Він мав вигляд кола із обпаленої глини з поверхнею, ор-

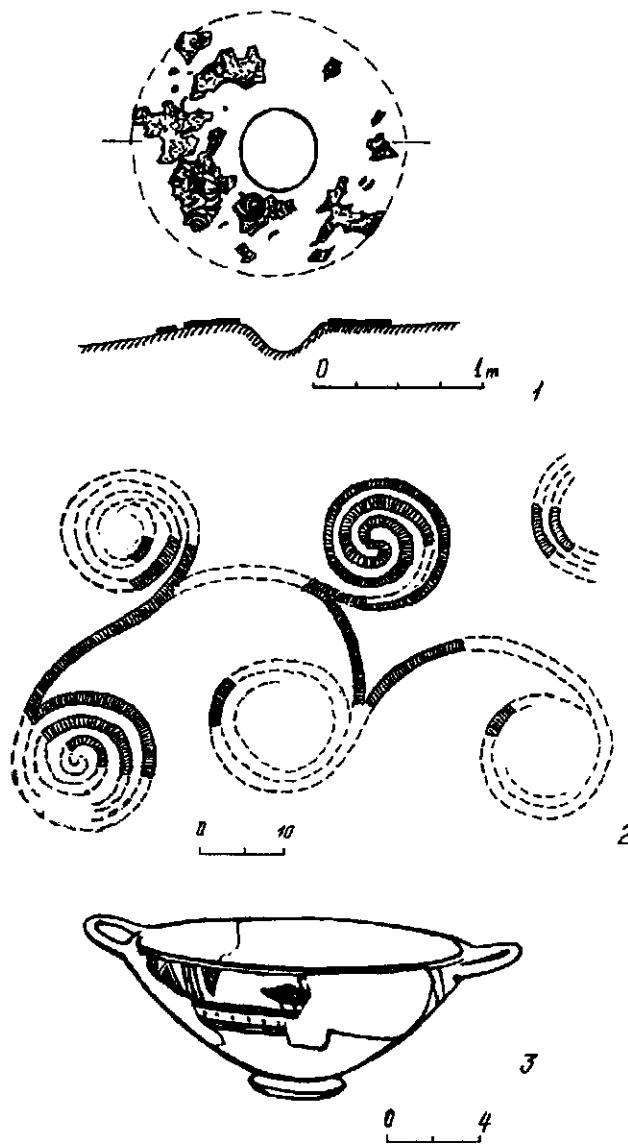

Рис. 4. Жертвовник із Трахтемирівського городища: 1 — залишки жертвовника і розріз (за Г. Т. Ковпаненко); 2 — приблизна реконструкція орнаменту; 3 — родосько-юнайський кілік.

він відрізняється рядом деталей. Жертвовник містився в частині святилища — напівземлянки розмірами 6,6×3 і глибиною 0,8 м. Уздовж стінок зафіксовано скучення тинку, яким вони були вкриті. На глиняну підлогу був покладений шар глиненої обмазки завтовшки 3 см, на який нанесено рельєфний орнамент — коло, усередині якого знаходилися, певно, два ряди S-подібних спіралей, поєднаних у різних напрямках. Діаметр завитків — близько 14—15 см. Жертвовник був дуже пошкоджений, тому залишилося нез'ясованим, чи мав орнаментальний фриз однакову ширину по всьому периметру. Діаметр жертвовника близько 1,5 м. У центрі — ямка глибиною 17 і діаметром 35 см, викопана у материковому ґрунті.

наментованою мозаїкою із шматочків глини розміром 2—3 см. Зовнішній край жертвовника мав вигляд кільца із червоної обпаленої глини, а внутрішня частина складалася із концентричних кіл, викладених із обпалених і побілених шматочків. Слідів вогню на його поверхні не зафіксовано. Матеріали розкопу датуються VII — початком VI ст. до н. е.³⁴. Цей екземпляр можна вважати спрощеним різновидом жертвовників I типу, в якому зберігся розподіл поверхні на концентричні зони, але втрачені такі деталі як рельєфність орнаменту і облямування центрального кола у вигляді спіралей. Якщо поверхня жертвовника дійсно виконана у мозаїчній техніці, то це єдиний взірець такого роду. Типологічно він близче до жертвовника із розкопу VI Мотронинського городища.

До ряду надійно датованих належить жертвовник, відкритий Г. Т. Ковпаненко на Трахтемирівському городищі³⁵ у Поросі (рис. 4, 1). Його збереженість була децо гіршею, ніж жертвовника з поселення поблизу Жаботина, від якого

* Щиро дякую Г. Т. Ковпаненко за надану можливість використати в публікації цей матеріал.

Поверхня жертвника була вкрита сажсю. На ньому лежали розчавлена землею ліпна миска і всередині ямки — уламки родосько-іонійського кіліка із зображенням водоплавного птаха (рис. 4, 3) третьої чверті VII ст. до н. е.³⁵. Поблизу жертвника біля стін святилища лежали уламки ліпної птахоподібної посудини і купка кісток тварин. На деякій відстані на підлозі знаходилися ще два скupчення кісток і уламків ліпного посуду³⁶. Тут відбувалися, мабуть, громадські ритуальні трапези. На жертвнику запалювали вогонь і здійснювали узливання, а також, можливо, спалювання невеличких жертвоприношень. Це, певно, були ритуали шанування предків або божества-покровителя громади. Заслуговує на увагу використання посудин інших культурних традицій — грецького кіліка і ліпної птахоподібної посудини, яка пов'язана або з лужицько-висоцькою³⁷, або з іншою традицією культур полів поховань чи фракійського гальштата. Щодо орнаменту на жертвнику, то деякою аналогією можуть бути нерегулярні орнаменти із коротких завитків і заштрихованих трикутників на бронзових сокирах культури Отомань³⁸.

Спроцесний варіант жертвника I типу відкрито на Мотронинському городищі в 1994 р. (розкоп VI). Жертвник було споруджено в північно-східній частині великого (блізько 30 м²) приміщення № 5, яке було, мабуть, святилищем великосімейної або територіальної общини. Діаметр жертвника близько 1 м (збереглася лише його частина). По вологій глиняній обмазці підлоги було проведено два заглиблені концентричні кола, розділені трьома рельєфними смужками (рис. 5, 2). Поверхня жертвника обпалена, простежуються сліди кількох підмащувань світлою глиною.

У приміщенні знайдено значну кількість ліпного посуду, глиняна статуетка бика (?) з відламаними головою і кінцівками, прясельця, кам'яні та кістяні знаряддя праці, пісковикова плитка із зашліфованою поверхнею, залізне шило, ніж, бронзове вістря стріли та ольвійська сироглинняна посудина, які

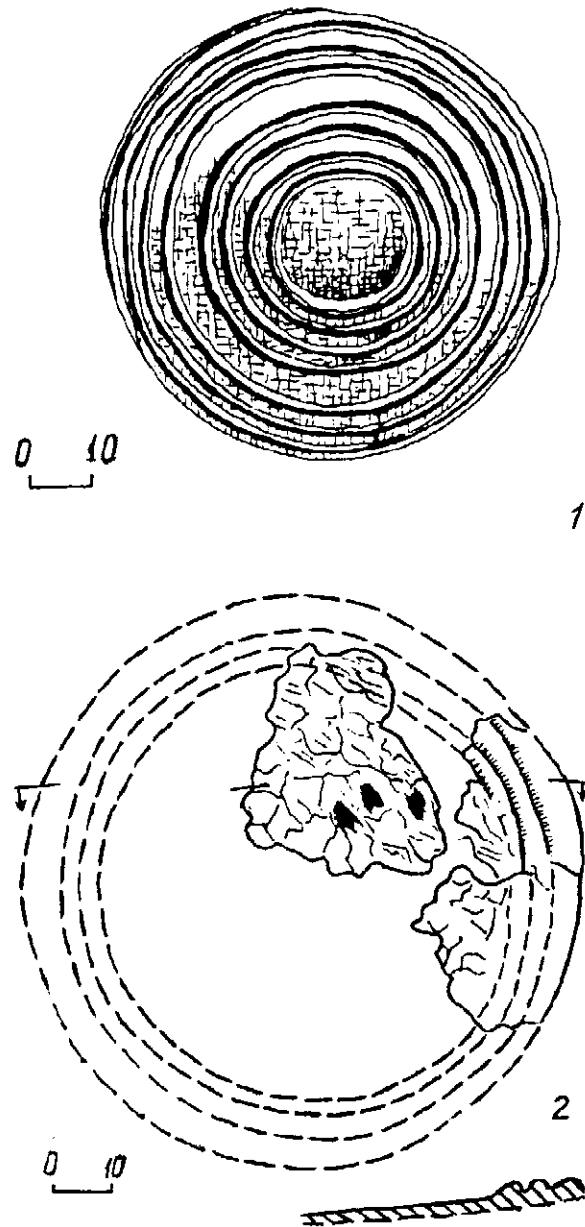
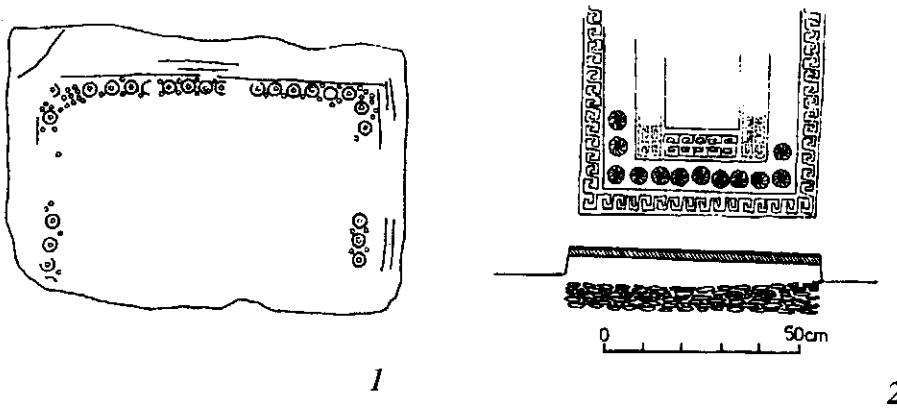
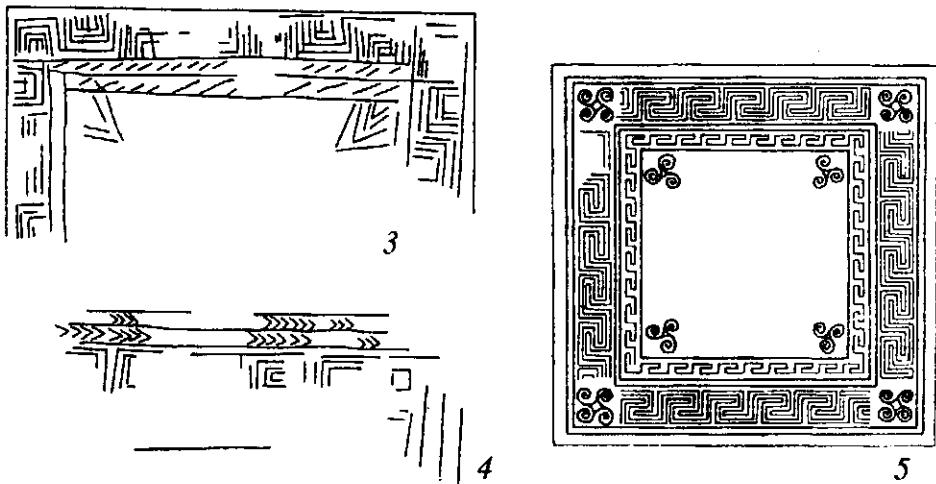

Рис. 5. Глиняні жертвники із Мотронинського городища: 1 — із розкопок 1899 р. (за В. В. Хвойкою); 2 — із розкопок 1994 р.

1

2

3

4

5

Рис. 6. Глиняні жертвники кельтського кола з території Франції (за Т. Макиєвичем): 1 — Субстансьон, VI ст. до н. е.; 2—5 — Ля Рок, IV ст. до н. е.

датують комплекс кінцем VI ст. до н. е. В одній із ям поряд з приміщенням, крім звичайного побутового сміття, знайдено скучення уламків глиняних коржів (не менш ніж від 30 екземплярів), вкритих великими шматками ліпного горщика. Тут також знайдений фрагмент гомілкової кістки людини та вістря стріли. Вірогідно, навмисно розламані коржі були скинуті сюди після культових церемоній, що провадилися у приміщенні біля жертвника³⁹.

За розмірами і орнаментацією цей жертвник близький до жертвників II типу у вигляді стовпа, які добре відомі на Мотронинському городищі і поки що не мають надійних датувань (рис. 5, 1).

Зробимо деякі підсумки. Найдавнішими серед I типу можна вважати жертвники з поселення Тарасова Гора поблизу с. Жаботин (розкопи XIX і II). Типи святилищ дещо різняться. Їх можна датувати першою половиною VII ст. до н. е. Своєрідним еталоном є жертвник із розкопу XIX, з яким пов'язано максимум інформації: розміри, типи орнаментів, характер орнаментальної схеми, технологія виготовлення, тип святилища. Як свідчать знахідки із розкопу II, поряд із загибленим орнаментом використовувався також розпис — на підлозі або, швидше, на стінах.

Уламки із розкопу XVIII принципово не відрізняються від згаданих, за винятком товщини шару обмазки жертвника. Як і на розкопі II, у святилищі був настінний розпис і жертвник у вигляді орнаментованого майданчика. Дата святилища точно не визначена.

Наступна хронологічна група репрезентована жертвовниками Трахтемирівського і Західного Більського городищ (друга половина VII ст. до н. е.). Жертвовник Трахтемирівського городища відрізняється від жаботинського (розкоп XIX) такими деталями: щар обмазки покладений безпосередньо на материковий ґрунт, він товстіший і більш крихкий. Орнамент виконано у техніці рельєфу, він складався із одних спіралей, що утворювали, певно, коловий візерунок. У центрі жертвника вперше зафіксовано мисоподібну ямку (у подальшому ямки трапляються на жертвниках типу IIa). Тип святилища близький до жаботинського (розкоп II), але приміщення однокамерне.

На Західному Більському городищі уламки жертвників під зольниками № 1 і 19 близькі до жаботинських, але вони менш інформативні, оскільки дуже фрагментарні і знаходилися у переміщено-му стані. Один із фрагментів (зольник № 19) значно відрізняється від жаботинських — як за технікою нанесення орнаменту (рельєф), так і за якістю глиняної обмазки: вона погано випалена і покладена безпосередньо на нерівну земляну підлогу. Елементи орнаменту ті самі, що і у жаботинських святилищах — спіраль, меандр, трикутник. Фрагмент (рис. 3, 1) становив, можливо, частину облямування прямокутного майданчика кругом центрального кола, подібно до фракійських жертвників (рис. 7,

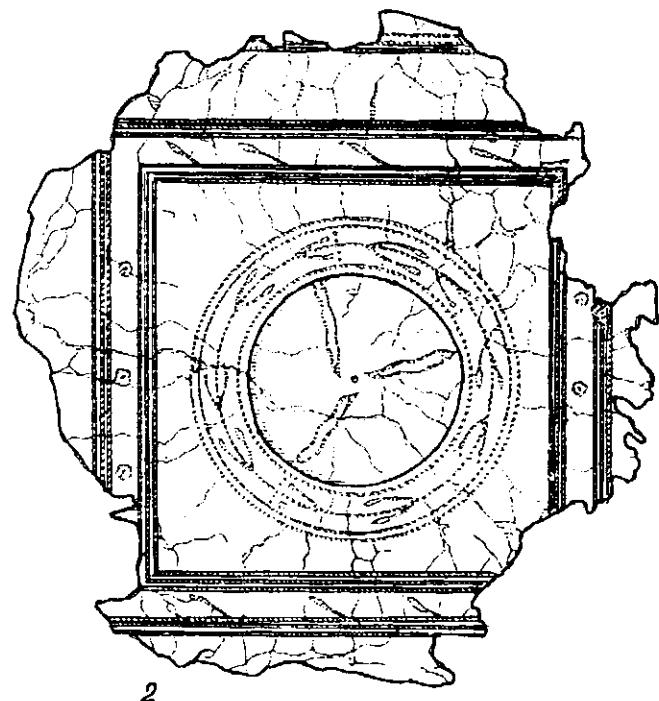
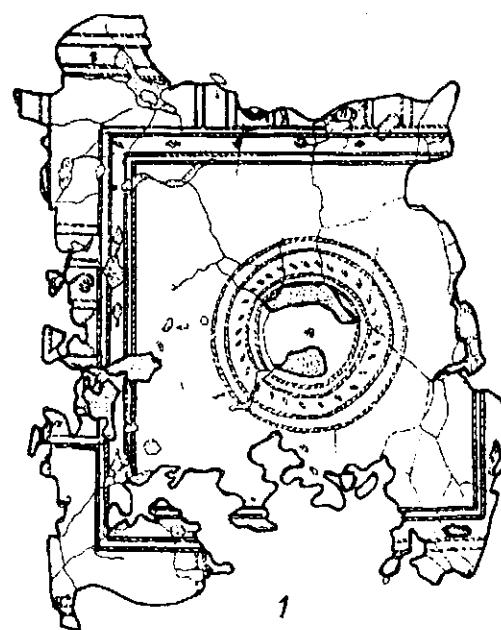

Рис. 7. Фракійські жертвники IV—III ст. до н. е. із Севтополіса (за М. Чичиковою).

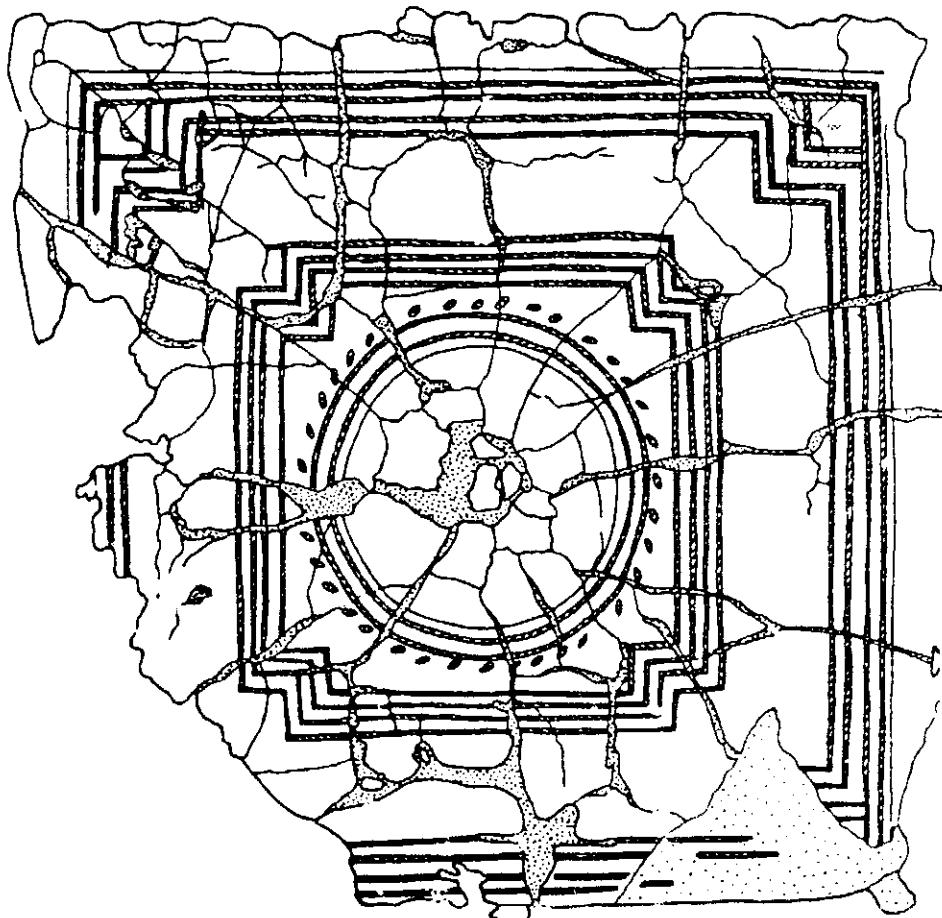

Рис. 8. Фракійський жертвовник IV—III ст. до н. е. із Севастополя (за М. Чичиковою).

8). Втім, орнаментальна схема залишається нез'ясованою, як і тип культової споруди. Треба підкresлити, що уламки обох більських жертвовників не мали відношення до зольників, під якими вони були знайдені, а самі зольники не були подібними до грецьких зольних вівтарів, як це вважає Т. Макисевич⁴⁰. Найпізнішим серед більських знахідок є, мабуть, жертвовник із зольника № 28. Тут уперше зафіксовано концентричну орнаментальну схему, яка добре відома на правобережніх пам'ятках. Але ця своєрідна споруда вже мало чим нагадує жертвовники жаботинського типу.

Як трахтемирівська, так і більська (зольник № 19) знахідки здаються де-шо деградованими взірцями порівняно з жаботинським жертвовником — можливо, внаслідок майже столітнього побутування в інокультурному оточенні. Найпізніший різновид жертвовників жаботинського типу відкрито на Мотронинському городищі (розкоп VI), яке, мабуть, було засноване вихідцями із Жаботина⁴¹. Тут взагалі були дуже поширені жертвовники з концентричним орнаментом, але вже у вигляді стовпів.

Жертвовники I типу у Середній Європі. Знахідки глиняних жертвовників-майданчиків зі спіральним орнаментом відомі на кількох поселеннях Балкано-Подунав'я від XIII—XII до VII ст. до н. е.

Найраніший з таких жертвовників відкрито на поселенні Вітенберг поблизу Сігішоари (Румунія) у 1902 р. (рис. 2, 1). Його діаметр становить близько 1,5 м. Орнаментація близька мікенським вівтарям, з якими він, мабуть, був синхронний⁴².

Пізніше кілька знахідок було зроблено у Північній Сербії в окрузі Воєводина. Тут на поселенні Босут-Градина було відкрито частину жертвовника,

що нагадує жаботинський (рис. 1, 2). Він знаходився у приміщенні, яке П. Медович відносить до молодшого шару горизонту Босут ІІв, датованого серединою VIII — серединою VI ст. до н. е.⁴³. Цей жертовник, розташований на підлозі довгого приміщення, майже в його центрі, і прикрашений заглибленим серпоподібним орнаментальним фризом зі спіралями, мав вигляд твердої, місцями обпаленої глиняної обмазки. Діаметр півкола близько 1,5 м⁴⁴ (більша його частина знищена береговим обривом). Приміщення наземне з глиnobитно-каркасними стінами⁴⁵. Уламки глиняної обмазки з таким самим орнаментом знайдені на цьому ж поселенні, в більш ранньому шарі⁴⁶, на поселенні Попов Салаш, також в югославському Подунав'ї, в межиріччі Драви і Сави (рис. 2, 3, 5). На останньому поселенні уламок жертовника знайдено в ямі, матеріали із якої віднесені до II періоду залізного віку або горизонту Босут ІІа⁴⁷. На обох фрагментах збігаються як товщина іх, так і розміри спіралей — близько 10 см, а також техніка нанесення орнаменту.

Ще один аналогічний фрагмент жертовника знайдено на поселенні культури полів поховальних урн Ньєргшуйфалу у Східному Задунав'ї (рис. 2, 4). Кераміка із ями, в якій його було знайдено, датується другим періодом бронзового віку⁴⁸ — XIII—XII або XII—XI ст. до н. е. за різними хронологічними схемами. Цікаво, що серед цих знахідок — значна кількість фрагментів глиняної обмазки із заглибленим геометричним орнаментом: трикутники, прямі лінії, у тому числі такі, що збігаються (рис. 3, 5). Відбитки жердин на зворотньому боці обмазки свідчать про те, що ці орнаменти прикрашали стіни, як і в святилищі розкопу II на жаботинському поселенні. Втім, подібні орнаменти могли становити також зовнішнє облямування глиняних жертовників, як, наприклад, у святилищах кельтського кола на південному заході Франції (рис. 3, 6; 6), що належать головним чином до IV—III ст. до н. е.⁴⁹. На особливу увагу заслуговує такий елемент орнаменту, як трикутники. Вони постійно поєднуються із зображенням спіралі на ритуальних спорудах і начинні Балкано-Подунав'я, починаючи з неоліту-енеоліту (моделі храмів та жертовники, ритуальний посуд). Ці два елементи присутні також на жертовнику мікенського палацу. Є підстави пов'язувати обидва символи із символікою жіночого божества⁵⁰.

Однотипні глиняні жертовники типу Вітенберг-Босут⁵¹ з'явилися на території Румунської Трансильванії, Східного Задунав'я та Югославського Подунав'я під час існування тут культури Отomanь-Вітенберг, яку іноді вважають північнофракійським еквівалентом хетської та мікенської імперії⁵². Саме носії цієї культури, які мали тісні стосунки з мікенськими центрами, були творцями певного «культурного койне» на території Середньої Європи. Через нащадків культури Отomanь-Вітенберг елементи цієї дуже стійкої культурної традиції потрапили, швидше за все, до Середнього Подніпров'я.

Заслуговує на увагу той факт, що територія поширення жертовників I типу (басейни Тясмину, Ріси та Ворскли) збігається з ареалом культури жаботинського етапу ранньооскіфського періоду. Вони знайдені на центральних поселеннях трьох згаданих регіонів VII ст. до н. е. (поселення Тарасова Гора поблизу с. Жаботин, Трахтемирівське та Західне Більське городища). Не випадково таких знахідок немає на Східному Більському городищі, культура якого наслідує іншу культурну традицію, а також у Подніпров'ї, де вплив культури Басараби був незначним.

Поява цих жертовників у Середньому Подніпров'ї на жаботинському етапі ранньооскіфського періоду, за відсутності місцевих прототипів у попередні часи, може свідчити на користь з'язку цього факту з появою тут прийшлої населення однієї із груп — носіїв культури фракійського гальштату, швидше за все, культури Басараби⁵³. Саме ця культура (за А. Вульпе, Р. Ф. Ходдинготтом та ін.) може вважатися наступницею культури Отomanь-Вітенберг і притаманних їй мистецьких стилей, зокрема спіральніх орнаментів на кераміці, характерних для цієї культури. Дослідники припускають значний культурний вплив або експансію культури Басараби на території Угорщини, Сербії, Середнього Дністра (група Шолданешти) з середини VII ст. до н. е.⁵⁴.

Загальновизнаним можна вважати і факт значного впливу на місцеві культури Дніпро-Дністерського регіону з боку культур фракійського гальштату. «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1996 р.

тата: групи Сахарна-Солончесні (у передскіфський період) і групи Басарабь-Шолданешти в VIII—VI ст. до н. е.⁵⁵. Деякі дослідники⁵⁶ припускали з'язок орнаментації жаботинського жертвника із сахарнянським культурним впливом. А. І. Мелюкова залишає відкритим питання щодо конкретних витоків орнаментів на жертвнику, але відзначає, як і В. А. Іллінська, досить помітний вплив традицій культури Басарабь на кераміку жаботинського стапу Середнього Подніпров'я⁵⁷.

Таким чином, можна припустити додатковий культурний імпульс з боку носіїв культури Басарабь на жаботинському етапі ранньо скіфського періоду. Причому, якщо поширення кераміки фракійських культур гальштатського періоду можна пояснити модою на багато орнаментований лощений посуд⁵⁸, то появу жертвників жаботинського типу на поселеннях навряд чи можна пояснити лише культурним впливом. Найвірогідніше, що, як кераміка жаботинського типу, так і жертвники типу I — це локальне явище, пов'язане із переселенням до басейнів Тясмину, Реси і Ворскли (мабуть, лише до найбільших поселень цих територій)⁵⁹ групи північно-фракійського населення наприкінці VIII ст. до н. е. Подібні жертвники були, певно, елементами протоміської культури того часу — як у Середньому Подніпров'ї, так і в Середній Європі. Цей нетривалий культурний імпульс був, мабуть, перерваний скіфським вторгненням на початку VII ст. до н. е., внаслідок чого прийшло північнофракійське населення опинилося відсіченим від фракійського світу⁶⁰.

Іншої точки зору щодо появи жертвників I типу в Середньому Подніпров'ї додержується Т. Макиєвич. Він пояснює це явище впливом грецьких релігійних концепцій та обрядів⁶¹. Втім, після передатування жаботинського етапу (середина VIII—VII ст. до н. е.) вже не можна припускати помітного культурного впливу грецької культури в Лісостеповій зоні в цей період. З другої половини VII ст. до н. е. існувало лише невеличке поселення на о. Березані⁶², торговельна діяльність якого у VII ст. до н. е. була незначною і спрямована головним чином на Побужжя і Наддністров'я. До того ж, ані на Березані, ані в Ольвії, що була заснована на початку VI ст. до н. е., жертвників I типу не знайдено.

Кілька зауважень щодо форм культу і семантики. Жертвники жаботинського типу призначалися для закритих приміщень, які відрізнялися від інших площею та ретельностю опорядження — можливо, святилищами сімейних або територіальних общин. За висловом Б. О. Рибакова, вони були приналежністю «культу малих форм»⁶³ — в них одночасно могли розміститися не більш як 40—60 чоловік. Багатолюдні обряди громадських культів виконувалися, мабуть, просто нсба, біля вівтарів іншого типу або без них. Це, зокрема, вогняні ритуали солярних культів, у тому числі календарні свята, пов'язані із розпалюванням великого баґаття. У приміщеннях біля вівтарів I типу здійснювалися обряди, що були споконвіку пов'язані з культом домашнього вогнища і мали переважно хтонічний зміст. Цим, мабуть, пояснюється серпоподібна форма жертвників із поселення Таракова Гора і Босут. У давньоіндійських культурах, наприклад, подібну форму мали вогнища, які втілювали один із різновидів священного вогню — «дакшіна», що мав відношення до хтонічних культів⁶⁴.

Підґрунтам ідеї домашнього вівтаря є спільне для багатьох народів, можливо, універсальне уявлення про існування в природі місця (спочатку це були тотемні центри), де «максимально зосереджувались, ритуально зливалися сили предків, сили природи й сили живої групи»⁶⁵. Можна також вважати з'ясованим, що кругла форма вівтарів з коловим ритмічним орнаментом виникла із ритуалів обходу, які імітували циклічні кругообіги в природі (або як прояв самих космічних ритмів — мандрування душ). Такі обряди відігравали важливу роль, створюючи магічну зону, що забезпечувала недоторканість об'єкту (спочатку — «священного місця», згодом — поселення)⁶⁶.

Як уже згадувалося, кріто-мікенські витоки як форми жертвників I типу, так і їхньої орнаментації, є поза сумнівом. Стійкі — протягом багатьох століть — збереження давньої орнаментальної схеми жертвників свідчить, що вона була пов'язана з консервативними і усталеними формами культу, швидше за все — культу родових (сімейних) предків.

При розгляді семантики жертвовників I типу перевага надається солярно-astrальному трактуванню головних елементів орнаментації — спіралей і концентричних кіл⁶⁷. Припускається зв'язок жертвовників з аграрною магією землеробських племен⁶⁸. Солярний зміст цих символів очевидний для епохи пізньої бронзи і раннього залізного віку, особливо у тих випадках, коли вони прикрашали озброєння, вуздечки, особисті прикраси. Втім, можна припускати і збереження — у власній культовій сфері — давнішого солярно-хтонічного значення цих символів як зародків, згорнутої нескінченності. Це значення спіралей і концентричних кіл добре відоме, наприклад, у неоліті — енеоліті Балкано-Подунав'я, зокрема в астрально-календарній символіці⁶⁹. У багатьох традиціях спіралі співвідносяться з громом, блискавкою, засмлею, змією, водою тощо⁷⁰. Спіраль на трипільських орнаментах, яку утворювали дві змії, сприймається як чередування народжень і відродження⁷¹.

Тісний зв'язок спіралеподібних знаків з жіночою сутністю ілюструють балканські знахідки епохи енеоліту та бронзи⁷². Цікаво, що на деяких моделях храмів та жертвовників доби синоліту присутні — поряд зі спіральним орнаментом або окремо — геометричні мотиви, що згадувалися вище у зв'язку із жертвовниками I типу: вписані кути, зигзаг, паралельні лінії і такі, що утворюють кут⁷³. Особливо слід підкреслити стійке — від синоліту до раннього залізного віку — поєднання мотиву спіралі та заштрихованих або вписаних кутів⁷⁴.

Найбільш вірогідне і хтонічне значення такого слівництва орнаментики жертвовників як меандр. Його абстрактно-символічний зміст — це відсутність початку і кінця, вічність⁷⁵. Іноді меандр використовувався для позначення водної перешкоди або огорожі. Меандрові або спіралеподібні візерунки були також графічним зображенням блукання душ померлих на шляху до потойбічного світу або неофітів в обрядах посвячення, які сягали уявлень щодо мандрувань тотемних предків⁷⁶. Звідси — широке застосування меандрових орнаментів на егейських надгробках епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, а також поховальних гальштатських урнах. До речі, меандрові візерунки були головним елементом у оздобленні жертвовників I типу кельтського кола (рис. 6, 2, 5).

Таким чином, можна припустити, що у символіці орнаментів на жертвниках I типу переважав солярно-хтонічний зміст, а самі жертвовники призначалися для відправлення обрядів культу хатнього вогнища, головний зміст яких полягав у шануванні предків і демонів природи. Орнаменти середньодніпровських жертвовників еволюціонували у напрямі спрощення і схематизації, внаслідок чого на кінець VI ст. до н. е. зберігся лише центральний елемент вихідної композиції — кілька концентричних кіл. Причому, пізні жертвовники з орнаментом цього типу відомі поки що лише на Пастирському і Мотронинському городищах⁷⁷, головним чином на останньому, на якому краще збереглися культурні традиції жаботинського часу.

Примітки

¹ Андрієнко В. Н. Земледельческие культуры племен лесостепной Скифии (VII—V вв. до н. э.). — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1975. — С. 20—23.

² Критичний розгляд різних класифікацій жертвовників буде здійснено в наступній статті, присвяченій жертвовникам II і III типів.

³ Андрієнко В. Н. Указ. соч. — С. 25.

⁴ Makiewicz T. Formy kultu bóstw domowych na terenie Europy w starożytnosci. — Poznań, 1987. — S. 38, 39, 47, 55—64.

⁵ Покровская Е. Ф. Жертвеник рапнісифічного времена у с. Жаботин // КСІА АН УССР. — К., 1962. — Вип. 12. — С. 73—81.

⁶ Чичикова М. Жертвеники елліністического времени // Studia Thracica. — 1975. — Т. I. — С. 190—194; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 85, 86; Hodder R. F. The Thracians. — N.-Y. — 1981. — Р. 47—52, 89—94; Смирнова Г. И. Матеріальна культура Григорівського городища (к вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 71.

- ⁷ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 127, 128; Гавриш П. А. Краткие итоги исследования Кнышевского городища скифского времени на Псле // История и археология Слободской Украины.— Харьков, 1992.— С. 97—99.
- ⁸ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 199—203.
- ⁹ Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона // Население Среднего Дона в скифское время.— МИА.— 1969.— № 151.— С. 77—79.
- ¹⁰ Покровская Е. Ф. Жертвеннник...— С. 77; Покровская Е. Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА.— 1973.— № 4.— С. 169—188.
- ¹¹ Зараз жаботинський етап датується серединою VIII — серединою VII або кінцем VIII — першою половиною VII ст. до н. е.; Смирнова Г. И. Материальная культура...— С. 43.
- ¹² Якщо жертвовник був призначений для календарних спостережень (а таке припущення теж не можна відкидати), доречними стають і стовпчик, і маленька кружальця для додаткового членування орнаменту, а також відсутність стін у святилищі.
- ¹³ Покровская Е. Ф. Жертвеннник...— С. 75, 76.
- ¹⁴ Не виключено, що стовп належав до верхнього горизонту, від якого залишився завал великих шматків глинняної обмазки. Див.: Покровская Е. Ф. Жертвеннник...— С. 73.
- ¹⁵ Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 185 (відносно розкопу II). Щодо матеріалів розкопу XVIII, то Є. Ф. Покровська спочатку вважала їх близькими до матеріалів розкопу XIX (Покровская Е. Ф. Отчет Среднеднепровской экспедиции о раскопках раннескифского поселения на Тарасовой Горе, у с. Жаботин // ИА НАНУ, 1958/9, С. 24), але у подальшому утримувалася від визначення дати розкопу.
- ¹⁶ Покровская Е. Ф. Жертвеннник...— С. 78.
- ¹⁷ Там же.— С. 78; Вязьмитіна М. І., Покровська Є. Ф. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина // АП УРСР.— К., 1956.— Т. VI.— Табл. II, 10, 12.
- ¹⁸ Пор.: з розписними «киликом», карнизами та пілястрами у склепі № 9 із некрополя Неаполя-Скіфського; Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скіфського // ИАДК.— К., 1957.— С. 41—94.
- ¹⁹ Покровская Е. Ф. Жертвеннник...— С. 78; Вязьмитіна М. І., Покровська Є. Ф. Вказ. праця.— Табл. II, 10, 12.
- ²⁰ Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 174.
- ²¹ Покровская Е. Ф. Жертвеннник...— С. 78; Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 172.
- ²² Покровская Е. Ф. Отчет Среднеднепровской экспедиции...— С. 24.
- ²³ Для порівняння: товщина обмазки жертвовника на поселенні Босут становить 1,5 см, на Трахтемирові — 3 см.
- ²⁴ Покровская Е. Ф. Жертвеннник...— Див. також прим. 15.
- ²⁵ Не виключено, що в даному випадку йдеться вже про жертвовники у вигляді циліндричних стовпів, залишки яких представлено на Могронинському городиці уламками від 4—5 до 13 см завтовшки.
- ²⁶ Коопаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.— К., 1967.— С. 64.
- ²⁷ Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIX АС.— 1911.— Т. III.— С. 151.
- ²⁸ Коопаненко Г. Т. Племена...— Рис. 32, 5, 21, 24.
- ²⁹ Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1987.— № 59.— С. 23, 27; Галанина Л. К. Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов // АСГЭ.— 1995.— Вып. 32.— С. 50.— Рис. 3, 37, 38.
- ³⁰ Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища // АИУ.— 1971.— Вып. 3.— С. 52, 53.— Рис. 2, 1, 13.
- ³¹ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ, 1967.— Вып. Д1—4.— С. 46.— Табл. 34, 96. Втім, цей наконечник, разом із наконечником із зольника № 1 нагадують зразок келермесского типу VII—VI ст. до н. е. Див.: Галанина Л. К. Указ. соч.— Рис. 3, 37, 38.
- ³² Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ, 1967.— Вып. Д4—5.— С. 14, тип I, варіант 1. За новою хронологією побутування подібних шпильок обмежується не серединою VI ст., а приблизно рубежем VII—VI ст. до н. е.
- ³³ Шрамко Б. А. Исследования...— С. 53.
- ³⁴ Шрамко И. Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // ХИЛЕ «Древности».— 1994.— С. 190.
- ³⁵ Копейкина Л. В. Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Поднепровья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей // АСГЭ.— 1996.— № 27.— С. 28.

³⁶ Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1965—1966 гг.— 1967.— Вып. I.— С. 103—106; Ковпаненко Г. Т. Памятники раннескифского времени Каневщины // НСА.— 1971 (МИА № 177).— С. 117.

³⁷ Светличная Е. В. К вопросу о связях населения Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами // История и археология Слободской Украины.— Харьков, 1992.— С. 192, 193.

³⁸ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы.— М., 1974.— С. 81.— Рис. 18, 19; Hoddinott R. F. The Thracians.— N.-Y., 1981.— Fig. 29.— P. 47.

³⁹ Скорый С. А., Бессонова С. С. Жилищно-хозяйственный комплекс Мотронинского городища (раскоп VI, комплекс № 3) // Бельское городище в контексте изучения памятников раннего железного века Евразии.— Полтава, 1966.— С. 222—232.

⁴⁰ Makiewicz T. Op. cit.— S. 47, 56, 57.

⁴¹ Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 186.

⁴² Horde K. Die Wietenbergkultur // Dacia.— 1960.— N.S.— Т. IV.— Abb. 3.

⁴³ Medović P. Naselja starijes gvozdenog doba u jugoslovenskom podunaveju.— Beograd, 1978.— Tab. 5, I.— S. 28, 40.

⁴⁴ Розміри в публікації не наведено. Виходжу із розмірів спіралей іншого жертвника: Medović P. Op. cit.— Tab. 116, 3.

⁴⁵ Medović P. Op. cit.— Tab. 134, B.

⁴⁶ Ibid.— Tab. 116, 3. Цей шар, виходячи з стратиграфії розкопу II, належить до кінця епохи пізньої бронзи. Medović P. Op. cit.— Додаток I.

⁴⁷ X—VIII ст. до н. е. Medović P. Op. cit.— S. 40, 61, 94.

⁴⁸ Patek E. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien // Archaeologia Hungarica.— Budapest, 1968.— Т. XLIV.— Tab. 111—115.

⁴⁹ Makiewicz T. Op. cit.— Рис. 11—16. Дата деяких з них (рис. 15, 16) не з'ясована. Імовіль, вони належали до ранніх жертвників VII—V ст. до н. е.

⁵⁰ Трикутник в різних міфopoетичних контекстах символізує родючу силу землі, шлюб, життя — смерть — відродження тощо. Топоров В. Н. Геометрические символы // МИМ.— М., 1980.— Т. I.— С. 273.

⁵¹ Однотиповість ця, звичайно, умовна через фрагментарність частини жертвників.

⁵² Hoddinott R. F. Op. cit.— P. 52.

⁵³ Ibid.— P. 83, 93.

⁵⁴ Vulpé A. Zur mittleren Hallstattzeit un Rumanien (die Basarabi kultur) // Dacia.— 1965.— N.S.— Т. IX.— Buc.— S. 105—132; Patek E. Praskythische Gräberfelder in Ostungarn // Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa.— Bratislava, 1974.— S. 337—362; Tasic N. Starije gvozdeno doba Vojvodine // Praistoria Vojvodine.— Novi Sad, 1974.— S. 237—276; Medović P. Op. cit.— S. 48—50; Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии // CA.— 1972.— № 1.— С. 57—72.

⁵⁵ Smirnova G. Über die Entstehung der Denkmäler der Holigrad-Gruppe im Vorkarpatengebiet // VIII Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques (Belgrade, 1971).— М., 1971; Тончева Г. О фракийцах нынешних Украины, Молдовы, Добруджи и Северо-Восточной Болгарии в XI—VI вв. до н. э. // Studia Thracica, 1975.— Т. I.— С. 28—53; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 80—84.

⁵⁶ Смирнова Г. И. Материальная культура...— С. 71.

⁵⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин— К., 1975.— С. 142; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 80, 81, 85, 86.

⁵⁸ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 86.

⁵⁹ Слушним є припущення Г. І. Смирнової щодо присутності на лісостепових поселеннях фракійських майстрів-керамістів; Смирнова Г. И. Материальная культура...— С. 71.

⁶⁰ Бруяко И. В., Ткачук М. Е. Бессарабия VII—I вв. до Р.Х. Цикл кроскультурных диалогов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Запорожье, 1994.— С. 24—31.

⁶¹ Makiewicz T. Op. cit.— S. 63, 64. Автор помилково пов'язує глиняні жертвники лісостепових городищ з культом скіфської богині Табіті.

⁶² Див. гіпотезу С. Л. Соловйова щодо відсутності на Березані в другій половині VII ст. до н. е. постійного населення; Солов'єв С. Л. Новые аспекты истории и археологии античной Березаны // ПАВ.— 1994.— № 8.— С. 85—95.

⁶³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 332.

⁶⁴ Мандельштам А. М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане // МИА.— 1968.— № 145.— С. 125, 126.

⁶⁵ Ліндсей Дж. Коротка історія культури від доісторичних часів до доби відродження.— К., 1995.— Т. I.— С. 142.

⁶⁶ Там же.— С. 32, 133.

⁶⁷ Покровская Е. Ф. Жертвеник...— С. 80, 81; Андриенко В. П. Земледельческие культуры...— С. 14; Він також припускає, що «рухлива спіраль» могла бути й символом води. Андриенко В. П. Земледельческие культуры...— С. 16.

⁶⁸ Покровская Е. Ф. Жертвеник...— С. 79—81.

⁶⁹ Николов Б. Криводол. Древни культуры.— София, 1984.— Рис. на с. 16, 17, 19, 26; Колева В. Календарь в древности по археологическим источникам // Археологический институт и музей на БАН. Интердисциплинарные исследования.— София, 1991.— Т. XVIII.— Рис. 3, D, E, F; Георгев И. Дисковете край с. Шиварово, Бургаска област // Там же.— С. 171—175.— Рис. 2, 3.

⁷⁰ Топоров В. Н. Геометрические символы // МНМ.— Т. I.— С. 272.

⁷¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 200, 201.

⁷² Николов Б. Указ. соч.— Рис. на с. 24; Човин Б. От Бутмира до Илира.— Сарајво, 1976.— Рис. 153.

⁷³ Николов Б. Указ. соч.— Рис. на с. 18, 24, 44; Колева В. Указ. соч.— С. 92.— Рис. 3.

⁷⁴ Ильинская В. А. Раннескифские...— Рис. 20, 13; Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія.— 1993.— № 3.— Рис. 5, 3 та ін.

⁷⁵ Топоров В. Н. Геометрические символы.— С. 273.

⁷⁶ Ліндсей Дж. Вказ. праця.— С. 130—134.

⁷⁷ Поки що залишається в силі традиційне датування цих стовпоподібних жертвеників кінцем VI — початком V ст. до н. е.

C. C. Бессонова

ГЛИНЯНЫЕ ЖЕРТВЕННИКИ ЛЕСОСТЕПНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Публикуются остатки глиняных орнаментированных жертвеников, арсал которых совпадает с ареалом памятников жаботинского этапа раннескифского периода. Приводимые среднеевропейские аналогии позволяют предполагать дополнительный культурный импульс со стороны носителей одной из культур фракийского гальштата, скорее всего группы Басарабь, возможно их переселение в Среднее Поднепровье во второй половине VIII в. до н. э.

S. S. Bezsonova

CLAY-MADE CREEDENCE ALTARS IN THE FOREST-STEPPE DNIEPER TERRITORY OF THE EARLY SCYTHIAN PERIOD

Remains of clay-made pattern-decorated credence altars are described. Their areas of distribution cooincides with that of relics of the Zhabotin stage of the early Scythian period. The mid-European analogies carried out have permitted supposing an additional cultural impetus from the side of one of cultures of the Frakian haulstate, most likely the Basarab group, their migration to the mid Dnieper territory in the second half of the 8th cent. B. C. is quite possible.

КАМ'ЯНІ СТАТУЇ У КОНТЕКСТІ СКІФСЬКОЇ ЕТНОГЕОГРАФІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

В. П. Білозор

У статті йдеться про значення скіфської кам'яної скульптури у вирішенні проблеми співвідношення аборигенних землеробських та прийшлих кочових етнічних елементів в історії раннього залізного віку України. Кам'яні статуї інтерпретуються як надійний етнічний індикатор степового іранського елементу в регіоні лісостепової України.

З того часу, як 1925 р. О. О. Міллер уперше науково обґрунтував скіфську належність певної категорії кам'яних антропоморфних статуй¹, кількість їх набагато зросла і нині становить близько півтори сотні. Численні й серйозні проблеми, що виникають у зв'язку з вивченням скіфської монументальної традиції, викликали й продовжують викликати суперечності різноманітних поглядів та взаємовиключаючих суджень: це стосується питань виникнення звичаю встановлення кам'яних ідолів, його місця в системі ідеологічних уявлень скіфів, семантичної інтерпретації скіфських статуй тощо.

Лишє стосовно одного питання протягом тривалого часу існувала цілковита одностайність поглядів дослідників: у всіх працях, присвячених пам'яткам, що вивчаються, незмінно підкреслювався «степовий» характер цих старажитностей. Уперше цю особливість ще в 1929 р. відзначили Т. С. Пассек та Б. О. Латинін². Неодноразово цю ж обставину підкреслював П. М. Шульць, який особливо багато зробив для залучення скіфських статуй до повноцінного наукового обігу. На 1976 р. — час оприлюднення П. П. Шульцем завершальної праці, у низці його статей, що стосуються скіфського монументального мистецтва³, досить чітко визначився ареал цих пам'яток (рис. 1). У широтному напрямку їх географія в цілому збігається з ареалом скіфської матеріальної культури. Найбільш східною межею їх поширення слід вважати Північно-Східний Кавказ, де вони виявлені в Чечні та Інгушетії, а західні кордони їх побутування досить чітко відзеркалюють факт просування скіфів у північно-західне Причорномор'я, зокрема в район Добруджі.

Свого часу Д. С. Раєвський висловлював побоювання, що подібні широкі географічні межі можуть призвести до введення в коло скіфських чужорідних пам'яток, що ніяк не пов'язані з власне скіфською монументальною традицією⁴, у зв'язку з чим була здійснена спроба обмежити дослідження скіфських статуй кордонами «исконной Скифии», тобто в межах Дону на сході та Дунаю на заході. Подібний підхід до відбору матеріалу не тільки не «...окупається достигаемої такої ценою чёткостью границ интерпретируемого материала»⁵, але й безпосередньо сприяє свідомому чи несвідомому спотворенню закономірностей розвитку останнього. Реальною ціною, яку доводиться сплатити за цю сфермерну «чіткість», виявляються найдавніші статуї Кубані, Північного Кавказу й Задунав'я, без яких скласти будь-яке правильне уявлення про еволюцію скіфської монументальної традиції просто неможливо. Побоювання щодо вірогідності помилкової культурної атрибуції, висловлені Д. С. Раєвським, пов'язані з обмеженою кількістю та невисокою якістю джерел, що були тоді в його розпорядженні. Можна з певністю твердити, що окрім типів скіфських скульптур на усьому масиві їх поширення знаходять відзеркалення в еталонних зразках, пов'язаних з надійно датованими археологічними комплексами саме скіфського взірця, що не полишає сумніву в правомірності культурно-хронологічної атрибуції тієї чи іншої пам'ятки. Укладачі останнього за часом каталогу скіфської кам'яної скульптури виходили саме з таких позицій⁶.

Зовсім інша картина постає при погляді на меридіональне поширення

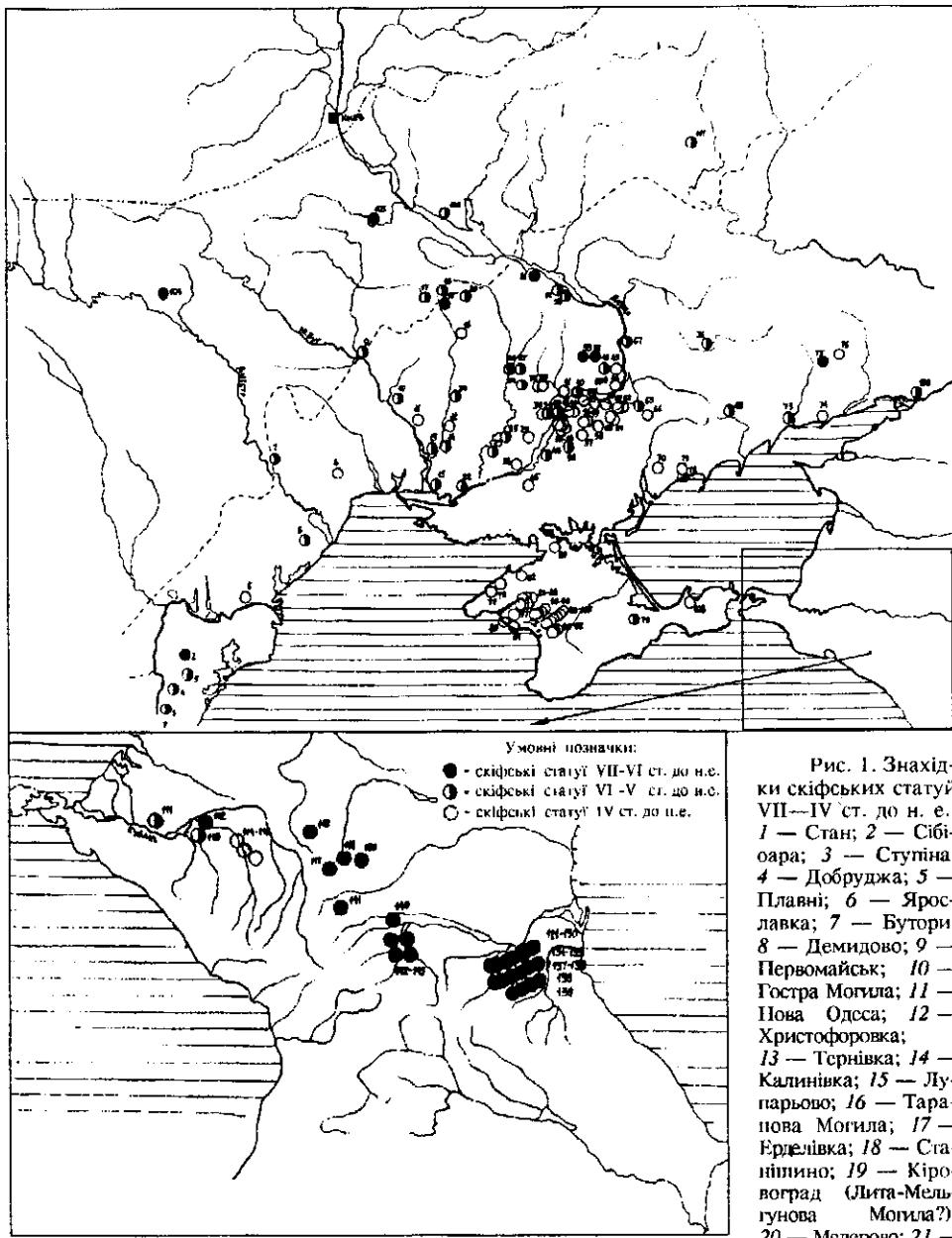

Рис. 1. Знахідки скіфських статуй VII—IV ст. до н. е.: 1 — Стан; 2 — Сібіора; 3 — Ступіна; 4 — Добруджа; 5 — Плавні; 6 — Ярославка; 7 — Бутори; 8 — Демидово; 9 — Первомайськ; 10 — Гостра Могила; 11 — Нова Одеса; 12 — Христофорівка; 13 — Тернівка; 14 — Калинівка; 15 — Лупар'єво; 16 — Тарасова Могила; 17 — Ерделівка; 18 — Станично; 19 — Кіровоград (Літга-Мельгунова Могила?); 20 — Медерово; 21 — Кудровівка; 22 —

Херсон; 23 — Нова Василівка; 24 — Мар'янівка; 25 — Калінінське; 26 — Кривий Ріг (Царева Могила); 27 — Кривий Ріг; 28 — Отрадо-Кам'янка; 29 — Борозенське; 30, 31 — Золота Балка; 32, 33 — Кам'янка; 34 — Семенівка; 35 — Київ-І; 36 — Велика Михайлівка; 37 — Любимівка; 38 — Верхньодніпровськ; 39 — Грушівка; 40 — Нікополь; 41 — Чортомлик; 42, 43 — Томаківка; 44 — Біленьке; 45 — Красний Подол; 46 — Братолюбівка; 47 — Кам'янка Дніпровська; 48 — Велика Знам'янка; 49 — Велика Знам'янка, к. 12; 50—54 — Первомайка; 55, 56 — Велика Білозерка; 57 — Гонівка; 58 — Сахнова Могила; 59 — Кожум'яки; 60 — Благовіщенка; 61, 62 — Дніпрорудний; 63, 64 — Балки; 65 — Василів; 66 — Відокинено; 67 — Ясинувате; 68 — Мамай-Гора; 69 — Білоцерківка; 70 — Долінське; 71 — Володимирівка; 72 — Ботієво; 73 — Маріуполь; 74 — Приморське (Двогорба Могила); 75 — Ольхович; 76 — Новоамвросіївка; 77, 78 — Чорноморське; 79 — Надежда; 80 — Вишнівка; 81 — Чайка; 82 — Котовське; 83—88 — Криловка; 89 — Штормове; 90—92 — Суворовське; 93—96 — Привітне; 97 — Ромашкіно; 98—103 — Колоски; 104 — Кукавка; 105 — Стеблів; 106 — Придніпровське; 107 — Липці; 108 — Семенівка; 109 — Олизаветовський могильник; 110 — Маницька; 111 — Краснодар; 112 — Безкорбна; 113 — Ковалевський; 114—116 — Преградна; 117 — Воровськолеська; 118 — Ставрополь; 119 — Олександровська; 120 — Красне Знам'я; 121—130 — Галайти; 131—135 — Замай-Юрт; 136 — Бегі-Мохк; 137—138 — Мекети; 139 — Дагестанські Вогні; 140 — Прохладний; 141 — Кисловодськ; 142—145 — Нартан.

скіфської скульптури. Якщо наявність найбільш південних пам'яток дещо північніше кряжів Кавказу та Криму цілком вкладалося у звичну схему поширення компонентів скіфської «тріади», то повна їх відсутність північніше умовної межі, що поділяє степову зону та лісостеп, виглядало дещо несподівано.

Загалом, карта демонструвала факт максимального поширення монументальної традиції в єдиних формах в найбільш ранній період скіфської історії — в VII—VI ст. до н. е. При цьому слід особливо вказати на примітну обставину: найбільш ранні пам'ятки сконцентровані на периферії скіфського степу, полишаючи його серцевину ніби розрідженою, останнє, втім, цілком відповідає й хронологічній дистрибуції скіфських пам'яток загалом⁷.

Однак таке уявлення про ареал скіфських кам'яних статуй було порушене в 1976 р. працею О. О. Попової⁸. Посилаючись на факт наявності скіфської статуй в фондах Київського історичного музею, а також знахідок цих пам'яток у межах Кіровоградської обл., дослідниця висловила припущення про існування традиції їх встановлення і в лісостеповому регіоні, роблячи на цій підставі далекоглядні висновки про характер політичних відносин у Скіфії⁹. Таким чином на карті, що міститься в праці О. О. Попової (рис. 2), зона поширення скіфських статуй охоплює величезний регіон, простягаючись аж до Прип'ятських боліт. Жодних підстав для створення подібної карти не існувало. Статуя з Київського історичного музею була завезена в Київ у 1909 р. з колишньої Херсонської губернії¹⁰. Пам'ятки, що зберігаються в Кіровоградському краснавчому музеї, виявлені в районах, що не заходять північніше межі ландшафтно-кліматичної зони українського степу і, таким чином, аж ніяк не можуть свідчити про наявність традиції їх встановлення в лісостепу. Статуя з с. Заздрість на Середньому Дністрі взагалі не належить за типологічними ознаками до скіфських і, найшивидше, є черняхівською чи ранньослов'янською.

Усі ці невідповідності лежали на поверхні, проте розглядувана карта стала підґрунтям своєрідної історіографії. Так, Д. С. Раєвський, хоч і відзначив надмірний характер висновків, що зробила на зазначеній основі О. О. Попова, все ж прийняв на віру сам факт існування скіфської кам'яної скульптури в лісостепу, приділивши цій гадані їснуючій в той час проблемі декілька сторінок своєї праці¹¹.

Схожа карта та коментарі до неї фігурують і в етюді про кам'яну скульптуру скіфського часу у фундаментальній праці Б. О. Рибакова про язичництво слов'ян та Давньої Русі¹².

На цьому слід зупинитись детальніше, адже точка зору Б. О. Рибакова на предмет, що нас цікавить, вирізняється цілковитою оригінальністю.

У відповідності до концепції, розробленої Б. О. Рибаковим, «сколоти», згадувані Геродотом в одній з записаних ним етногонічних легенд — не хто інші, як лісостепові племена, яким в археологічних реаліях відповідають пам'ятки києво-черкаської групи скіфської культури. Камуфляж у вигляді елементів скіфської вершницької культури (озброєння, вузда, звіриний стиль у мистецтві), на думку автора розглядуваної праці, не повинен приховати від нас той факт, що головні компоненти археологічної культури києво-черкаської групи (облаштування могил, особлива роль вогню в поховальному ритуалі) мають за витоки попередню добу і знаходять відповідність в чорноліській культурі, що ототожнюється з протослов'янами. На думку Б. О. Рибакова, чужі у відношенні до прийшлої степової асимілюючої культури елементи зберігаються та проявляються не лише в матеріальній сфері, але й в духовному житті сколотських (prasлов'янських) племен. До проявів останніх він відносить окремі образи звіриного стилю (лось, водоплавні птахи), а також кам'яні статуї, у власні скіфській принадлежності яких раніше ніхто не сумнівався.

Особливе значення при цьому Б. О. Рибаков надає тій обставині, що на вододілі, трохи північніше сучасного Кіровограду, сконцентровано «...більше кількість кам'яних статуй цього часу виявлені поблизу Ольвії. Ототожнюючи вододіл Інгулу та Інгульця з легендарною місцевістю Ексам-

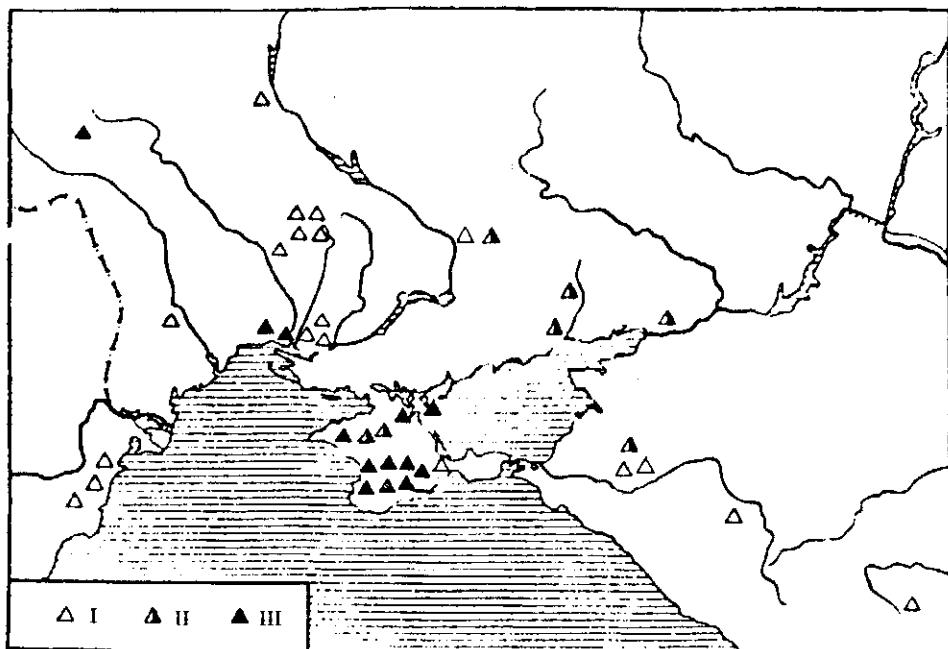

Рис. 2. Карта поширення скіфських статуй за О. О. Поповою. Умовні позначення: I — статуї VI ст. до н. е.; II — статуї V ст. до н. е.; III — статуї IV—III ст. до н. е.

пей, що була, за його уявленням, центром сакральної діяльності сколотів-праслов'ян, він пов'язус кам'яні статуй зі звичаями останніх. Додатковим доказом праслов'янської принадлежності статуй, на думку Б. О. Рибакова, слугує те, що пам'ятки верхів'їв Інгулу-Інгульця різко контрастують з синхронною скульптурою Кубані та Нижнього Дунаю. Таким чином, згідно з автором «Язычества Древней Руси», у масиві поширення скіфських статуй чітко виокремлюється територіальний трикутник, звернений вершиною до півдня, інакше кажучи до Ольвії¹⁴. Звідси випливає висновок про принадлежність статуй праслов'янам-сколотам, що встановлювали їх під час торгових майдрів до смірію ольвіополітів. Карта, що міститься в розглядуваній праці, (рис. 3), покликана надати більшої переконливості цій концепції, у зв'язку з чим скіфська статуя з Київського історичного музею, як і в О. О. Попової, вказано за місцем сьогоднішнього зберігання. Б. О. Рибаков поміщає його тут навіть супроти своєї ж цілком слушної підозри, що Київ — лише місце зберігання знахідки. Внаслідок цього зона поширення кам'яних статуй на його карті різко розширяється на північ, охоплюючи, в цілому, всю територію києво-черкаської групи пам'яток.

З іншого боку, на карті виявилися позначеннями лише 14 статуй, і саме в тих місцях і тієї подоби, що найкраще відповідають концепції автора. Цілком зрозуміло, що з такого підґрунтя виникає висновок про те, що «...связывать так называемые «скифские» изваяния со скіфами царскими или вообще скіфами-кочевниками нет никаких оснований»¹⁵. Нехтуючи тим фактом, що статуй у більшості пов'язані з курганами і, таким чином, більш, ніж ймовірно з поховальним ритуалом, Б. О. Рибаков переслідує лише одну мету — підшукати прийнятні ототожнення образу розглядуваних статуй з одним з божеств «сколотів-prasлов'ян». Таким чином щонайскладніше питання про призначення статуй, їх функції в поховальному ритуалі знімається саме собою.

На думку Б. О. Рибакова, прийнятним персонажем скіфської (за ним, швидше «сколотської», тобто праслов'янської) міфології, уривчасті свідчення про якого є у Геродота, має бути Гойтосір: з одного боку, ототожнюваний Геродотом за функціями з Аполоном, він вдало асоціюється з сонячним божеством прадавніх слов'ян Даждьбогом, а з іншого — містить у імені фонему

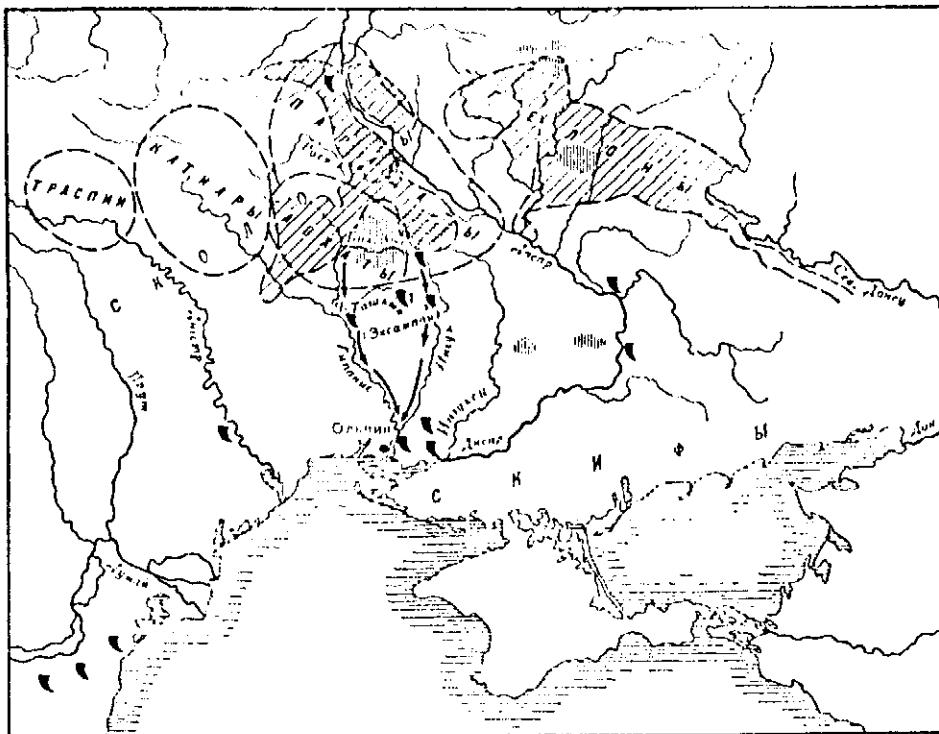

Рис. 3. Карта поширення скіфських статуй за Б. О. Рибаковим.

«гой», що, згідно з Б. О. Рибаковим, повинно означати «фалос» і мати значення корсня. Останнє як найкраще пов’язується з зображенням фалоса на серії кам’яних статуй¹⁶.

Подібні «докази» можливо й не потребували б такого серйозного ставлення, аби не висвітлювали концентровано метод цілої низки концептуальних побудувань як «Язычества древних славян», так і «Язычества Древней Руси», що часто базується на цілковитому ігноруванні або замовчуванні фактів, суперечних до означеніх висновків. Стосовно скіфської скульптури відзначимо, що пам’ятки VII—VI ст. до н. е. з районів Північного Кавказу, Кубані, Буго-Дністровського межиріччя та Нижнього Дунаю не лише не мають різких відмінностей між собою та зразками з Придніпров’я, на чому особливо наполягає Б. О. Рибаков, але й, напроти, демонструють вражаючу монолітність форм та стійкість набору атрибутів, що на них зображувались (рис. 4). Те ж саме стосується й монументів пізніших періодів. Статуй, виявлені на південній межі лісостепу, в цілому фіксують лише максимально північне поступування цієї кочівницької, іранської в стінчій основі, традиції.

Наявність у нашому розпорядженні великої серії кам’яних статуй та зв’язок їх зі степовим, кочівницьким середовищем дозволяє запропонувати новий підхід до однієї з найважливіших та заплутаних проблем скіфології — визначення критеріїв для виявлення територій постійного існування кочових скіфів або, врешті, місць їх фізичної присутності протягом більш-менш тривалого часу.

Основоположна ознака культурної атрибуції в межах археологічних досліджень — особливості похованального обряду, — як це не парадоксально, часто неспроможна у відношенні до скіфської культури на ранніх етапах її існування. Тут спостерігається хаотичне поєднання найрізноманітніших елементів похованального обряду, екстремальним виразом чого може бути, наприклад, сусідство в одному курганному могильнику спалення на поверхні в дерев’яному склепі та поховання в глибокій прямокутній ямі без жодних слідів застосування вогню. Між цими крайніми полюсами спостерігається безліч варіететів та їх комбінацій. Таке безнадійне становище з керівною ознакою архе-

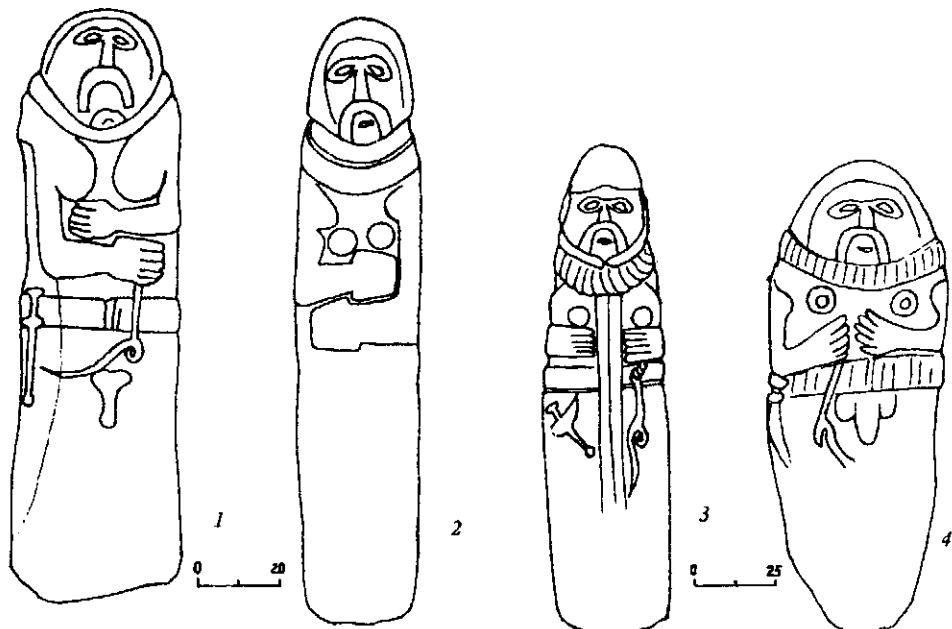

Рис. 4. Скіфські кам'яні статуй VII—VI ст. до н. е.: 1 — Олександрівське (Північний Кавказ); 2 — Київ-І (Середнє Подніпров'я); 3 — Ольховчик (Донбас); 4 — Сібіоара (Румунська Добруджа).

ологічної атрибуції призвело до того, що у визначені скіфської культурної приналежності дослідники віддають перевагу орієнтації на так звану скіфську тріаду — три найбільш поширені компоненти скіфської матеріальної культури та мистецтва: озброєння, кінська вузда та звіриний стиль декоративного оформлення різноманітних виробів. Однак слід визнати, що подібна комбінація ознак, віддзеркалюючи загалом найяскравіші риси скіфської культури, не позбавлена втім істотної методологічної вади. Неодноразово вказувалось, що всі перераховані компоненти мають, так би мовити, «портативний» характер: усі вони могли легко стати предметом імпорту сусідів скіфів, трофеями їх супротивників на полі бою, об'єктами запозичень та імітації. Без пе-ребільшення величезні простори, де зустрічаються скіфська зброя, вузда та оригінальні зооморфні вироби слугують переконливим аргументом на користь тих учених, які вважають поєднання вказаних елементів недостатньою засадою для визначення, керуючись лише ними, області розселення скіфських племен.

Особливого загострення набула ця проблема у світлі майже неподільної єдності матеріальної культури та декоративно-прикладного мистецтва у двох суміжних регіонах — степовій зоні та лісостеповій смузі України. Інтеграція культури скіфського часу на цьому обширі така щільна, що частина дослідників, вказуючи на факт різноетнічності населення степу й лісостепу, схильна, втім, навіть у поховальному обряді — рисі, що найбільш яскраво відбиває специфіку прадавніх етнічних об'єднань, — вбачати органічну сдність, притаманну цим двом регіонам¹⁷.

У вивченій поставленій проблемі скіфські статуй набувають вирішального значення. Місця знахідок скіфських скульптур, позначені на географічній карті, виразно окреслюють регіон, північні кордони якого з разючою точністю збігаються з умовою лінією, яку проводять топографи та кліматологи для розмежування степової зони і більш північного лісостепового масиву. Така їх локалізація не може бути пояснена чинниками зовнішнього походження. Справді, за кількістю досліджених пам'яток скіфського часу (зокрема курганів) при врахуванні співвідношения загальної площа двох масивів, лісостеп навряд чи поступається більш південному степовому регіону, зокрема пам'яткам скіфської архаїки. Так, за підрахунками С. А. Скорого тільки в межах

Києво-Черкаського регіону виявлено 106 поховань VII—VI ст. до н. е. з яскравим скіфським культурним забарвленням¹⁸. Майже повна відсутність скіфських статуй в лісостепу не може бути пов'язана з використанням у якості матеріалу для їх виготовлення дерева, що не збереглося внаслідок природних причин: по-перше, таке припущення саме по собі мас гіпотетичний характер¹⁹; по-друге, багато курганів, досліджених у лісостеповій смузі (до того ж вручну), містили дерев'яні конструкції виключно гарної збереженості, проте дерев'яних ідолів ніде не знайдено; по-третє, виявлення скульптур у лісостеповій смузі виключно з дерева не обумовлене ніякими об'єктивними причинами: наявність великих ресурсів деревини та традиції її обробки ще не є фактом імперативної вказівки використання лише цього єдиного матеріалу. Навіть якщо припустити, що всі дерев'яні ідоли лісостепу піддалися повному руйнуванню, то цього зовсім не можна припуститися відносно їх кам'яних аналогів, що мали б бути присутніми в лісостеповій зоні в значній кількості, якби традиція їх установлення існувала в обох регіонах, як це було в більш ранній — ямний, чи в пізніший — половецький часи. Особливо очевидний такий висновок, враховуючи домінуючу роль саме степового, скіфського елементу в процесі асиміляції лісостепової смуги та наявність великих виходів каменя різноманітних порід, що виключає можливість посилення на відсутність відповідного матеріалу для виготовлення статуй²⁰.

Таким чином, уявляється, що в комплексі скіфської монументальної скульптури археологія знайшла наршті надійну діагностичну ознаку, що дозволяє з більшою певністю ніж раніше висувати міркування про межі поширення скіфської культури у її власному, етнічному сенсі. Кам'яні статуй, тісно пов'язані з усім комплексом ідеологічних уявлень, не можуть бути предметом простого запозичення і, тим більше, обміну чи торгівлі. Як відомо з стереографічних спостережень, саме царина ідеології чинить найбільший опір різноманітним чужинським впливам навіть тоді, коли сфера матеріальної культури вже достатньою мірою трансформована асимілюючим процесом. Цілком назріла така постановка питання, за якої, визначаючи скіфську принадлежність тієї чи іншої територіальної групи пам'яток, необхідно враховувати, як невід'ємну ознаку, наявність чи відсутність тут традиції встановлення кам'яних скульптур. Такий підхід видається ще більш правомірним з врахуванням схожого явища, що існувало на усій тій величезній території, яку з достатністю на те підставою відносять до зони формування та поширення скіфідних культур. Ряд сибірських дослідників в останній час навіть вдається до особливого терміну для позначення цих етнічних об'єднань — «культура оленів каменів», підкреслюючи тим самим неординарне значення цієї ознаки в процесі етнокультурної атрибуції²¹.

60-ті роки пройшли в скіфознавстві під знаком палкіх дискусій про значення та конкретний зміст поняття «скіфська культура». Головні суперечки розгорталися навколо проблеми єдності та розбіжностей скіфських культурних елементів у степу та більш північному лісостеповому регіоні²². В цілому, слід констатувати переважання точки зору тієї групи вчених (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, П. Д. Ліберов та ін.), які рішуче поділяючи степ і лісостеп за етнічною ознакою, стверджували єдність культурного простору в обох цих зонах. Інша група дослідників (Б. М. Граков, Г. І. Мелюкова та ін.) вбачала в цих двох регіонах не лише етнічні, але й значні культурні відмінності. Як бачимо, ні ті, ні інші не ставили під сумнів сам факт різниці в етнічному аспекті домінуючих груп населення по обидва боки умовної межі, що відділяє український лісостеп від степового світу кочівництва.

З середини 70-х рр. увага скіфологів була прикута до проблеми ще більш масштабної: у зв'язку з сенсаційними відкриттями на Сході²³ проблематика сконцентрувалася навколо питань з'ясування хронологічного співвідношення центральноазіатських старожитностей типу Аржан-Курту-Алди-Бель та їх передньоазіатських та причорноморських аналогів, і, в цілому, на загадці походження скіфської культури та етносу. Тематика, пов'язана з культурно-історичним вузлом «степ — лісостеп Причорномор'я» була незаслужено відсунута в тінь.

Лиші в останні роки спостерігається новий загострений інтерес до дещо «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1996 р.

забутої, але так до кінця і нез'ясованої проблеми²⁴. Тепер вона постає в новому й несподіваному ракурсі. Ряд дослідників, почали на базі нових матеріалів, дійшли висновку, згідно з яким в архайчний період (VII—VI ст. до н. е.) в лісостеповому Подністров'ї та Правобережному Подніпров'ї була присутня певна частина власне скіфського населення, носіїв саме тієї вершиницької культури, що мала найбільше поширення в українському лісостепу з початком скіфського часу²⁵.

Основою таких тверджень слугував перш за все аналіз поховального обряду. Так, на Середньому Дністрі (кургани поблизу сіл Ленківці та Круглик, Перебиківський та Долинянський могильники) специфіка поховального обряду номадичного етнічного компоненту полягає, на відміну від місцевого — голіградського і чорноліського, у споруджені курганів з дерсев'яними чотирикутними камерами на стволовому каркасі. При цьому, в результаті аналізу поховального інвентаря із вказаних курганів, Г. І. Смирнова дійшла висновку про необхідність поглиблення віку групи середньодністровських пам'яток з рубежу VII—VI ст. до н. е. — VI ст. до н. е. до середини VII — другої половини VII ст. до н. е.²⁶. В той же час С. А. Скорий розробив концепцію, відповідно до якої на території Дніпровського Лісостепового Правобережжя, в першу чергу — в межах києво-черкаського регіону, починаючи з доби архаїки, відбувається процес активної скіфізації населення, що полягає не тільки в глибоких асимілюючих впливах з боку степового кочівницького світу, але й в прямій етнічній інфлюенції іранського номадичного елементу²⁷. На думку С. А. Скорого, скіфська скспектанія тут мала широкий і всеосяжний характер, відбуваючись в два етапи, на першому з яких (середина VII ст. до н. е.) спостерігається проникнення номадів у бассейн Тясмину та Поросся, а на другому, який збігається з завершенням скіфських транскавказьких походів (кінець VII — поч. VI ст. до н. с.) прибульці освоюють усе Правобережнє Подніпров'я в межах українського лісостепу²⁸. Для підтвердження розробленої концепції він виділяє групу ознак (загалом 13), що характеризують прийшлій кочівницький обряд поховання та дозволяють відокремити кургани власне скіфів від могил аборигенного скіфізованого населення.

В цілому, ідея проникнення кочових скіфів на ранньому етапі їх причорноморської епопеї в лісостепову зону виглядає плідною та переконливою. Однак у світлі існуючої на сьогодні дистрибуції пам'яток монументального мистецтва скіфів і того значення, яке йому безумовно належить як унікальній керівній ознакоці етнічної атрибуції, слід застерегти прибічників розглядуваної концепції від можливого переїльшення масштабу цього явища. Зараз достеменно відомі лише 4 кам'яні статуї, спорадично розкидані на величезному просторі українського лісостепу від Харківщини на сході (Липці) до Середнього Подністров'я на заході (Кукавка). Дві інші пам'ятки виявлені в межах Дніпровського терасового лівобережжя (Придніпровське) та в районі Поросся (Стеблів)*. Показово, що місця їх знахідок загалом збігаються з регіоном, де проникнення номадичного населення в лісостеп фіксується й за іншими ознаками найбільш певно та інтенсивно. У той же час, сиротливість їх на карті в межах тисячокілометрового широтного простору виглядає парадоксально на тлі густого масиву здогадно власне скіфських курганів та контрастно-показово порівняно з тризначним їх числом у корінному скіфському стелі. Виходячи з порівняльної динаміки кількісного зростання матеріалу, край покладати аж занадто великі надії на відкриття великої серії скіфських кам'яних статуй в лісостеповій зоні, що може вказувати лише на факт обмеженого масштабу прямого етнічного впливу з кочівницького стелу в північні землеробські регіони.

Таким чином, у процесі кількісного зростання відомих нам пам'яток скіфського монументального мистецтва сталося їх якісне перевтілення з категорії, хоча й важливого, але все ж допоміжного матеріалу в надійний інструмент етнічної атрибуції, своєрідний пробний камінь у визначенні території постійного перебування кочових скіфів. Звісно, що ця ознака дійова не для

* Люб'язне повідомлення С. А. Скорого

поодиноких пам'яток, де вона може бути відсутньою з цілого ряду причин, а для широких територій з достатнім статистичним полем. Наявність її на тій чи іншій території є ясною вказівкою на присутність тут у давнину скіфського етнічного елементу, бо скіфська кам'яна скульптура, нерозривно пов'язана зі своєрідним і неповторним світом ідеологічних уявлень степових кочовиків, за характером не могла бути предметом імпорту чи об'єктом простого запозичення чужорідними осілими землеробськими племенами, як це могло статися зі зброяю, кінською вуздою та прикрасами — предметами «ідеологічно нейтральними», покликаними задоволити утилітарні або естетичні запити.

Примітки

- ¹ Миллер А. А. Новый источник к изучению связей Скифии с Кавказом // ИРАИМК.— 1925.— Т. IV.— С. 96—114.
- ² Passer T., Latynin B. Kamennye «babы» // ESA.— 1929.— IV.— S. 290—311.
- ³ Шульц П. Н. Скифские изваяния // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 218—231.
- ⁴ Раевский Д. С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов сиразийских степей // Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности.— М., 1983.— С. 40—59.
- ⁵ Там же.— С. 44.
- ⁶ Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.— М., 1994.— С. 76.
- ⁷ Скорий С. А. Курган Церсп'ятиха.— К., 1990.— С. 89; Мурzin В. Ю. Происхождение и ранняя история скифов.— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— К., 1992.— С. 13—15.
- ⁸ Попова Е. А. Об истоках традиции и эволюции форм скифской скульптуры // СА.— 1976.— № 1.— С. 108 и сл.
- ⁹ Там же.— С. 119, 120.
- ¹⁰ Про іншу скіфську кам'яну статую з Київського музею (VII—VI ст. до н. е.) відомо лише те, що вона походить з території Середнього Подніпров'я, у будь-якому разі не з околиць Києва.
- ¹¹ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 44, 45.
- ¹² Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 61—72.— Рис. 6—9.
- ¹³ Там же.— С. 63.
- ¹⁴ Там же.— С. 65.
- ¹⁵ Там же.— С. 68.
- ¹⁶ Там же.— С. 70.
- ¹⁷ Тереножкин А. И. Скифская культура // ПСА.— 1971.— № 177.— С. 19; Мурzin В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 64, 65.
- ¹⁸ Скорий С. А. Вкaz. праця.— С. 78.
- ¹⁹ Єдина згадка про знахідку дерев'яного стовпа з людською лічиною на кінці міститься в праці М. Я. Рудинського (Рудинський М. Я. Археологічна розвідка на Дніпрельстані // ДКІАМ.— 1929.— Т. I.— С. 49—51). Однак, не зовсім ясні обставини знахідки та невизначена етнокультурна атрибуція цієї нам'ятки змушують ставитись до неї з великою засторогою (див. також: Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Указ. соч.— С. 46).
- ²⁰ Цілком ймовірно, що вибір каменя як сдиного придатного матеріалу для виготовлення статуй був продиктований сферою їх сакральної семантики. Так, образ, що являють кам'яні скіфські статуї, асоціюється з божествами та героями «сонячного» циклу північно-осетинських та ширше — індоарійських казань: Мітрок, Іммою, Колаксаем, Сосланом (Белагзир В. П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1986.— С. 14, 15). Мітра і Сослан, згідно міфа, народжуються з каменя, а перший навіть має визначення — «петрогенус», тобто народжений каменем (Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология.— М., 1976.— С. 70).

²¹ Добжанский В. И. К вопросу о хронологии и культурной принадлежности олесных камней Монголии // Скифо-сибирский мир. — Новосибирск, 1987. — С. 99—102.

²² ПСА. — М., 1971. — С. 3—7.

²³ Грязнов М. И. Аркан — царский курган раннескифского времени. — Л., 1980. — 61 с.; Грязнов М. П., Манац-бол М. Х. Раскопки кургана Аркан в Туве // АО. — М., 1973. — С. 520.

²⁴ НАА. — 1980. — № 5. — С. 124.

²⁵ Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской археологии на Среднем Днестре // Труды ГЭ. — 1979. — Т. 20. — С. 37—67; Смирнова Г. И. Всесоюзный семинар, посвященный 90-летию со дня рождения Михаила Илларионовича Артамонова (Ленинград, 1988) // СА. — 1990. — № 3. — С. 291—296; Скорий С. А. К проблеме скифизации Днепровского Лесостепного Правобережья // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 136—138; Скорий С. А. Про скифский этнокультурный компонент у населения Дніпровського Лісостепового Правобережжя // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 36—49; Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.... — С. 78—93; Скорий С. А., Бессонова С. С. Некоторые вопросы ранней скифской истории и Украинская Лесостепь // Исторические чтения памяти Михаила Петровича Грязнова. — Омск, 1987. — С. 178—181.

²⁶ Смирнова Г. И. Всесоюзный семинар... — С. 294.

²⁷ Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.... — С. 95, 96.

²⁸ Там же. — С. 96.

B. P. Белозор

КАМЕННЫЕ СТАТУИ В КОНТЕКСТЕ СКИФСКОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ

Каменная скульптура — неотъемлемый компонент скифской кочевой культуры на пространстве от предгорьев Кавказа до Дуная — в контексте изучения скифской экспансии в северные лесостепные регионы современной Украины приобретает роль уникального руководящего признака культурной и, что особенно важно, этнической атрибуции. Территория распространения этих памятников практически не выходит за границы ландшафтно-климатической зоны степи. Отдельные находки скифских изваяний в лесостепном регионе совпадают с зонами особенно активного скифского влияния на этих территориях, выделенных по иным признакам. В этом смысле скифские каменные изваяния могут быть признаны надежным индикатором скифской в собственном смысле, иранской в этнической основе, кочевой по хозяйственно-культурному типу принадлежности населения, практиковавшего их установку.

B. P. Belozor

STONE STATUES IN THE CONTEXT OF THE SCYTHIAN ETHNOGRAPHIC PROBLEMS

Stone sculpture is part and parcel of Scythian nomadic culture in the territory from foothills of the Caucasus to the Danube. It acquires significance of the unique governing property of cultural and, what is of particular importance, ethnic attribution in the context of the study of the Scythian expansion to the northern forest-steppe regions of present-day Ukraine. The area of distribution of these relics practically does not exceed the limits of the landscape-climatic zone of the steppe. Some findings of Scythian statues in the forest-steppe region coincide with zones of particularly active Scythian influence in these territories identified by other properties. In this aspect the Scythian stone statues may be acknowledged as reliable indication of the Scythian (in the proper aspect) attribution of population erected those statues, Iranian attribution in the ethnic base and nomadic attribution according to the economic-cultural type.

ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ СКІФІЙ

Б. М. Мозолевський

Стаття присвячена етногеографії Скіфії, одній з актуальніших проблем скіфознавства.

*Довіряйте тому, хто шукає істину,
а не тому, хто її вже знайшов.*

Андре Жил

Питання етнічної географії Скіфії безумовно і з повним правом вважаються наріжним каменем історії всього населення Східної Європи доби раннього зализа. Вже понад два з половиною століття вони викликають підвищений інтерес не тільки у скіфознавців, а й в істориків слов'ян, бо, не усвідомивши розселення племен скіфського часу, неможливо зрозуміти найскладнішу проблему походження слов'янства — одну з найсуттєвіших у вітчизняній історичній науці.

Однак, незважаючи на такий тривалий шлях історії вивчення проблеми, і досягнуті значні успіхи, на жаль і сьогодні доводиться констатувати, що одної карті Скіфії поки що не існує.

У даній статті нема ні можливості, ні необхідності знову висвітлювати історію вивчення етнічної географії Скіфії: в останній час вона була докладно викладена у цілому ряді праць¹.

Відзначимо лише, що протягом XVIII—XIX ст. проблеми кордонів Скіфії та розселення їх племен, рівно як і їх сусідів, вирішувалися переважно у чисто теоретичному плані, — шляхом порівняння з місцевостями² етногеографічних відомостей античних авторів, і перш за все, скіфського оповідання Геродота, а також доповнюючих повідомлень Помпонія Мели, Плінія Старшого, Страбона, Птолемея, Вітрувія та ін. Незважаючи на численні давні прозріння, висловлені творчими етнічної географії Скіфії у відзначений час, їх погляди на предмет, що вивчається, виявилися настільки суперечливими, що звести їх хоча б до якогось загального знаменника було неможливо. При цьому все більше виявлялося, що на базі одних тільки писемних джерел, без перевірки останніх практикою, тобто відповідними історичними реаліями, вирішити проблему практично неможливо.

З накопиченням археологічних джерел скіфського часу останні разом з писемними поступово починають притягатися до етногеографічних побудов. Піонером у цій галузі слід вважати І. Е. Забеліна, видатного історика та археолога, що дослідив цілу низку багатих курганів скіфської знаті на території Нижнього Подніпров'я. Однак перша систематизація всієї сукупності археологічних пам'яток та класифікація їх на підставі повідомлень Геродота представлена у працях Д. Я. Самоквасова та О. О. Спіцина³. Самс починаючи з них, за афористичним висловом Е. А. Грантовського⁴, «вітчизняна скіфологія існує та розвивається у першу чергу як галузь археології».

Підсумки дореволюційних досліджень у галузі скіфознавства були підбиті у близьких працях М. І. Ростовцева⁵, що змалював, за його словами, «канонічну» картину, у якій уявлення про історичний, етногеографічний та просторовий розвиток населення Північного Причорномор'я у добу раннього зализа були зведені у послідовну концепцію, побудовану на широкому тлі всесвітньої історії. За його уявленнями, іраномовні кочові племена скіфів, прийшовши в VII ст. до н. е. з південної частини Передньої Азії, вдерлися до Північного Причорномор'я та поневолили тут місцеве осіле населення, поширивши майже на всю територію сучасної України власні ідеологію та культуру, є своєрідним поєднанням іранських, грецьких та туземних елементів.

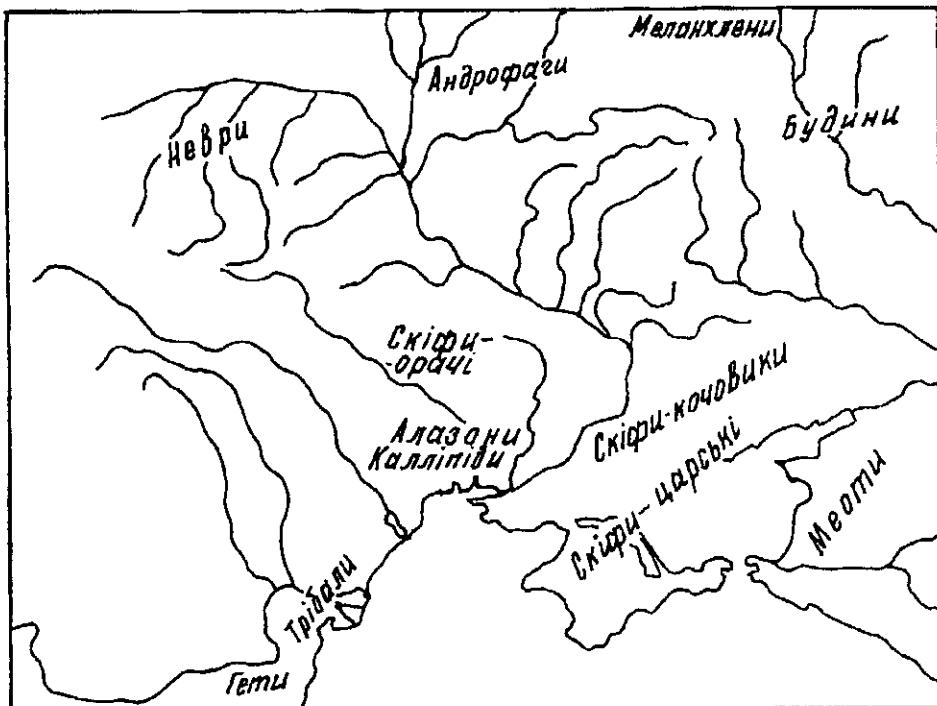

Рис. 1. Карта Скіфії за Б. М. Граковим;

У районах Лісостепу ця культура була сприйнята переважно верхівкою місцевих племен, тоді як їх низи продовжували сповідувати культурні традиції, що йшли ще з глибин доби бронзи. Таким чином, в Скіфії М. І. Ростовцев вбачав чимале політичне утворення, до якого нарівні з кочовиками-іранцями, що мешкали в степу, на півночі входили осілі аборигенні племена з іранізованою верхівкою, але за етнічною сутністю протиставлені скіфам-іранцям. М. І. Ростовцев уперше розкрив значення взаємозв'язків скіфського та античного світів, підkreślши особливі значення Боспорського царства, що надає скіфській культурі Північного Причорномор'я неповторних рис.

Висновки М. І. Ростовцева побудовані на системному аналізі всієї сукупності накопичених до того часу археологічних джерел, від Північного Кавказу до Дунаю, Карпат, Прип'яті та Десни з широким притягненням іонійської писемної традиції. На жаль, основоположник для історії Скіфії праці Геродота дослідник майже не приділив уваги, маючи надію поповнити цю прогалину у майбутньому, однак так уже й не зміг до цього повернутися. Через те, незважаючи на всю широту, етнографічна та етногеографічна концепція Скіфії у М. І. Ростовцева істотно збідніла — у ній нема ні обґрунтованих ідентифікацій конкретних історичних реалій, що повідомляє Отець історії, ні локалізації його номенклатури племен, у результаті чого іраномовне населення у М. І. Ростовцева виступає як нерозрізнена одноманітна маса, між тим як хоча б для деяких зі складаючих це населення племен слід передбачати різні витоки, неповторні історичні шляхи та власне місце на карті. На жаль, подібне уявлення про скіфів можна зустріти і в працях багатьох сучасних авторів (зокрема О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської, В. Ю. Мурзіна та ін.). Але те, що у М. І. Ростовцева було цілком з'ясованим і незалежним від нього прорахунком, у сучасних дослідників виглядає як некоректність по відношенню до джерел.

Так чи інакше сприймаючи етногеографічну концепцію М. І. Ростовцева, все вітчизняне скіфознавство виросло з неї.

Перша карта Скіфії новітнього часу, видана Б. М. Граковим⁶, цілком по-

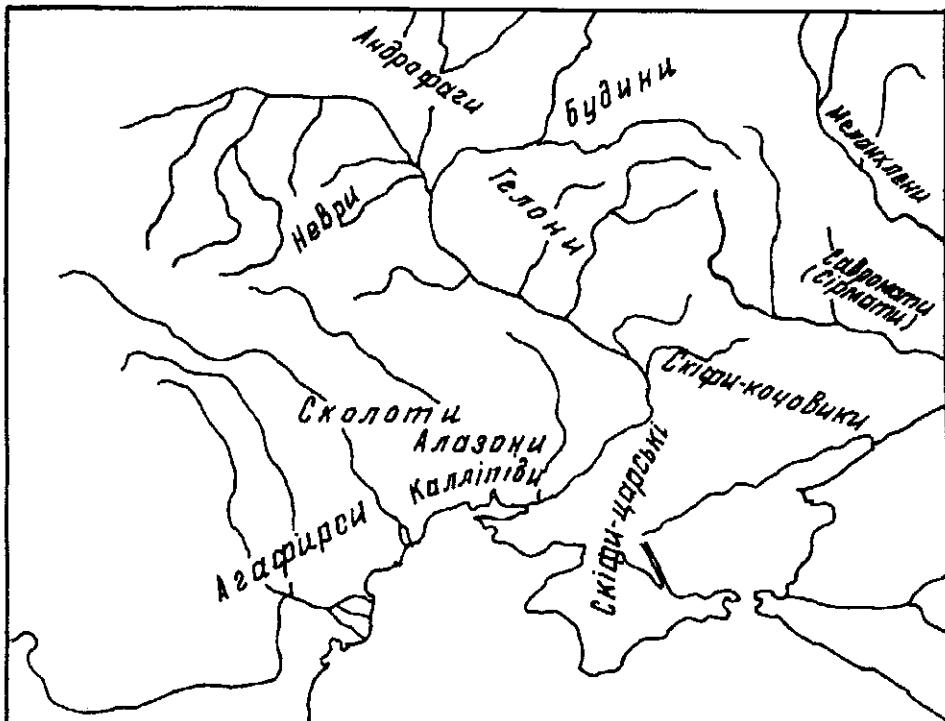

Рис. 2. Карта Скіфії за Б. О. Рибаковим.

будована на уявленнях М. І. Ростовцева. Однак, розвиваючи її, Б. М. Грakov піддав критиці збірну суть, що вкладає Ростовцев у поняття «скіфи», та висловив думку, що Геродот вбачав у них племена не тільки об'єднані політично, а й етнічно споріднені. Він вважає їх єдиною народністю, що займає весь ареал скіфської культури у Північному Причорномор'ї (степ та лісостеп), до якої належали всі перераховані Геродотом племена (скіфи царські, скіфи-кочовики, калліпіді, алазони, скіфи-георгой та скіфи-аротери). Північні сусіди скіфів розміщені ним же у межах лісової смуги.

Однак подальше вивчення археологічних матеріалів у контексті оповіді Геродота привело Б. М. Гракова до істотного перегляду ним же створеної карти 1947 р. Як і раніше, вважаючи всіх скіфів єдиною іранською народністю, він локалізував усі їх племена виключно в зоні степу, у Лісостеповому ж Подніпров'ї, розмістив їхніх сусідів: неврів — на Дніпровському Правобережжі, південніше Сейму вздовж Сули, Псла та Ворскли, меланхленів — на Сіверському Дніці, агафірси локалізовані на Середньому Дніпрі, андрофаги — у місцях вище Прип'яті, савромати — у Поволжі. У точній відповідності з розповіддю Геродота, проте не вдаючись до серйозної аргументації, Б. М. Грakov розмістив скіфські племена у степу⁷. На карті 1971 р. серед них нема навіть калліпідів, алазонів та скіфів-кочовиків, хоча у коментарях до неї Б. М. Грakov вважає за можливе розміщувати калліпідів та алазонів уздовж Гіпаніса (Південного Бугу), а скіфів-орачів у північній частині Степового Правобережжя. Відсутність тут, як і вздовж Нижнього Дніпра, який займають скіфи-землероби, пам'яток осілості VI—V ст. до н. е., які повинно було б залишити вказане землеробське, за Геродотом, населення, не збентежує дослідника — він схильний пояснювати його, перш за все, недостатньою археологічною вивчністю відповідних територій. І це, безумовно, не можна ставити йому в провину, тому що локалізація землеробських племен Скіфії на території степу обумовлюється його загальною концепцією походження скіфів та складання Скіфії: «У місцях помешкання землеробських скіфських племен, особливо вздовж Бугу, Пентікапу-Інгульцю та Нижньому Дніпрі виявлені поселення землеробського характеру, які належать за матеріалами до

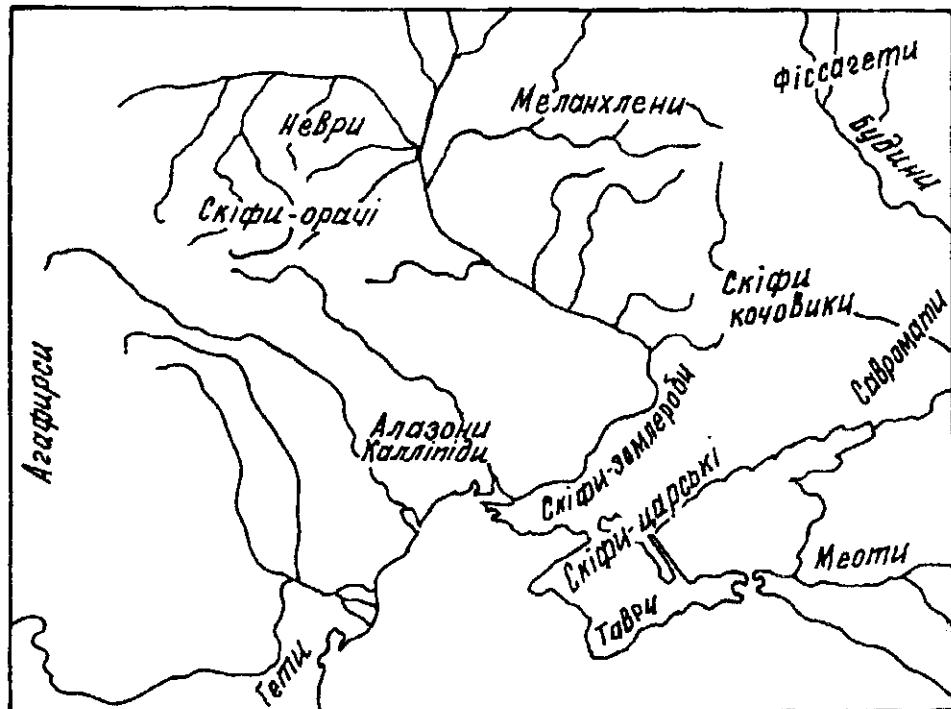

Рис. 3. Карта Скіфії за В. А. Ішлінською та О. І. Тереножкіним.

кінця II тис. до н. е., тобто, до доби кімерійців та ранніх скіфів. Вірогідно, землеробські племена носили в собі особливо багато елементів попереднього населення та були найбільш змішаними. В описах подій скіфської історії єдиним згортованим, панівним над землеробами та частиною кочовиків, усвідомлюючи себе як єдине ціле і у політичному змісті панівним народом, є скіфи царські»⁸.

Таким чином, за пізніми працями Б. М. Гракова, скіфська культура охоплювала тільки степові області, заселені іранцями, але та, що сприйняла «скіфську тріаду» (озброєння, кінська зброя, звіриний стиль) культура лісостепових племен до скіфської належати не може, позаяк у найістотніших проявах (кераміка, поховальний обряд, влаштування побуту) цілком сходить до місцевих витоків та є продовженням культури населення доби бронзи. Скіфи, згідно цієї концепції, займали степові області між Дунаєм та Дністром і являли собою складену під головуванням скіфів царських політично, етнічно, за мовою та культурою, єдину народність, хоча у складанні її їх взяли участь якісь залишки місцевих степових племен.

Значний внесок у розвиток поглядів Б. М. Гракова зробила І. В. Яценко, яка спеціально вивчала степові скіфські матеріали VII—V ст. до н. е.⁹. Нею були висловлені цікаві думки про локальні варіанти культури степовиків і зроблена спроба співвіднести їх з певними племенами Скіфії. На жаль, обмеженість матеріалів, відомих на той час, значною мірою позбавляє переконливості її конкретні висновки.

Ще раніше за Б. М. Гракова, у 1949 р., з концепцією Степової Скіфії виступив М. І. Артамонов. Його непересічною заслугою є те, що для локалізації номенклатури Геродотівських племен він уперше використав особливості поховального ритуалу, справедливо вважаючи останній найконсервативнішою, а відтак і найдиференційованішою етнографічною рисою. М. І. Артамонов пов'язував Скіфію з пам'ятками степової смуги, а також Лісостепових районів Побужжя та Подністров'я, в яких він вбачав землі скіфів-аротерів¹⁰. Нарівні з даними поховальної обрядності, при локалізації скіфських та межуючих з ними племен М. І. Артамонов здійснив етимологізацію їх назв, що

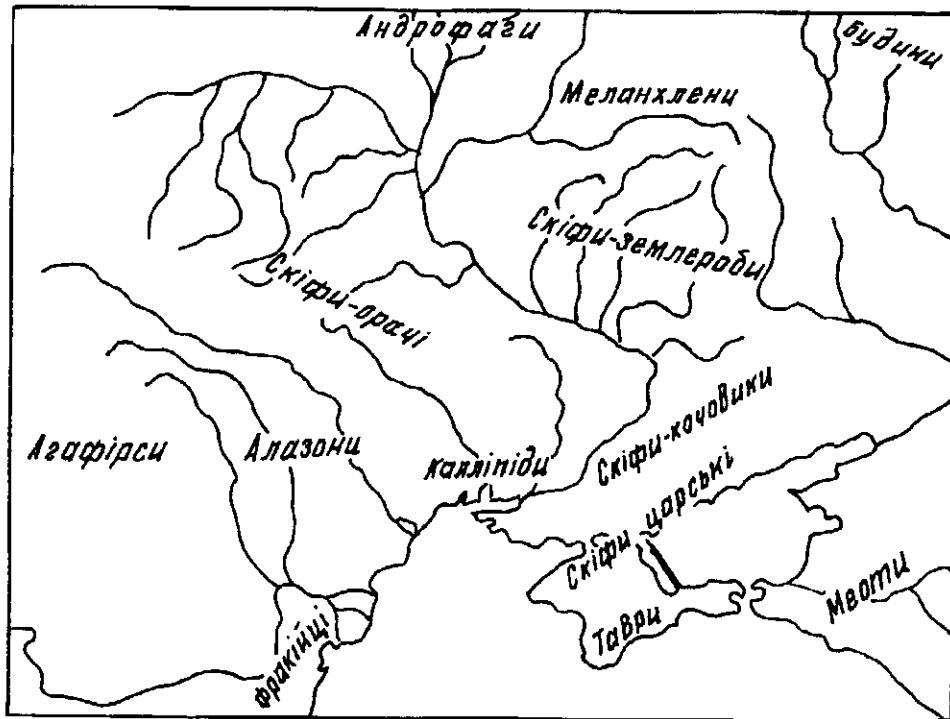

Рис. 4. Карта Скіфії за А. П. Смирновим.

істотно зміцнило його етнографічні висновки та дозволило перетворити їх у струнку систему.

Проте представлена ним карта Скіфії разом з позитивними якостями містить й цілу низку недоліків. Перш за все, слід відзначити її слабку забезпеченість джерелами: притягнуті М. І. Артамоновим матеріали поховальної обрядовості надто злидені та вибіркові, щоб на їх підставі можна було змалювати об'єктивну картину розселення племен. Для цього, без сумніву, необхідний поглиблений аналіз всієї сукупності пам'яток Степової Скіфії, який повною мірою не проведений і до цих пір.

Занадто вільно поводився дослідник і з даними Геродота, в результаті чого вразріз із ними скіфи царські виявилися розселеними у широкій смузі степу між Гіпанісом та Танаїсом, тоді як скіфи-кочовики зайняли степовий Крим, що недвозначно відводився Геродотом разом з Північним Приазов'ям скіфам царським. Дуже важливою нам уявляється надійна локалізація М. І. Артамоновим західних на східних сусідів Скіфії — агафірсів та савроматів. Перші з них розміщені на захід від Карпат у Трансильванії, другі — за Танаїсом, ототожнюваним дослідником не з Доном, а з Сіверським Дінцем.

Щодо Українського Лісостепу, то увесь він був відведений гелено-будинам, серед яких, на думку М. І. Артамонова, були і етнічно споріднені з ними андрофаги та меланхлени. При цьому будинів дослідник вважає за можливе асоціювати з праслов'янами, а гелонів, як і агафірсів, вважає спорідненими зі скіфами, але з включенням значних фракійських елементів. Неври на розглядуваній карті ідентифіковані з пам'ятками висоцької культури. Але якщо локалізація останніх у принципі не суперечить Геродотові, то стосовно будинів, гелонів, андрофагів та меланхленів М. І. Артамонов повністю знехтував його свідченнями.

Незважаючи на удавану близькість карт М. І. Артамонова та Б. М. Гракова їм притаманні дві принципові відмінності: одна з них стосується локалізації скіфів-орачів. По-різному підійшли дослідники і до розуміння етнічного складу населення Скіфії. Як вже зазначалося, Б. М. Граков вважав його

єдиностічним, хоча й припускає, що скіфський етнос при створенні вимоктав у себе і певну частину місцевих нескіфських елементів.

М. І. Артамонов намагається чіткіше диференціювати населення Геродотової Скіфії. На його думку, «дослідники зовсім неправильно всіх скіфів зараховують до іранців»¹¹. Іранцями у вузькому значенні були тільки пришельці-паралати, вони ж скіфи царські: «Інший пов'язаний з ними ж термін «сколоти», на противагу першому, що зберіг вузьке етнічне значення, поширився на усі підлеглі паралатам чи сайям племена... якщо ж це так, то термін «сколоти», швидше, ніж інший, треба пов'язувати з туземним населенням Степової Скіфії, може бути особливо тісно зі скіфами-номадами»¹². Конкретної етнічної інтерпретації цим скіфам-номадам М. І. Артамонов не дає, що ж до скіфів-орачів, то їх він вважає на підставі особливостей археологічних пам'яток спорідненими з населенням Дніпровського Правобережжя (геноно-будинами), які виступають «як важливий елемент» складання майбутніх східних слов'ян¹³.

Велике значення для етногеографічних побудов М. І. Артамонова та Б. М. Гракова мала проблема походження скіфів. Обидва вони вважали, що скіфська спільність склалася на основі зрубних племен, що просувалися до Північного Причорномор'я кількома хвилями. Кімерійці, які мешкали на цій території, пов'язувалися з катакомбною культурою.

Близькі до концепції М. І. Артамонова та Б. М. Гракова погляди на етнічну географію Скіфії послідовно відстоювали і Б. А. Шрамко, невтомний дослідник Більського городища та інтерпретатор останнього як міста Гелона, хоча локалізація ним окремих племен Лісостепу, як і їх етнічне визначення, зазнали певних змін¹⁴.

Подальша трансформація уявлень про карту Скіфії цілком пов'язана з поглибленим вивченням, з одного боку, локальних варіантів скіфської культури на території України та суміжних з нею областей Білорусі та Росії, з іншого — культур пізнього скіфського часу, що передували їй. У цьому вивченні брали участь багато скіфознавців України, Росії, Кавказу. У результаті проведення багатосторонніх як польових, так і теоретичних досліджень, знов почала переважати концепція Великої Скіфії, запроектована ще на початку століття М. І. Ростовцевим. Найглибше її обґрунтували, детально розвинули та послідовно відстоювали у своїх численних працях О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська¹⁵.

Істотний внесок у розвиток концепції зробили також П. Д. Ліберов¹⁶, А. П. Смирнов¹⁷, О. Н. Мельниківська¹⁸, Л. І. Крушельницька¹⁹, Г. І. Смирнова²⁰, Н. М. Бокій²¹ та ін.

У загальних рисах етнологічну та етногеографічну концепцію О. І. Тереножкіна — В. А. Іллінської можна викласти у такому вигляді.

У степовій смузі України скіфській культурі передувала складена на зрубній основі культура передскіфського періоду, розділена О. І. Тереножкіним на два етапи: черногорівський (IX—VIII ст. до н. е.) та новочеркаський (VIII — перша половина VII ст. до н. е.). Це ж була культура історичних кімерійців. На складання її сильний вплив справила культурна хвиля, що проникла з глибин Сибіру та пов'язувана з населенням карасуцької культури²².

Незважаючи на те, що кімерійська та скіфська культури якийсь час (на початку XII ст. до н. е.) «навіть немовби стикаються одна з одною»²³, скіфську культуру не можна генетично виводити з кімерійської. Вона з'являється несподівано, у цілком складеному вигляді та механічно замінює культуру кімерійців, хоча окрім елементів останньої її були запозичені скіфами.

У результаті великої міграційної хвилі наприкінці VII — початку VI ст. до н. е. скіфська культура була привнесена і до Лісостепового Дніпровського Лівобережжя, де вона змінила бондаріхинську добу бронзи. В. А. Іллінська у пам'ятках Посулля, Псла та Сіверського Дінця схильна вбачати геродотівських скіфів-землеробів. Що ж до культури Дніпровського Правобережжя, то вона склалася на місцевій основі (чорноліські племена), не пов'язані зі степовим ірано-скіфським світом та протофракійською культурою Дністро-Дунайського басейну. Це особлива протослов'янська за етносом група населення, що виявилася у VII—IV ст. до н. е. в одному політичному об'єднанні

зі скіфами та цілком сприйняла культуру скіфського типу. Це ж населення просунулося по Ворсклі на лівий берег Дніпра, де у скіфський час виявилося в іранському оточенні.

Таким чином, О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська уявляють Скіфію у вигляді різноетнічного політичного об'єднання, що на півночі досягас зони лісів, де воно межувало з неврами (племена милоградської культури), андрофагами (верхів'я Дніпра) та меланхленами (юхнівська культура). Західні сусіди скіфів — агафірси, розміщуються у Трансильванії, савромати — за Доном. Вище савроматів мешкали будини, на землю яких вселилися гелони (воронезька група пам'яток).

Скіфське плем'я алазонів локалізоване на Середньому Дністрі, калліпіди — в околицях Ольвії, скіфи-кочовики на схід від Нижнього Дніпра, скіфи царські — у Криму та Північному Приазов'ї.

Багато зусиль В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін доклали, щоб «повернути» скіфам і пам'ятки VII—VI ст. до н. е. на Кубані та Північному Кавказі, які багатьма дослідниками (Б. М. Граков, Н. В. Анфімов) пов'язувалися з меотами. На думку дослідників, у початковий період історії скіфів Передкавказзя слугувало ім плацдармом для передньоазіатських походів²⁴. Цю тезу одночасно та після В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна активно відстоювали В. Б. Виноградов, В. Г. Петренко, А. К. Галаніна, В. Ю. Мурзін, С. В. Махортих та ін.

Видатною заслугою О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської перед скіфознавством є систематизація археологічних пам'яток доби раннього заліза по всій Україні та суміжних з нею територій. Посмертно видана їх монографія «Скіфія VII—IV ст. до н. е.» — (1983) с найповнішим зведенням джерел з досліджуваного періоду.

Археологічний принцип перш за все був покладений дослідниками і в основу локалізації номенклатури геродотівських племен. Цей принцип настільки панував над ними, що на додому йому вони вважали за можливе навіть виправляти повідомлення Геродота, в результаті чого й стало можливим розміщення скіфів-землеробів, що мешкали, за Геродотом, у Нижньому Подніпров'ї, у Лівобережному Лісостепу, алазонів — на Середньому Дністрі та ін.

Спеціальне ж вивчення географії Північного Причорномор'я за античними джерелами, залишилося поза увагою О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської, хоча вони й намагалися дати власне тлумачення окремо взятих повідомлень про ті чи інші географічні орієнтири. Але вихоплені із загального контексту і своєрідно зрозумілі, ці орієнтири не тільки не прояснювали, але ще більше заплутували й без того не дуже виразну картину етнічної географії Скіфії.

У результаті, незважаючи на придбання значного числа прихильників, обґрунтована О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською концепція етнічної географії Скіфії не отримала належного визнання, що особливо виразно виявилося під час обговорення проблем скіфознавства за круглим столом у 1980 р.²⁵.

Істотно переглянув свої погляди на стінчу географію Скіфії до кінця життя М. І. Артамонов, наблизивши їх до концепції Ростовцева-Тереножкіна-Іллінської. За останньою, посмертно виданою його працею²⁶, все землеробське населення Лісостепу від Дністра до Сіверського Дінця входило до складу Скіфії під ім'ям скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Як і населення степу, воно було іраномовним та походило разом з ним від зрубної культури. Таким чином, розширивши межі Скіфії до кордону з лісом, М. І. Артамонов визнав разом з тим тезу Б. М. Гракова про сдвоєність її населення, скомбінувавши в результаті цього щось середнє між концепціями Тереножкіна-Іллінської та Гракова.

По-новому у згаданій праці підішов М. І. Артамонов і до проблеми пам'яток скіфського часу на Кубані. Як і раніше, ототожнюючи кімерійців з катакомбою культурою, що доживає ісмови на схід від Дону до VII ст. до н. е., дослідник вважає, що кубанські пам'ятки залишені не меотами і не скіфами, а кімерійцями, що повернулися разом з останніми із передньоазіатських походів.

Не вдовольняючись жодною з існуючих концепцій етнічної географії Скіфії при вирішенні проблеми походження слов'ян, намагання знову переглянути її здійснив один з видатних слов'яноznавців сучасності Б. О. Рибаков, цілком присвятивши їй монографію «Геродотова Скіфія»²⁷. Розвиток окремих закладених у ній ідей міститься у наступних його працях²⁸.

Широта поглядів Б. О. Рибакова, енциклопедична його ерудованість, літературний та полемічний талант роблять вказані праці дуже яскравими та привабливими. Однак при спеціальному вивчені з прикрістю доводиться визнавати, що форма у них далеко на завжди відповідає змісту.

Уважне прочитання «Геродотової Скіфії» визначає заданість її головної ідеї: довести, що і скіфи-орачі й скіфи-землероби Геродота — один і той же народ, що жив суцільною смugoю як у Дніпровському Правобережжі (західноподільська, східноподільська та Кисво-Черкаська групи пам'яток). Так і у Поворослі на лівому березі Дніпра, і означених у Геродота існажебто загальним терміном «борисфеніти». Для цього дослідникові знадобилося всупереч зовсім недвозначному тексту Геродота допустити опис ним не однієї, а двох Гілей, одна з яких нібито знаходилася у гирлі Ворскли. Остання завдяки такому переміщенню Гілеї перетворилася на Пантікап.

Довільне тлумачення та локалізація геродотових борисфенітів не могло не привести до повного перекоснія і карти Степової Скіфії. На традиційному місці відповідної Південного Бугу тут залишилися тільки калліпіди та алаzonи. Скіфи-кочовики ж перемістилися з Нижнього Подніпров'я на північ та зайняли територію між Ворсклою, Сіверським Дінцем та Нижнім Доном — на їх місце (до самого Інгулу) були вселені скіфи царські.

Ця трансформація також побудована на виправленні тексту Геродота. Дослідник виходить з того, що лівобережні степові племена Геродот описував не із заходу на схід, що випливає із всієї тканини його оповідання, а навпаки, зі сходу на захід. Для обґрунтuvання такого становища серйозних аргументів, природно, не знайшлося.

Більш показна на карті Б. О. Рибакова локалізація деяких сусідів скіфів, в окремих випадках (гелони й будини) вона обґрунтована просто бездоганно, хоча інколи іс витримує будь-якої критики (меланхлени, скіфи, що відокремилися та ін.). Гелони на ній ідентифіковані з посульсько-сіверськодонецькою групою пам'яток, будини — з юхнівською культурою, неври — з кіровоградською, андрофаги — з дніпро-днінською, агафіси — розміщені на захід від алаzonів на Середньому Дністрі, Прutі та Сереті, савромати — у межиріччі Сіверського Дінця (Танаїс за Б. О. Рибаковим) і Дону (Сіргіc); меланхлени ж асоційовані із середньодонською культурою, а скіфи, що відокремилися, — з воронезькою групою пам'яток.

Впевненса, з точки зору Б. О. Рибакова, локалізація землеробських племен Скіфії (скіфів-орачів та скіфів-землеробів) у Дніпровському Лісостепу від Дністра до Ворскли дозволила йому ототожнити їх зі східною групою праслов'янських племен, що ведуть своє походження ще від тшинецько-комарівських старожитностей. Таке визначення етнічної належності середньодніпровських племен скіфського часу зовсім не нове — вперше воно було обґрунтоване ще Л. Нідерле²⁹ та у подальшому підтримане більшістю вітчизняних дослідників. Послідовним прихильником його був і О. І. Тереножкін, який відкрив чорноліську культуру та через неї простежив генезис слов'ян від тшинецько-комарівської спільноті до середньовіччя³⁰.

Таким чином, для подібного ототожнення середньодніпровських племен зовсім не було необхідності переселяти скіфів-землеробів із Нижнього Подніпров'я, де вони локалізовані Геродотом, на Ворсклу, та об'єднувати із скіфами-орачами. Але це об'єднання знадобилося Б. О. Рибакову для того, щоб саме цим племенам приписати основну етногонічну легенду скіфів та саме з ними пов'язати етнонім «сколоти». Однак, якщо у багатьох етнографічних побудовах дослідника ще можна відшукати раціональне зерно, то його версія про праслов'янську належність сколотів не витримує будь-якої критики, позаяк не тільки буква, а й весь дух аналізованої легенди сходять своїм корінням у іранську мову — найбільше — іndoіранський світ, чому

присвячені країні сторінки праць Ж. Дюмезіля, Е. А. Грантовського, О. М. Хазанова, Д. С. Раєвського та багатьох ін.³¹

На підтвердження істинності свого відкриття Б. О. Рибаков намагається навіть ідентифікувати з певними лісостеповими групами пам'яток скіфського часу легендарні племена паралатів, авхатів, катіарів та траспіїв, що походять від сколотських прабатьків, — населення неначебто трьох перших сколотсько-східноєвропейських царств³², забуваючи при цьому, що для такої ідентифікації як мінімум необхідно серйозно заперечити стверджене у скіфознавстві (Ж. Дюмезіль, Е. А. Грантовський, О. М. Хазанов, Д. С. Раєвський) уявлення про соціальний, а не етнічний зміст трьох родів, що походять від синів Таргітая. Відчуваючи непереконливість своїх конструктувань, але намагаючись видати їх за доведений факт, Б. О. Рибаков замовчусь ту обставину, що ті ж три царства, що він локалізував у Лісостепу, крім легенди фігурують і у розповіді Геродота про війну скіфів проти Дарія. А безсумнівно, тотожність обох тріяд доводиться вже хоча б тим, що в обох свідоцтвах одне з царств зображене більшим, ніж два інші. І це тільки один з багатьох контрагументів, які можна було б навести для заперечення версії про праслов'ян-сколотів. Цими міркуваннями про представлена Б. О. Рибаковим концепцію стіничної географії Скіфії можна було б і обмежитися, однак наполеглива пропаганда автором у всіх своїх виданнях версії про сколотське минуле слов'ян як доведеного факту, а не однієї з найменш можливих гіпотез, примушує проаналізувати «Геродотову Скіфію» докладніше. Зробити це тим необхідніше, що внаслідок непересічного авторитету Б. О. Рибакова серед слів'янознавців його сколотська ідея вже беззаперечно приймається деякими з них³³, незважаючи на те, що фахівці з античної та скіфської історії поставилися до неї дуже стримано³⁴, а скіфознавці-археологи висловили різке неприйняття. Насправді виявилося, що широта поглядів Б. О. Рибакова не підкреслена достатньо глибоким знанням джерел, у результаті чого його висновки страждають суб'єктивізмом та бездоказовістю. Як писав О. І. Тереножкін, у міркуваннях Б. О. Рибакова про сколотів-землеробів «можна знайти тільки втівненість, але не переконливість». Переказ про походження скіфських царів та скіфів царських, що називалися, за Геродотом, сколотами, ніяким чином не можна приписувати осілим землеробським племенам. Геродот нічого не знати про землеробів-сколотів: в його записах сколоти — кочові скіфи царські³⁵.

На жаль, критикуючи концепцію Б. О. Рибакова, багато його опонентів й самі виявили більше впевненості, ніж переконливості. Для останньої перш за все необхідний детальний аналіз системи аргументації автора, який ми масно намір здійснити ніжчес.

Цілком справедливо відзначаючи, що існуючі карти Скіфії до цих пір будувалися або на аналізі писемних джерел без достатнього зауваження даних археології, чи, навпаки, на добротній археологічній основі, але без будь-якого перегляду писемних джерел, Б. О. Рибаков поставив перед собою завдання зіставити свідоцтва Геродота з археологічною картою Скіфії та привести аналіз скіфського логосу по історичній та стногеографічній лінії³⁶. Не викликає сумнівів і правильність методичного підходу у розв'язанні поставлених дослідником завдань: «Для виходу із існуючого питання необхідно розглянути у комплексі, в єдиній системі всі дані Геродота, не розділяючи їх на значні і незначні, на справжні та ті, що здаються сумнівними» (с. 16; далі в дужках без зазначення на видання — посилання на «Геродотову Скіфію»).

Важче однозначно погодитися з його методом «випереджаючих доказів», згідно якого багато питань передбачається первинно «каналізувати ізольовано, вирішувати само собою, але по мірі накопичення їх необхідно вводити до створюваної системи і перевіряти цією системою» (с. 16). Правильний сам по собі, але по мірі ускладнення дослідження цей метод призводить іноді до такого нагромадження доказів невідомого через відоме, що читач починає просто губитися у згадках — чи у цьому разі автор має на увазі «випереджаючий доказ», чи подає факт, що вважається їм вже остаточно доведеним, не дуже піклуючись про те, прийнятні читачами його докази, чи за тими чи іншими причинами відкинути.

Беззаперечним достоїнством «Геродотової Скіфії» є спроба її автора притягнути для доказу своїх географічних версій всю сукупність просторових вимірів, у значній кількості притягнутих Геродотом для Скіфії у днях шляху чи плавання. Однак абсолютизація цих вимірів ні до чого доброго призвести не може, позаяк з одного боку, міри відстані у Геродота зовсім непевні і неоднозначні³⁷, з іншого — користуватися ними можливо лише у тому випадку, коли вказані хоча б дві точки відліку цих відстаней, що Геродот робить вкрай рідко. Але навіть маючи і три точки відліку, як, наприклад, вздовж Гіпаніса, дослідники приходять до зовсім різної ідентифікації впадаючого у нього джерела Ексампей, як і самих витоків річки³⁸.

Звідси зрозуміло, що, природно, притягаючи у повному обсязі виміри Геродота, використовувати їх можна лише для перевірки правильності тих чи інших географічних реконструкцій. Поставивши їх в основу свого дослідження, Б. О. Рибаков змушений постійно наслідувати їм, якщо вони навіть явно суперечать географічним реаліям писемних джерел чи археологічним матеріалам — і ті, і інші автор просто «підправляє», підганяючи під побудовану ним схему.

І благо ще, якщо автор намагається відкрито віправити джерело. У розрізі наукової критики це цілком припустимо, а іноді і недаремно. Але на сторінках «Геродотової Скіфії» всюди можна зустріти не перевантажені аргументами зауваження на кшталт того, що Геродот «не помітив того, що...» (с. 22); «слід знову розглянути питання, опираючись на Геродота, але допустити лише одне застереження» (с. 40, а омовка ця стосується ні багато ні мало, а лише існування у Скіфії двох Гілей); «у цьому пункті точність зрадила Геродотові і він помилився...» (с. 50), «не можна стверджувати, але можна припустити, що Геродот...» (с. 73); «Геродот дещо плутано зводить в одне всі довідки, одержані ним про течію Дніпра» (с. 139) та ін. Посилання Б. О. Рибакова на те, що побудова несуперечливої системи потім всі ці поправки віправдас, втішає мало: можливість внесення їх до джерела повинна бути обґрунтована заздалегідь. Деякі найбільш неприйнятні відкриті спроби ревізії Геродота Б. О. Рибаковим відзначенні вище.

Набагато гірше, коли він без будь-яких обговорювань починає припинятися, на перший погляд, немовби незначних неточностей при посиланні на джерела: недосвідченого читача вони вводять в оману, спеціаліста ж примушують задуматися. Для того, щоб уявити, про що мова, наведу та прокоментую лише кілька прикладів з «Геродотової Скіфії», хоча кількість їх легко може бути набагато збільшена.

Цитую: «Точну відстань, обчислену у днях плавання, Геродот вказує для Дніпра від витоків до порогів: «Відомо, що Борисфен тече з півночі до Герра на 40 днів шляху» (§ 53, с. 32). Тут головне не у терміні «точна відстань», він використаний лише для того, щоб читач повірив у точність наведеного перекладу цитати Геродота. А переклад її дуже й дуже неточний. Звичайно, дослідник може користуватися будь-яким з існуючих перекладів, і навіть пропонувати новий, але він зобов'язаний при цьому вказати, що нарівні з цим є і інші, особливо якщо останні змінюють суть тексту на прямо протилежний, як у даному випадку. Навряд чи автор не знат про двохсотрічні дискусії з приводу відзначеної пасажу. Але тут йому здалося просто невигідно говорити про них, тому він і промовчав.

Далі: «Дніпровськими порогами відзначено (у Геродота — Б. М.) місце розташування царських курганів скіфів» (с. 37). По-перше, автору слід було б знов-таки точніше дотримуватися тексту, кажучи про царські гробниці скіфів, він лише зауважує, що до місцевості Геррос, де вони розташовані, Борисфен ще судноплавний, ні тут, ні в інших пасажах і словом не загадуючи про дніпровські пороги. У даному випадку останні можуть тільки передбачити, і це слід було б прямо обумовити, але така обговорювання не вигідна для дослідника. По-друге, настільки беззаслідкована локалізація царських могил у місцевості, до якої судноплавний Борисфен, якщо це навіть дніпровські пороги, ніким серйозно до моменту виходу книги доведено не було, бо у той час тут з царських поховань були відомі лише кургани IV ст. до н. е., тобто після-

геродотівського часу. Таким чином, у цій цитаті усього з кількох слів читач виявився дезінформованим як мінімум двічі.

І ще: «Десь на Дніпрі протягом 10 чи 11 днів плавання (§ 18, 53) розміщувалися скіфи-землероби («борисфеніти»)» (с. 38). Навіщо автору знадобилося використати це загадкове «десь», якщо Геродот говорить точно і недво-значно. «Якщо перейти Борисфен, перша від моря країна — Гілсія, якщо ж іти вгору через неї — (там) живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть біля ріки Гіпаніса, називають борисфенітами» (IV, 18). А тому, що він збирається локалізувати борисфенітів зовсім в іншому місці, на Дніпрі, а не вище Гілеї, що міститься поблизу моря. І допущена неточність ужс заздалегідь повинна налаштувати читача на сприйняття запропонованої версії.

І ще: «Скіфські землеробські племена» займають простір до сходу на 3 дні шляху...» (§ 18). На жаль, ні західна точка відліку, ні східні кордони ним (Геродотом — *Б. М.*) не вказані» (с. 7). Це вже пряме перекручення Геродота, позаяк і західний, і східний орієнтири у визначені землі борисфенітів в § 18 позначені зовсім недво-значно: перший на початку параграфа, процитованого вище, другий — на початку наступної за цією фразою: «Це скіфи-землероби населяють землі до сходу на просторі трьох днів шляху до ріки, назва якої Пантікан...».

І ще: «Кочовики займають область до сходу на 14 днів шляху (§ 19) (с. 40). На цьому повідомлення Геродота довільно перериваються, тому, що далі у ньому говориться: «до ріки Герра». Згідно ж версії Б. О. Рибакова і всупереч Геродотові східним кордоном кочовиків слугує Танаїс, а Герра — прямо протилежною західною, у зв'язку з чим автору зовсім невигідно цитувати далі.

І ще: «Ta обставина, що Геродот у різних місцях своєї книги вжив дві синонімічні і цілком взаємозамінні назви (аротери і георгой), створило уявлення про два різні розміщені у різних місцях народи» (с. 128). Несзначною на перший погляд перестановкою акцентів автор все ставить з ніг на голову: Геродот, мовляв, не писав, що аротери і георгой — два різні народи, що живуть в абсолютно не межуючих між собою місцевостях, це ми самі зробили такий висновок. Казуїстичність цього прийому очевидна.

І ще: «Подальші пошуки, як побачимо, дозволять нам визначити і самоназву лісостепових землеробів, названих Геродотом за чисто географічним принципом дніпровцями-борисфенітами» (с. 144). Спочатку зовсім маленька истотність: не ольвіополіти, мовляв, які достеменно знали що і до чого, назвали скіфів-георгой борисфенітами, — це завдяки своїй неписьменності зробив (усупереч його свідоцтву) Геродот. Далі вже гірше: Геродотові приписується, що борисфенітами він назав лісостепових землеробів загалом (тобто, і скіфів-аротерів), а не конкретні племена скіфів-георгой, що мешкали вздовж нижньої течії Борисфена між ним і Пантіканом.

І ще: «Сусідами будинів з заходу, з боку Дніпра, були неври, що частково всслилися в землі будинів у середині VI ст. до н. е.» (с. 159). Геродот жс ніде і ніколи не писав не тільки про те, що неври були безпосередніми західними сусідами будинів; останніх він взагалі, на відміну від неврів, не називає серед сусідів Скіфії. Територіальнє ж зближення цих племен стало вигідним авторові, тому він свої думки і сформулював так, немовби вони походять від самого Геродота. Не кажу вже про те, що цілком неприпустимо приписувати Геродотові, именем між Невридовою та землею будинів він розміщує Дніпро чи хоча б те, що володіння неврів обмежені у нього Правобережжям.

Щоб переконатися, що така інверсія для Б. О. Рибакова не випадковість, наведемо ще одну цитату: «Геродотові вдалося зібрати цілий ряд легенд про походження народів та їх рух. Такі дві версії походження скіфів, легенда про походження савроматів, легенди про царів скіфів-землеробів, розповіді про вторгнення гелонів та переселення неврів, утиснених зміями» (с. 185). Алс фраза буде заснована так, що одразу ж не зрозуміш, про що піде мова: чи про те, що дійсно зібраав Геродот, чи про те, як Б. О. Рибаков зрозумів його повідомлення. Звичайно, робиться це не за недоглядом, а щоб створити видимість об'єктивності проваджуваної ним аргументації, — у цьому переконують проаналізовані вище тексти. Таку ж роль у наведеному фрагменті покликана

трати й невинна з вигляду підстановка «вторгнення» гелонів замість їх мирного вселення у землю будинів. Це нагромадження одразу кількох невідповідностей в одній фразі дуже характерна для манери викладення Б. О. Рибаковим матеріалу і воно дуже небезневинне: очевидніші, не другорядні невідповідності відвертають увагу від менш очевидних, але тих, що мають кардинальне значення та примушують «проковтувати» останні разом із наживкою із вірогідності.

Такі ж истотності, недомовленості, підставлення притаманні у праці не тільки посиланням на Геродота, але й на інші джерела: археологічні, лінгвістичні тощо.

Наприклад: «Район Кремнів та р. Оар (Корсак?) був окраїнною землею царських скіфів; тут археологи знайшли найбільш східні скіфські кургани» (с. 88). Невже автору невідомо, що незважаючи на дуже слабку вивченість Північного Приазов'я, скіфські пам'ятки відкриті і поблизу Бердянська, Маріуполя, Таганрогу, Ростова та навіть на р. Калитви? Враховуючи аналіз його посилань на Геродота, швидше слід думати, що забудькуватість ця — явище зовсім не випадкове, хоча і вона непробачна для дослідника, що обіцяв використати всі наявні джерела, не поділяючи їх на менш чи більш важливі.

При цьому ще один характерний для Рибакова прийом: він іноді обмежується притягненням тільки один раз так своєрідно препарованого джерела, але експлуатує його знову й знову, усе більше надаючи йому вигляду об'єктивності та нагнітаючи таким чином потрібне враження. Так сталося і з твердженням про найбільш східні царські кургани на р. Корсак як східному кордоні скіфів царських: ця ж думка ще кілька разів варіюється та обігрюється на с. 101, 104 та ін.

Намагаючись довести неможливе — існування в Скіфії двох Гілей, одна з яких ніби знаходилася у гирлі Ворскли, Б. О. Рибаков пише, що дельта цієї річки і зараз ще носить «примітну назву Ліски» (с. 46), забуваючи при цьому дати відповідне посилання. А справа у тому, що дельта Ворскли іменується зовсім не «Ліски», а відповідно розташованому поблизу селищу, що має українську назву «Леськи» (в російській транскрипції «ЛЭСЬКЫ» — множина від Лесько, Лесь, Олесь, — походить від Олександра) і ніякого відношення до лісу не має.

Ще більше таких неточностей і прямих перекручень припускає дослідник при посиланнях на праці сучасних авторів, але, вважаю, нема необхідності тут їх наводити.

Важче за все говорити про пряму фальсифікацію Б. О. Рибаковим фактів. Деякі приклади її вже відзначалися у цитатах, що наводилися вище. Чим далі до кінця монографії, тим цей прийом починає вживатися все безоглядніше.

Прагнучи будь-що ототожнити сколотів із середньодніпровським населенням, він пише: «Розповідь Геродота про походження чотирьох сколотських племен являє собою запис місцевого середньодніпровського спічного сказання... Середньодніпровське, борисфенітське походження сказання твердо визначається двома ознаками: шануванням землеробських знарядь та походженням від дочки Дніпра; поєднання цих ознак виключає кочову орду» (с. 229).

Те, що перша з ознак нічого не значить, доведено працями Ж. Дюмзеля, Е. А. Грантовського, О. М. Хазанова, Д. С. Раєвського та самого Курція Руфа (VII, 8, 34), який засвідчив шанування плуга у кочових племен саків. А як же бути з іншими? Адже у Середньому Подніпров'ї немає жодного зображення напівдіви-напівзмії, дочки Борисфена, тоді як для степового світу це один з найпоширеніших образів. Разом з іншими матеріалами він беззаперечно свідчить про складання легенди у степових, а не лісостепових племен. Де ж тут тверді докази?

А про те, що дочка р. Борисфену мала вигляд саме напівдіви-напівзмії, говорить не тільки легенда Г-ІІ, а й поема Валерія Флакка (VI, 48—68), де фігурує вже не Геракл зі своїми синами, а Колаксай. Однак Б. О. Рибаков наполягає на тому, що Валерій Флакк «помилково звів в одне деталі двох генеалогічних лсгенд Геродота», які міг почерпати як у останнього, «так і численних компіляторів» (с. 230). При цьому дослідник знов-таки дивно за-

буває додати, що у незалежного від Геродота Діодора Сицилійського (II, 45), який народження Скіфа взагалі розміщує не у Подніпров'ї, а на Північному Кавказі, праматір також представлена у вигляді напівдіви-напівзмії. Таким чином, помилявся Геродот, помилявся Валерій Флакк, помилявся Діодор Сицилійський, помилялися їх інтерпретатори та кілька поколінь археологів-скіфознавців, а істина у останній інстанції постала тільки перед автором «Геродотової Скіфії».

У нестримному прагненні зробити геродотовських сколотів праслов'янами Б. О. Рибаков³⁹ стверджує, що і кам'яні скіфські ідоли, відомі виключно у Степовій Україні і на Північному Кавказі та атрибутовані свідомо скіфськими речами⁴⁰, — залишили зовсім і не скіфи, а лише замасковані праслов'яни, що пробиралися з Києва у степ разом зі своїми купцями, щоб засвідчити тут їх присутність подібно до сучасних недоростків, що залишають автографи на парканах. Ця дивна нісенітниця протягом всього пасажу доводиться за допомогою маси таких же дрібніших нісенітниць аж до того, що розташоване у пониззі Інгульцю с. Нововасилівка зараховується до околиць Ольвії та ін.⁴¹

Як широко і безоглядно може маніпулювати матеріалами Б. О. Рибаков, свідчить хоча б наступний пасаж. Усупереч абсолютно чіткому зазначенню Геродота (IV, 20) про те, що меланхлени мешкають на північ від скіфів царських у 20 днях шляху від моря, Б. О. Рибаков вважає за можливе стверджувати, нібито сусідами вони були зовсім не скіфам царським, а племенам, що відокремилися від них (Геродот, IV, 22), забуваючи при цьому, що цих останніх Геродот розміщує не тільки поряд з меланхленами та Скіфією, а далі землі будинів, семиденної пустелі, володінням багатолюдного племені фісагетів та й ще й ірків, тобто на самому окраї відомого в ті часи світу. Використовуючи свою нічим не обґрунтовану фантазію як доведений факт, автор безапеляційно оголошує остаточний вирок про те, що меланхлени мешкали «східніше та північніше їх (скіфів, що відокремилися. — Б. М.) на окраї пустелі. Так і слід розуміти кінець § 20» (с. 122). У результаті на карті, представлений на с. 177, меланхлени позначені не на межі з царськими скіфами, а на схід від савроматів — за Доном.

Після ствердження, що складена таким чином етнogeографічна карта є єдино правильною, з сумом сприймається зневажливо саркастичний тон автора при характеристиці ним «Карти Скіфії за Геродотом та археологічними даними», представленої у «Нарисах стародавньої історії Української РСР»⁴², (карта 7): «Історична частина цієї карти не заслуговує на увагу: землероби тут традиційно розміщені вздовж Нижнього Дніпра, царські скіфи чомусь тільки у Криму та східніше (!) (знак оклику поставлений Б. О. Рибаковим. — Б. М.) Геросу, будини далеко за Воронежем, неври тільки на Стиру та Ікві, а гелонів і зовсім на карті нема» (с. 110). До речі, відсутність на картах своїх попередників гелонів Б. О. Рибаков відзначає неодноразово і з постійним задоволенням, вважаючи, що це з одним з найяскравіших свідоцтв «невирішеності проблем геродотовських племен взагалі» (с. 105). Насправді ж, для більшості скіфознавців невід'ємність гелонів від землі будинів, засвідчена Геродотом, завжди була настільки самоочевидною, що вони навіть не вважали за потрібне вказувати їх на картах особливо, бо розумілося само собою: де будини, там і гелони.

Підсумовуючи такий невдячний аналіз праць Б. О. Рибакова щодо етнічної географії Скіфії, ще раз підкреслю, що у них чимало вдалих ототожнень, дотепних здогадок, цікавих припущення. Однак загалом прийняти створену ним карту Скіфії неможливо, бо, як уже відзначав О. І. Тереножкін, заснована вона не на праці Геродота, як це стверджує автор, а на різноманітного роду поправках, змінах та корегуваннях, що вносяться до нього⁴³, недомовленостях, а то й, як ми намагалися показати вище, прямих пітасовках.

Починає свою працю Б. О. Рибаков гаслом: «Перш, ніж докорити Геродотові, постараїся зрозуміти його» (с. 10). Однак до чого звєсloся це «розуміння», читає уже бачив. Гіркий досвід «Геродотової Скіфії» підказує: якщо не можеш зрозуміти Геродота, краще не притягуй його. Здійснена нещодавно спроба вивчення скіфського питання на підставі археологічних даних та розповіді Геродота, переконала нас у істинності кожного його слова⁴⁴. Справа «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1996 р.

тільки за тим, щоб встановити, з якого джерела походить, якого часу і контингенту населення стосується те чи інше його повідомлення. Бо, згідно заяв самого ж історика, він записував усе, що йому вдалося розвідати про Скіфію, в результаті чого його праця являє собою не історичне дослідження, а енциклопедію набутих знань, що стосується різних періодів різноманітних північно-причорноморських племен. Записана без особливої систематизації, сума цих знань змальовує історію немовби у спресованому вигляді⁴⁵. І завдання дослідника — не звинувачувати в помилках та не вправляти Геродота, а лише розкласті його повідомлення «по полицях», для кожного знайшовши своє місце і час.

Критикуючи працю Б. О. Рибакова, О. І. Тереножкін справедливо відзначав, що відсутність сьогодні єдиної, усіма визнаної, карти Скіфії жодною мірою не свідчить про існування у скіфознавстві повного розладу: різне розуміння вченими, які його представляють, кордонів Скіфії та географічного місця населяючих її племен не виходить за межі звичайних розбіжностей, що існують у багатьох галузях археології та стародавньої історії⁴⁶.

Дійсно, представлений вище аналіз історіографії питання свідчить, що вивчення етнічної географії Скіфії розвивалось логічним шляхом, за законом «заперечення заперечення», коли на певних етапах перевага віддавалася то ширшому, то вужчому уявленню про територію країни. Уявляється, що ця боротьба думок і сьогодні ще далека від свого завершення. Але для того, щоб вона і надалі була успішною, необхідні повніше притягнення і всі глибший аналіз накопичених до сьогоднішнього часу джерел, неупсреджений підхід до них та об'єктивне використання, що тільки і може бути гарантією поступового та неухильного наближення до істини⁴⁷.

Примітки

¹ Погребова Н. И. Состояние проблем скіфо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // ВССА.— М., 1954.; Петренко В. Г. Задачи и тематика конференции // Проблемы скіфской археологии.— М., 1971.— С. 3—7; Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— 240 с.; Доватур А. И., Калистов Д. П., Шишкова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий.— М., 1982.— 456 с.; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 10.

² Надеждин Н. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями // ЗООИД.— 1844.— I, отд. 1.— С. 1—144.

³ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли.— Описание археологических раскопок и собрания древностей.— М., 1908.— 271 с.; Спицын А. А. Курганы скіфов-пахарей // ИАК.— Пг., 1918.— Вып. 65.— С. 87—143; Спицын А. А. Скифо-сарматские курганы Крымской степи // ИТУАК.— 1918.— № 54.— С. 172—181.

⁴ Грантовский Э. А. Индоиранские касты у скіфов: ХХV Междунар. конгр. востоковедов. Мат-лы делегации СССР.— М., 1960.— 22 с.

⁵ Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России.— Пг., 1918.— 190 с.; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— 621 с.

⁶ Граков Б. М. Скіфи.— К., 1947.— 96 с.; Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 22; Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Две археологические культуры в Скифии Геродота // СА.— 1953.— Т. XVIII.— С. 111—127.

⁷ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР // ВССА.— М., 1954.— С. 39—93.

⁸ Граков Б. Н. Скифы...

⁹ Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ.— 1959.— Вып. 35.— 119 с.

¹⁰ Артамонов М. И. Этнogeография Скифии // Уч. зап. ЛГУ.— Сер. истор. наук.— 1949.— Вып. 13.— С. 129—171; Артамонов М. И. Этнический состав населения Скифии // Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии.— К., 1953.— С. 169—196.

¹¹ Артамонов М. М. Этнogeография Скифии...

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харків, 1962.— 404 с.; Шрамко Б. А. Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепового Лівобережжя України // Питання з історії народів СРСР.— Харків, 1972.— Вип. 14.— С. 153—163; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.— К., 1973.— С. 82—112; Шрамко Б. А. Крепость скіфской эпохи у с. Бельськ — город Гелон // Скифский мир.— К.,

1975.— С. 94—132; Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобулинская проблема // СА.— 1975.— № 1.— С. 65—85; Шрамко Б. А. Археическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 73—92; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— 184 с.

¹⁵ Ильинская В. А. О скифах-пахарях и будинах Геродота // КСИИМК.— 1951.— Вып. 46.— С. 28—33; Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА.— 1966.— № 3.— С. 152—171; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— 268 с.; Ильинская В. А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА.— 1969.— № 2.— С. 85—102; Іллінська В. А. Андрофаги, меланхлини, будини або скіфи? // Археологія.— 1970.— № 23.— С. 23—39; Ильинская В. А. Скифский период в Днепровском лесостепном Левобережье.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1971.— 56 с.; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— 222 с.; Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 73—95; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч.; Археологія Української РСР: В 3-х т.— К., 1971.— Т. 2.— 504 с.; Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— 248 с.; Тереножкин А. И. Скифская культура // Проблемы скифской археологии.— М., 1971.— С. 15—24; Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— 224 с.

¹⁶ Либеров П. Д. К вопросу о скифах-пахарях // ВДИ.— 1951.— № 4.— С. 178—185; Либеров П. Д. Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // МИА.— 1962.— № 113; Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.— 1965.— Вып. ДІ—31.— 112 с.; Либеров П. Д. Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных // МИА.— 1969.— № 151.— С. 5—26;

¹⁷ Смирнов А. П. Скифы.— М., 1966.— 200 с.

¹⁸ Мельниковская О. И. Племена Южной Белоруссии в раннеклассическом веке.— М., 1967.— 196 с.

¹⁹ Крушельницька Л. І. Південне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— 147 с.

²⁰ Смирнова Г. И. Новое в изучении археологических памятников северо-западной Скифии (Западноподольская группа памятников) // Культура Востока: древность и раннее средневековье.— Л., 1978.— С. 115—130; Смирнова Г. И. Материальная культура Григорьевского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ.— 1983.— Вып. 23.— С. 60—72.

²¹ Бокий Н. М. Скифский период на пограничные степи и лесостепи в Днепровском Правобережье.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1980.— 16 с.

²² Тереножкин А. И. Киммерийцы...

²³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч.

²⁴ Там же.— С. 20.

²⁵ НЛА, 1980 г. Международная конференция «Народы Азии и Африки», № № 5, 6.

²⁶ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— 156 с.

²⁷ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— 248 с.

²⁸ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— 608 с.; Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси.— М., 1987.— 782 с.

²⁹ Ницерле Л. Славянские древности.— М., 1956.— 560 с.

³⁰ Тереножкин А. И. Предскифский период...

³¹ Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология.— М., 1976.— 280 с.; Дюмезиль Ж. Скифы и нарты.— М., 1990.— 230 с.; Хазанов А. М. Легенда о происхождении скифов // Скифский мир.— К., 1975.— С. 74—93; Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— 344 с.; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— 216 с.; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1985.— 256 с.

³² Рыбаков Б. А. Язычество...

³³ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— 184 с.

³⁴ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 153—162; Довштур А. И., Каллистов Д. Н., Шишова И. А. Указ. соч.

³⁵ Тереножкин А. И. Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 3—12.

³⁶ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 154, 156, 157.

³⁷ Довштур А. И., Каллистов Д. Н., Шишова И. А. Указ. соч.

³⁸ Агбунов М. В. Загадки Понта Эвксинского.— М., 1985.— С. 139—156.

³⁹ Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 61—72.

⁴⁰ Белозор В. П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1986.— 17 с.

⁴¹ Белозор В. П. Скифская триада и каменные изваяния (проблема этнокультурной атрибуции) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.); Мат-лы Междунар. конф.— К., 1991.— С. 170—172.

- ⁴² Нариси стародавньої історії Української РСР.— К., 1957.— 632 с.
- ⁴³ Тереножкин А. И. Скифский вопрос...— С. 12.
- ⁴⁴ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 288.
- ⁴⁵ Дьяконов И. М. История Мидии.— М., 1956.— С. 245; Раевский Д. С. Модель мира...— С. 55; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 225.
- ⁴⁶ Тереножкин А. И. Скифский вопрос...— С. 11.
- ⁴⁷ Мелюкова А. И. Новое в изучении актуальных проблем скифологии // КСИА.— 1991.— № 204.— С. 3—10.

B. N. Mozolevsky

ПРОБЛЕМЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ СКИФИИ

В результате многолетних исследований вопроса этнической принадлежности геродотовских скотов совместными усилиями отечественных исследователей (историков, археологов, этнографов) на основе глубокого и разностороннего труда Геродота, достигнуты значительные успехи в освоении и интерпретации накопленного материала, теоретическом и практическом решении ряда важнейших вопросов скифской проблемы. Однако полного согласия по поводу распределения народов на карте Скифии, к сожалению, не достигнуто. Расхождения между исследователями проблемы этнической географии Скифии касаются главным образом определения северной границы расселения ираноязычных племен и скифского политического объединения в целом. Исследователи данной проблемы различно понимают границы Скифии и географического места насеявших ее племен. Ясно одно: несмотря на борьбу мнений по этому поводу, исследователи должны быть едиными в том, что анализируя археологические источники, которые с каждым годом становятся все многочисленнее и разнообразнее, они рано или поздно придут к пониманию истинной картины истории, географии и этногеографии Скифии. Для этого также необходима объективная оценка и правильный, непредвзятый подход к основному источнику по истории Скифии — IV главе книги Геродота «История», то есть «Скифскому рассказу». Интерпретируя памятники Степной и Лесостепной Скифии как оставленные племенами времен Геродота, каждый из исследователей должен иметь четкую систему доказательств, иначе последнему не избежать субъективизма, а подчас и прямых искаений. Так или иначе, каждая попытка изучения скифского вопроса на основании археологических данных и рассказа Геродота сама по себе очень ценна и служит еще одной ступенькой на пути приближения к истине.

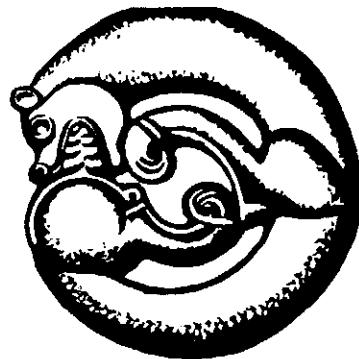
B. N. Mozolevsky

PROBLEMS OF ETHNIC GEOGRAPHY OF SCYTHIA

The study of the problem on ethnic attribution of the Herodotus Scythians carried out by joint efforts of many home scientists (historians, archaeologists, ethnographers) for a long period of time on the basis of the profound and comprehensive Herodotus treatise was crowned by considerable successes in assimilation and interpretation of the data obtained as well as in the theoretical and practical decision of a series of the most important aspects of the Scythian problem. However no full consent was achieved concerning spreading of peoples on the map of Scythia. The divergences in views of scientists engaged in the problem of ethnic geography of Scythia pertain mainly to determination of the northern boundary of settlement of Iran-Language tribes and the Scythian political community as a whole. Researchers engaged in this problem differently comprehend frontiers of Scythia and of the geographic place of tribes inhabited it. It is clear that notwithstanding the struggle of views on this problem the researchers should be united in that having analyzed archaeological sources which become ever more numerous and diverse from year to year, they will come sooner or later to comprehension of the real picture of history, geography and ethnography of Scythia. With this end in view it is also necessary to have an objective estimation and correct, unprejudiced approach to the basic source on history of Scythia, namely, chapter 4 of Herodotus book «History», i. e. «The Scythian Story». Interpreting monuments of the Steppe and Forest-Steppe Scythia as relies left by tribes of the Herodotus time, researchers should possess a clear system of proofs or they will fail to avoid subjectivism and even direct perversions. In any case each attempt to study the Scythian problem on the basis of archaeological findings and Herodotus story is very important and serve as one step more on the way of approaching the truth.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НЕМИРОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ — ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМЯТНИКА VIII—VI вв. до н. э.

Г. И. Смирнова

В статье излагается обобщающая характеристика наиболее крупного городища скифского времени в Восточном Подолье и его вещевого комплекса.

Основным источником для изучения материалов скифского поселения на Немировском городище, возведенном в раннескифское время, кроме статьи А. А. Спицина¹ и предварительных кратких сообщений М. И. Артамонова о результатах работ Юго-Подольской экспедиции 1946—1948 гг.², являются полевые записи со схематическими чертежами С. С. Гамченко и А. А. Спицина, хранящиеся в Архиве ИИМК РАН в Санкт-Петербурге³, а также полевая документация Юго-Подольской экспедиции 1946—1948 гг. (дневники и полевые чертежи), не сданные еще в архив*. Итоги целенаправленных исследований оборонительных сооружений этого городища, проводившихся в 1941 г. А. П. Смирновым и прерванных войной, а также в 1966 г. Немировским отрядом Скифо-славянской экспедиции Харьковского Университета, подведены А. А. Моруженко⁴.

Городище расположено на левом берегу Южного Буга в 10 км от реки, возле с. Сашки, в 4 км от г. Немиров Винницкой обл. У местного населения оно носит название «Большие Валы». По описаниям М. И. Артамонова, городище представляет собой мощную замкнутую ограду (вал до 9 м высотой, до 32 м шириной в основании и ров) протяженностью почти 4,5 км, расположенную на обоих берегах р. Мирки, которая делит его на две неравные части: большую северную (около 2/3 всей площади) и меньшую южную (рис. 1). В линии наружных валов были разрывы, образованные рекой и ручьями. Ширина их от 10 до 60 м (в местах пропуска речки).

Почти в центре, окруженней описанными валами, площади (свыше 100 га), на высоком северном берегу речки находится внутреннее укрепление, которое носит название «Замчишко». Оно расположено на наиболее высокой части плато — сапогообразном мысу, образованном глубокими оврагами, впадающими с севера в речку. Это мысовое поселение защищено валом и рвом с напольной стороны между оврагами и со стороны выступающего в виде сапога конца мыса, имеющего здесь наиболее пологие и доступные склоны. Длина внутреннего укрепления около 300 м (С-Ю), а ширина от 200 до 230 м (З-В).

На всей обвединой внешней оградой территории городища, за исключением внутреннего укрепления, никаких следов скифского поселения не об-

* Материалы из раскопок С. С. Гамченко (1909 г.), А. А. Спицина (1910 г.) и М. И. Артамонова (1947—1948 гг.) находятся в Эрмитаже (Россия, г. Санкт-Петербург). Только коллекция из раскопок 1946 г. хранится в Институте археологии НАН Украины (Киев).

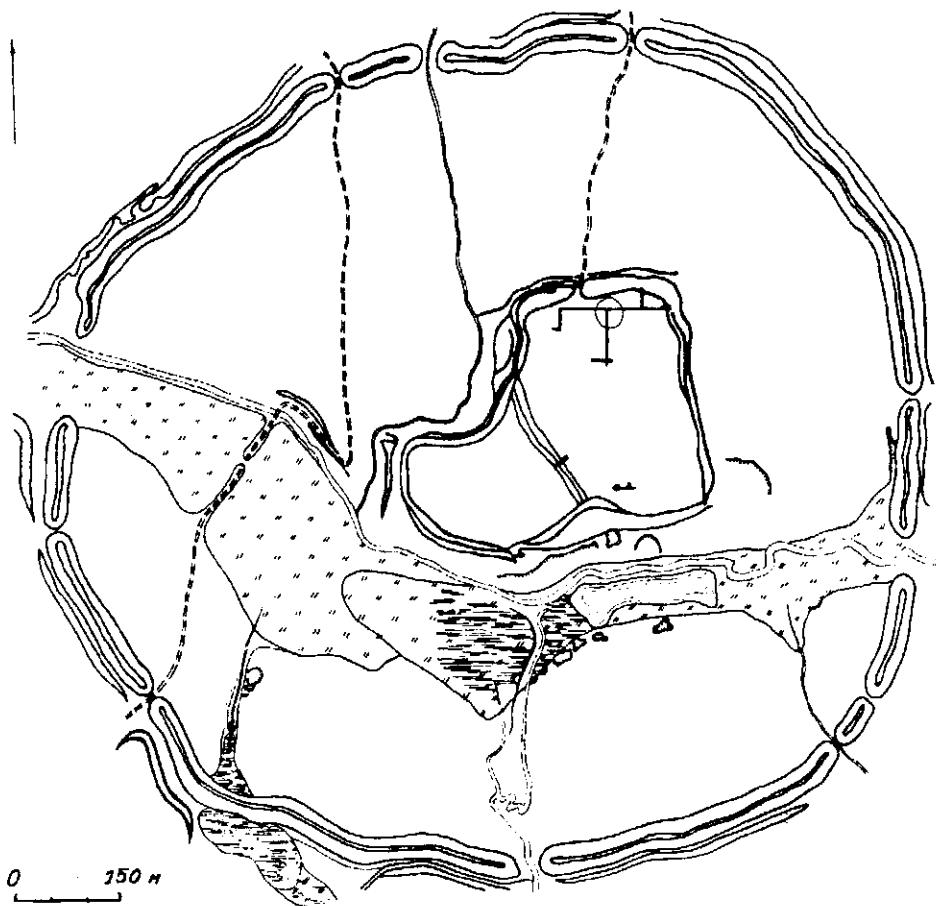

Рис. 1. План Немировского городища.

наружено. Внутренняя укрепленная часть городища имеет довольно мощный культурный слой, в котором содержатся остатки нескольких разновременных поселений: трипольского, скифского, славянского (древнерусского), а также позднечернолесского, выделенного только в 1948 г.

На территории «Замчистко» имеется лишь одна курганообразная насыпь, оказавшаяся зольником. Он находится у самого вала, возле северного входа в городище. Его приблизительный диаметр, по данным А. А. Спицина, чуть более 20 м, высота 3,5 м. Как отмечает А. А. Спицин, это курганообразное возвышение было сильно испорчено местными кладоискателями. С. С. Гамченко, прибывший на Немировское городище в 1909 г., путем обследования стен грабительских ям усомнился в погребальном характере этого холма. А. А. Спицин в 1910 г. в поисках могилы заложил в середине насыпи три параллельных траншеи, дойдя до материка на глубине 3,5 м. На вскрытом участке он обнаружил 4 грабительских ямы (рис. 2). После проведенных раскопок А. А. Спицин отказался от своего первоначального предположения о курганной сути этого возвышения, сопоставив его с зольниками, исследованными В. А. Городцовым на Бельском городище⁵.

В 1946—1948 гг. исследования велись в первую очередь на периферии зольного холма, расплывшегося, скорее всего, за счет старых отвалов земли вдвое по сравнению с насыпью 1910 г. Траншеи и шурфы, закладываемые в центральной части зольника, попадали на старые раскопы и ямы, поэтому работы в середине насыпи были прекращены. Судя по незаконченной схеме 1947 г., О. А. Артамонова, руководившая раскопками на Немировском городище, пыталась совместить сделанную рукой А. А. Спицина схему

зольного холма и заложенных на нем траншней с контурами зольника в разме-рах 1946 г. и раскопами 1946—1947 гг. (рис. 2). Но поскольку в 1946—1947 гг. точных привязок к старым раскопам получить не удалось, это совмещение в определенной степени является прибли-зительным.

В 1946—1948 гг. во многих местах «Замчищко», преимущественно в его северном конце, исследовалось также пространство вне зольника. Раскопки велись, главным образом, путем закладки траншей двухметровой ширины и примерно от 20 до 100 м длины (рис. 1, 2). На месте обнаруженных следов ям, землянок и наземных очагов скифского и древнерусского времени к траншее делались прирезки для полного раскрытия тех или иных сооружений. Кроме того, через внутренний вал «Замчищко» была проведена траншея (2×24 м) с целью изучения его конструкции. Здесь же у вала были разбиты два небольших раскопа (рис. 1). Судя по существующему генеральному плану раскопов Юго-Подольской экспедиции 1946—1948 гг. и архивным записям, в эти годы было исследовано в общей сложности около 1076 м², а в 1947 г. — 320 м².

К сожалению, оказалось невозможным привязать к генеральному плану раскопов 1946—1948 гг. шурфы и траншеи, заложенные С. С. Гамченко и А. А. Спициным за пределами зольника, в виду отсутствия в их архивах сводных планов. По тем же причинам на данный момент мы не готовы дать даже приблизительную цифру исследованной за все годы работ площади внутреннего укрепления.

В послевоенные годы в восточной и юго-восточной поле зольного холма были открыты два округлых в плане жилища земляночного типа (№ 1, 2)*, заглубленных в землю на 1,2 и 1,3 м (рис. 2) и достаточно схожих между собой: диаметр от 5,6 до 6 м, стени вертикальные. В центре каждого жилища следы толстого столба, на который опиралось конусовидное перекрытие. Гли-

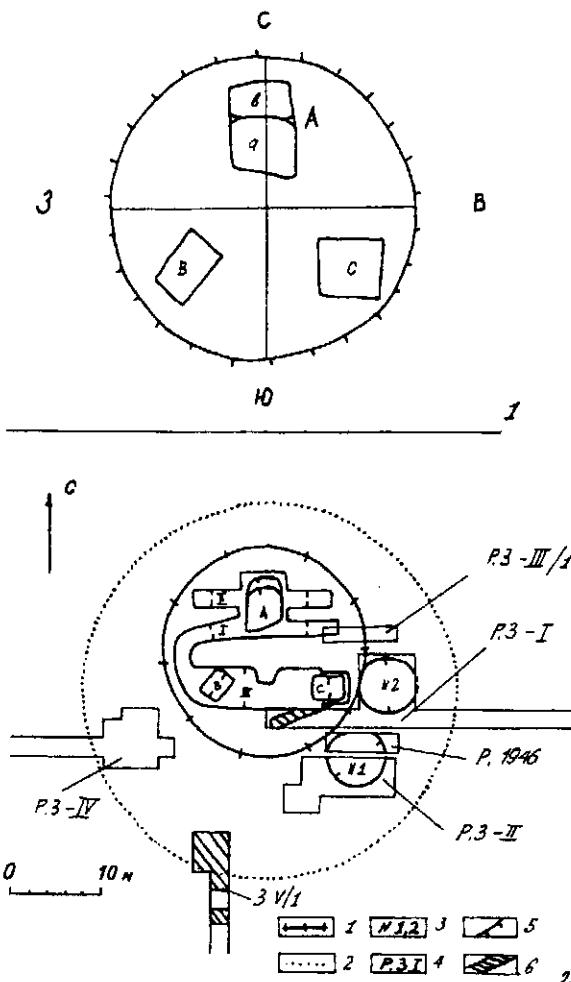

Рис. 2. 1 — схематический план зольника с грабительскими ямами (по А. А. Спицину); 2 — сводный план раскопов на зольнике (по А. А. Спицину и М. И. Артамонову). 1,5 — границы зольника (по А. А. Спицину); 2 — границы зольника (по М. И. Артамонову); 3 — номера землянок; 4 — обозначения раскопов 1947—1948 гг.; 6 — старые траншées (1909—1910 гг.).

из них в 1946 г. приблизительно 56 м², а в 1947 г. — 320 м².

К сожалению, оказалось невозможным привязать к генеральному плану раскопов 1946—1948 гг. шурфы и траншеи, заложенные С. С. Гамченко и А. А. Спициным за пределами зольника, в виду отсутствия в их архивах сводных планов. По тем же причинам на данный момент мы не готовы дать даже приблизительную цифру исследованной за все годы работ площади внутреннего укрепления.

В послевоенные годы в восточной и юго-восточной поле зольного холма были открыты два округлых в плане жилища земляночного типа (№ 1, 2)*, заглубленных в землю на 1,2 и 1,3 м (рис. 2) и достаточно схожих между собой: диаметр от 5,6 до 6 м, стени вертикальные. В центре каждого жилища следы толстого столба, на который опиралось конусовидное перекрытие. Гли-

* Жилище № 1 исследовалось в два приема — в 1946 и 1948 гг., а № 2 — в 1947 г.

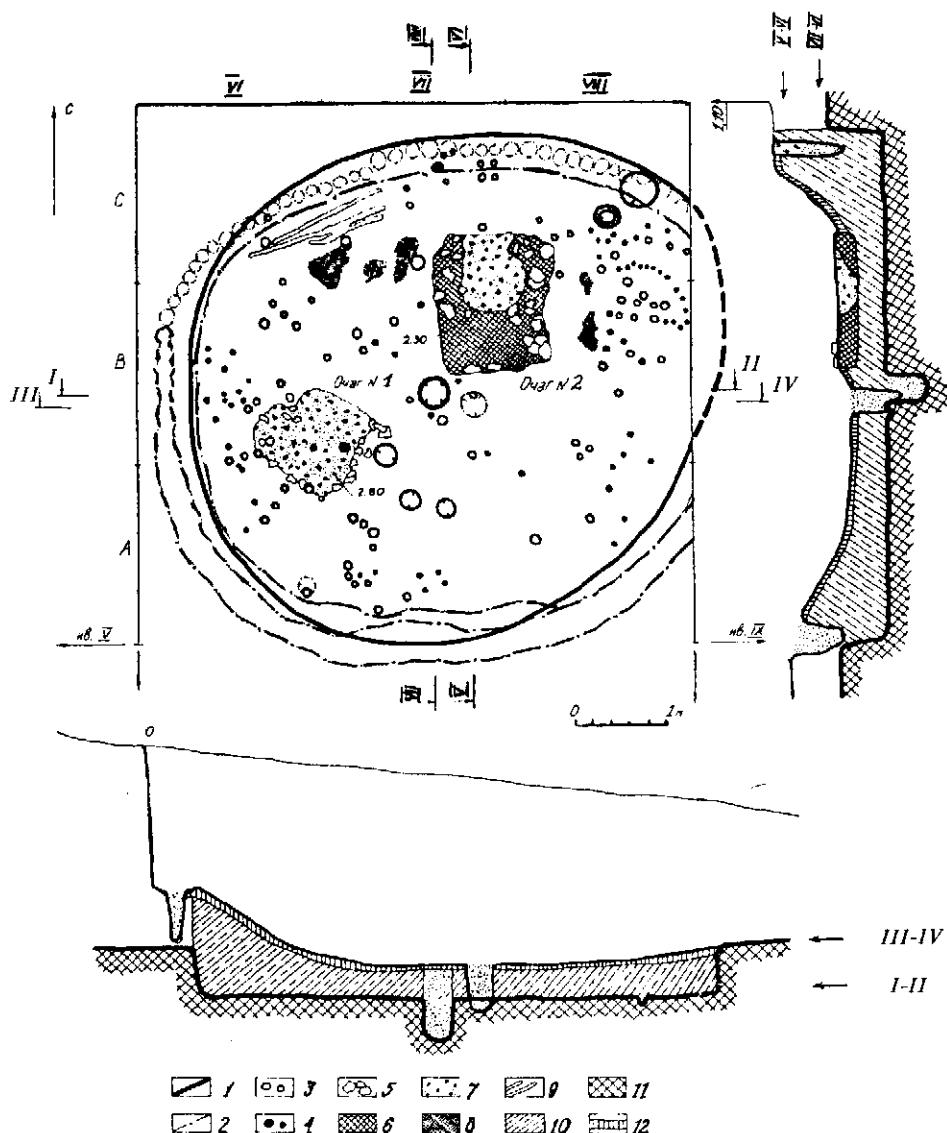

Рис. 3. План землянки № 2: 1 — границы первоначального жилища; 2 — границы второго периода жизни; 3 — ямки в первоначальном жилище; 4 — ямки второго периода жизни; 5 — камни; 6 — глиновитный под очага; 7 — зола, уголь; 8 — следы тростниковой циновки; 9 — деревянные колья; 10 — заполнение раннего жилища; 11 — материк; 12 — пол второго периода.

нобитный очаг помещался на горизонтальном полу близ центра. У землянки 2 прослеживались остатки деревянной облицовки стен, состоявшей из вертикально поставленных бревен, а также зафиксированы два жилых горизонта с самостоятельными очагами и центральными столбами (рис. 3). К югу от зольника открытая третья землянка таких же округлых очертаний ($4,5 \times 4,8$ м, первоначальная глубина 1,3 м)*. В ней, как и в землянке № 2, четко фиксировались два пола с остатками очагов. Но следов центрального столба не обнаружено.

За пределами зольника, как А. А. Спициным, так и О. А. и М. И. Артамоновыми, были открыты различные хозяйствственные ямы и остатки наземных сооружений с печами или очагами, относящиеся к доскифскому и скифскому

* Жилище № 3 раскрыто в 1948 г. в траншее III.

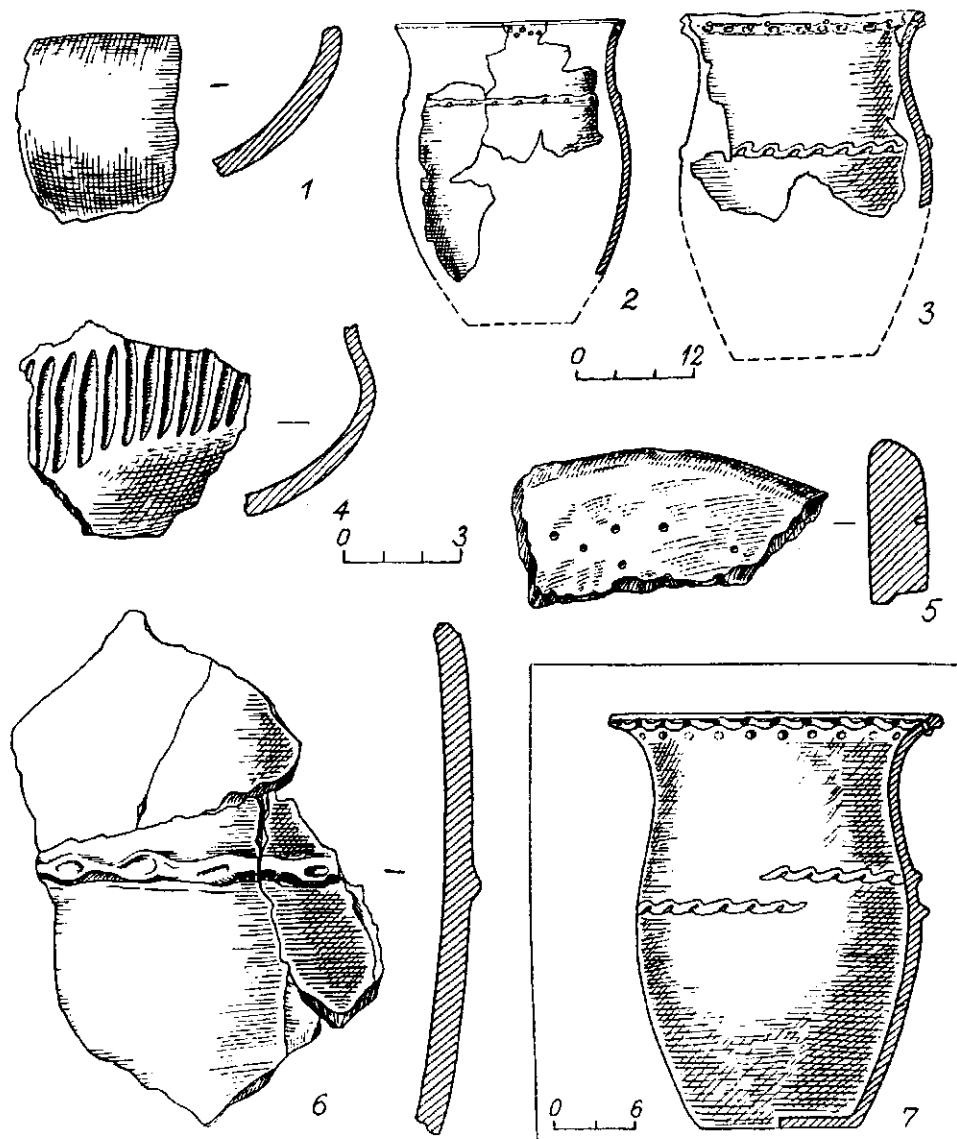

Рис. 4. Посуда чернолесского поселения: 1—5 — из очага и вокруг него; 6 — из ямы.

времени. Найденные из них и землянок являются надежной базой для стратиграфического изучения немировских материалов, особенно керамики. Хотя надо сказать, что последующие нарушения скифского культурного слоя в древнерусское (домонгольское) время, а также наблюдаемые нечеткость и разнобой глубин в дневниковых записях и полевой описи находок, усложняют работу по стратиграфическому изучению скифской коллекции.

После последнего полевого сезона на Немировском городище (1948 г.) при камеральной обработке материалов была выделена группа керамики, типичной для развитого (позднего) Чернолесья⁶. По сравнению со скифской коллекцией керамики, насчитывающей около 10 тысяч фрагментов, находки посуды позднего Чернолесья не велики, но выразительны и даже иногда связаны с закрытыми комплексами — отдельные ямы и наземные сооружения, из числа открытых А. А. Спициным и О. А. и М. И. Артамоновыми.

Набор кухонной посуды представлен характерными для Чернолесья горшками тюльпановидной формы с расчлененным валиком под краем венчика и по тулову, либо только по основанию шейки (рис. 4, 2, 3, 6, 7; 5, 1; 6, 1, 2; «АРХЕОЛОГИЯ», № 4, 1996 р.).

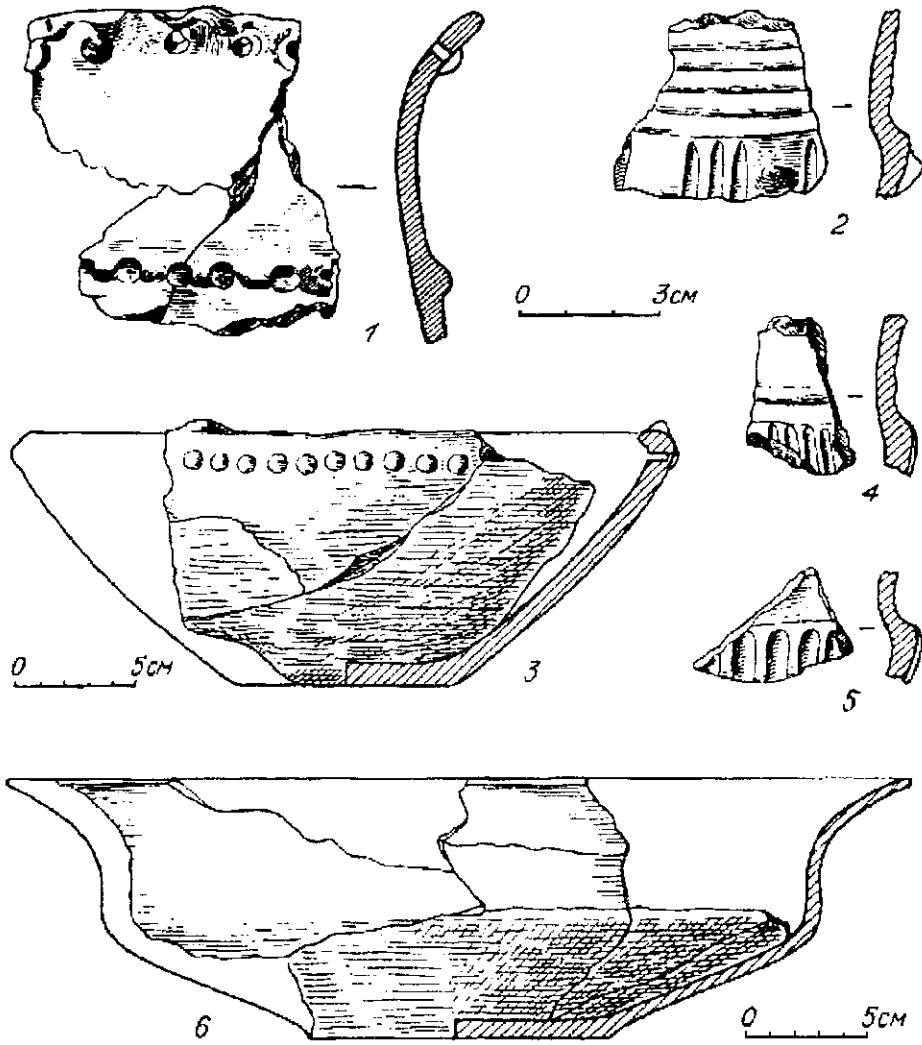

Рис. 5. Образцы посуды из ямы чернолесского времени.

7, 2). Валики у основания шейки, как правило, низкие, а помещенные под красм и на тулове — высокие. Валик на шейке и тулове чацс сомкнут, иногда же концы его заходят друг за друга. Нередко по краю венчика нанесены вдавления, а также проколы или наколы. Преобладают горшки со светло-коричневой поверхностью, обычно заглаженной.

Среди лощеной посуды имеются довольно архаичные по виду черпаки со сравнительно низкой чашечкой и округлым дном. Ручка петельчатая, без выступа (рис. 8, 6). Другой тип, преобладающий, — черпаки с глубокой чашечкой S-видного профиля, гладкие либо с каннелированным декором по шейке и верхней половине корпуса (рис. 4, 4; 5 2; 4 — 5). Известны и высокие чарки, которые по пропорциям, форме и характеру каннелированной орнаментации правомерно сопоставляются А. И. Мелюковой с кружками шоданштского типа (рис. 8, 4)⁷.

В чернолесском слое представлены два типа мисок. Одни из них имеют конический или полусферический корпус и края, загнутые внутрь. Преобладают сосуды без наколов под красм (рис. 4, 1). Меньшая часть мисок декорирована наколами с внутренней стороны края и соответствующими им округлыми выпуклостями (жемчужинами) с наружной стороны (рис. 5, 3). Другой тип, встречающийся крайне редко, миски с широким отогнутым на-

ружу краем, судя по находкам в ямах, без декора в виде каннелюров (рис. 5, б). Правда, имеется одна миска, по широкому краю которой нанесен ис каннелированный, а желобчато-прочерченный узор в виде концентрических полукуружий и полоски с волнистой линией между ними (рис. 9, б). А. И. Мелюкова указала на некоторое сходство этого узора с орнаментом на мисках такого же типа культуры Бассарабь⁸. Допуская такое сравнение мотивов орнамента, обратим внимание, что происходит эта миска из раскопа «у вала», где превалирует типичная для позднего чернолесья кухонная посуда.

Корчаги (сосуды типа Вилланова) и кубки представлены в предскифском горизонте, но их пока трудно отдельить от скифских в пределах культурного слоя (рис. 7, 4).

Заключая далеко не полную характеристику позднечернолесского керамического комплекса на городище, необходимо сказать, что выделение чернолесского материала из массы скифского продолжается. Но уже на данном этапе его изучения становится очевидным, что чернолесский комплекс тонкостенной посуды из Немирова по ряду признаков различается от чернолесского на Среднем Днепре⁹ и Среднем Днестре (локальная группа Григоровка-Неспоротово)¹⁰. Главные отличия между наборами тонкостенной посуды сравниваемых регионов выражаются не столько в видовом составе и формах сосудов, сколько в характере их орнаментации. На немировской посуде столового назначения не встречается штампованный и резной узор, столь распространенный на керамике чернолесско-жаботинского типа Среднего Поднестровья и Среднего Поднепровья. Единственный вид орнаментации лощеной посуды из предскифского слоя Немирово — каннелюры.

В скифское время наблюдаются изменения в составе, формах и манере орнаментации кухонной посуды, хотя ее местная линия развития не вызывает сомнений. Вместо горшков тюльпановидного профиля господствуют сосуды баночной формы разных вариантов, украшенные, как правило, проколами и налепным расчлененным валиком под краем (рис. 7, 1). Баночные сосуды с двумя валиками — под венчиком и по тулову — малочисленны. Вто-

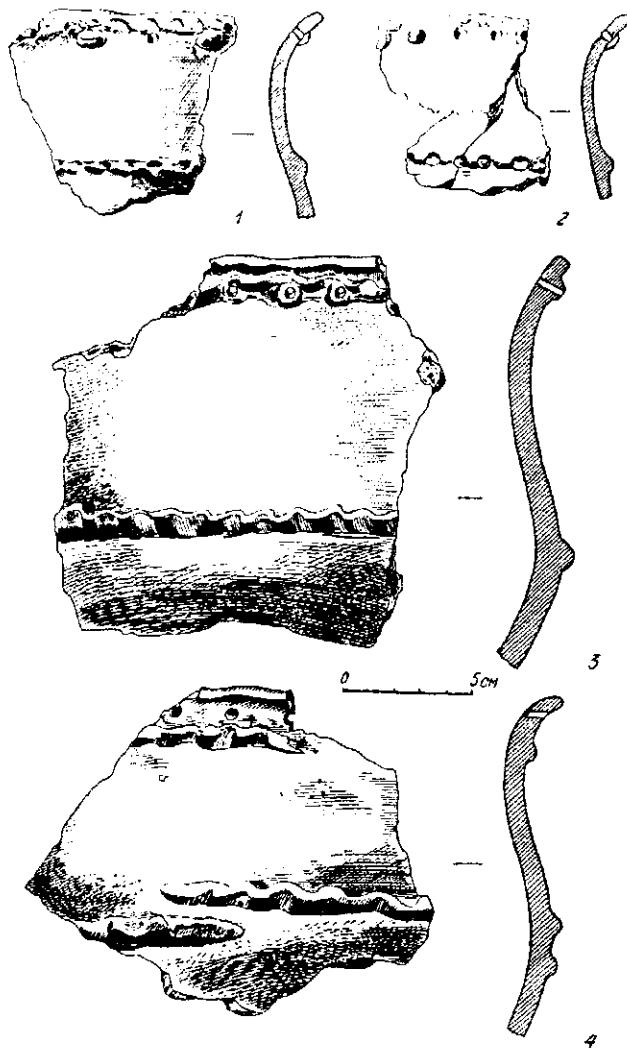

Рис. 6. Образцы кухонной посуды из чернолесского (1, 2) и скифского слоев (3, 4).

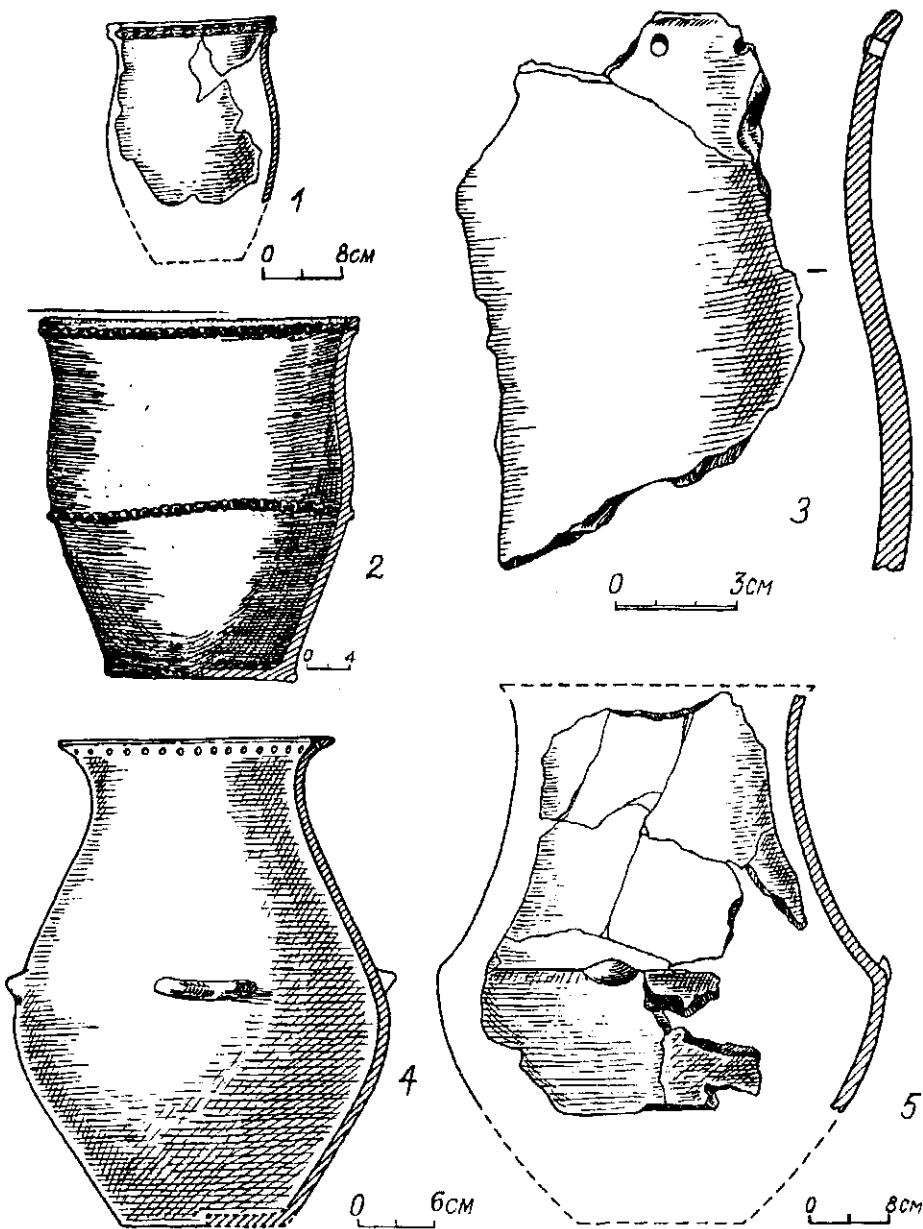

Рис. 7. Сосуды, найденные в очаге и воиде него.

рой новой формой кухонного горшка являются котлообразные сосуды, имеющие большой диаметр венчика и небольшую высоту. По венчику и тулому они украшались расчлененным налспом и проколами под краем (рис. 6, 3, 4).

Отмечаются существенные изменения в формах и профилировке столовой посуды из скифского слоя, а также в приемах орнаментации. Появляются новые типы и подтипы лощеной посуды. Керамика этой группы, происходящая из ям, землянок, наземных очагов и зольника и сочетающаяся с вышеописанной кухонной, отличается высоким качеством изготовления и лощения, а также богатством и разнообразием типов сосудов и каннелированной орнаментации. Еще А. А. Спициным немировская лощеная посуда была разделена на две группы: гальштатскую и *a la гальштатскую*. К первой он отнес корчаги, черпаки и миски с ярко-черной лощеной поверхностью с металлическим блеском и выпуклым орнаментом в виде концентрических полукру-

Рис. 8. Образцы столовой посуды из чернолесского (4, 6) и скифского слоев (1—3, 5, 7—10).

тов, выступов и шишек. Во вторую группу он включил те же виды лощеной посуды, которые по технике изготовления, форме, декору во многом повторяют гальштатские, только проще и небрежнее¹¹. Такое разделение, в первую очередь, по технологическим признакам и качеству исполнения, вполне правомерно и заслуживает внимания, так как определяет направление поисков истоков раннескифской посуды немировского типа в культурах гальштатского круга Средней Европы.

Среди корчаг (сосуды типа Вилланова) скифского времени, при наличии нескольких разновидностей, выделяются две основные формы. Первая — стройные сосуды вытянутых пропорций с высоким цилиндрическим горлом,

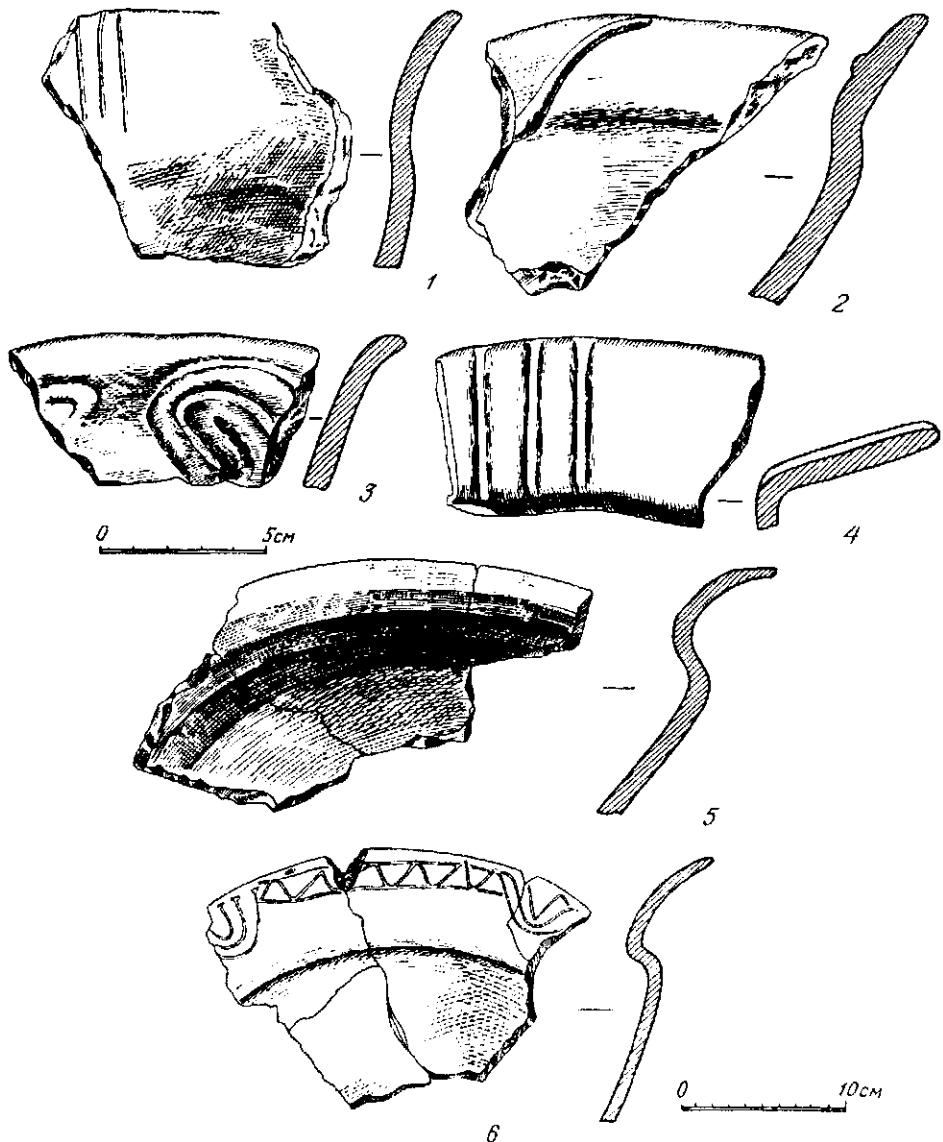

Рис. 9. Образцы мисок (1—5 — скифский слой; 6 — чернолесский слой).

воронковидным венчиком и округлым туловом, отделенным от шейки каннелированным пояском или пластическим горизонтальным налепом; на границе между туловом и горлом размещались четыре массивных выступа-упора, обрамленных снизу полукружиями из каннелюр. На горле встречаются горизонтальные каннелюры или пластические налепы (рис. 10, 1—5). Вместе с тем, среди корчаг этого вида известны многочисленные экземпляры без каннелированного декора (рис. 11). Вторая форма — биконические сосуды, не столь стройные на вид за счет конического горла, плавно переходящего в раздутые бока, нередко с горизонтальными рядами каннелюр на горле и с полукружиями из каннелюр под упорами в верхней части тулового (рис. 7, 5). Под краем обоих типов корчаг нередко имеются круглые наколы или сквозные проколы.

В скифском слое встречаются миски двух видов.

1. Миски с сильно отогнутым широким краем и коническим корпусом, глубокие и мелкие (рис. 8, 7; 9, 1—5). У одних из них широкий край оформлялся широкими горизонтальными каннелюрами, переходящими на внут-

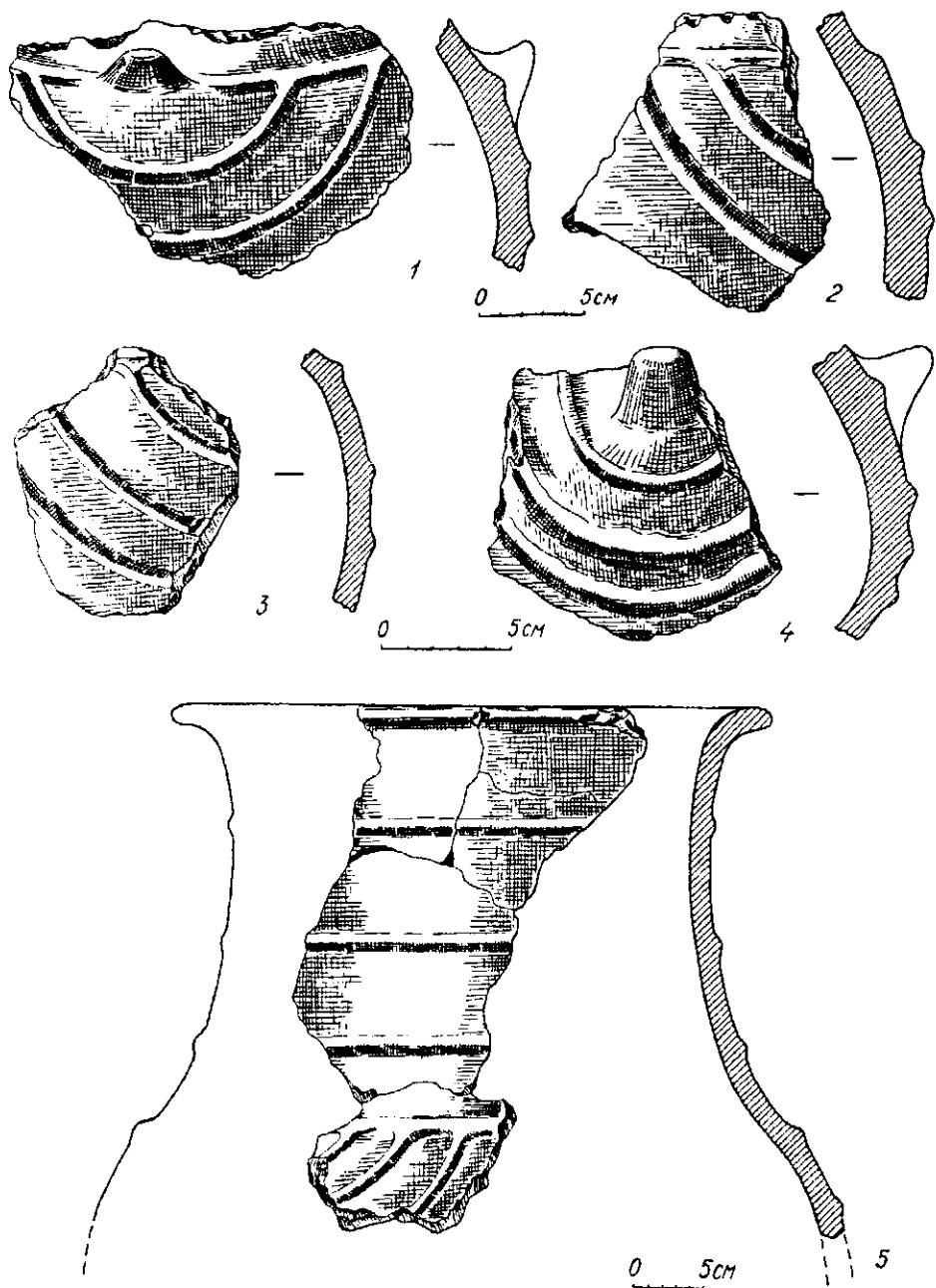

Рис. 10. Образцы чернозощеных корчаг.

реннюю поверхность стенок и дна (рис. 9, 5). В других случаях на поверхности отогнутого края размещены по 2–3 коротких валика или наносились группы вертикальных бороздок, реже кружки или концентрические полукружия из каннелюр либо каннелированный волютообразный узор (рис. 8, 7; 9, 1–4).

2. Миски с затянутым внутрь краем конической формы с округленным корпусом. Основным приемом украшения являются проколы по внутреннему краю и соответствующие им с наружной стороны жемчужины. Другие элементы декора — четыре выступа по краю или короткие пластические налепы с внешней стороны миски (рис. 8, 10). Единичные экземпляры мисок этого типа имели полый конический поддон (рис. 8, 8, 9).

При множестве вариантов выделяются два основных типа черпаков.

Рис. 11. Корчага чернолощеная из скифской ямы.

Еще одна разновидность лощеной посуды — кубки. Они трудно выделяются из общей массы тонкостенной посуды. Им присущее высокое горло, резко переходящее в округлос тулово, с омфалом на округлом дне (рис. 8, 2; 12, 4).

Заканчивая описание лощеной посуды подчеркнем, что ей чужда орнаментация врезными линиями и отпечатками штампа. В керамической коллекции скифского поселения в Немирове содержится менее десяти фрагментов с геометрическим резным узором, характерным для раннескифской (постжаботинской) посуды Среднего Поднепровья¹². Примечательно, что такая же картина наблюдается и на других скифских объектах Среднего Побужья (например, Севериновское городище¹³) и Среднего Поднестровья (Западноподольская группа, по Т. Сулимирскому¹⁴, включая памятники, исследованные в 50—80-е г.¹⁵). Отметим также, что среди лощеной посуды Западноподольской группы мы находим самые близкие аналогии всем видам немировской столовой посуды скифского времени, сопоставимой в ряде случаев по высокому качеству изготовления и лощения.

Чернолощеная посуда с каннелюрами, но значительно чаще без оных, широко бытовала в раннескифской культуре на правобережье Днепра. На ее сходство с немировской указывал еще А. А. Спицин¹⁶. Действительно, на Среднем Днепре известны общие с немировской посудой типы и формы, одинаковые по пропорциям и контуру стройные корчаги с цилиндрическим или коническим горлом, миски с загнутым внутрь краем, черпаки, имеющие глубокую чашечку, кубки. Но по сравнению с немировским комплексом весьма малочисленны миски с широкими краями, отогнутыми наружу, и единичны находки низких черпаков с резким изломом на тулове¹⁷. Представлены здесь единичными экземплярами сосуды с металлическим блеском поверхности, натертой графитом (к примеру, из курганов у сел Глеваха и Офирана)¹⁸. И вместе с тем, в отличие от Побужья и Западной Подолии, на правобережье Днепра преобладает прочерченный узор с редкими элементами штампованного, продолжающий орнаментальные традиции чернолесско-жаботинского комплекса.

И, заключая сопоставления, подчеркнем, что на всей территории лесостепи между Днепром и Днестром, кроме Немировского городища, нет другого памятника, где бы в таком большом количестве была представлена высоко-

1. Многочисленные тонкостенные чарки с блестящей лощеной поверхностью присущи ярко-черного цвета. Их изящная чашечка не глубокая, с резко выраженным перегибом на переходе венчика в тулово, округлым дном, имеющим омфал в центре. Ленточная ручка завершается выступом-отростком разной конфигурации (рис. 12, 1, 2, 7, 8). Этот тип черпака в чернолесское время на городище не известен.

2. Черпаки с глубокой чашечкой S-видного профиля, т. е. плавным переходом шейки в тулово и округлым дном. Ручки — овальные, круглые в разрезе — снабжены выступами цилиндрической, овальной веслообразной и конической форм (рис. 8, 3, 5; 12, 3, 5, 6). Преобладает декор в виде продольных каннелюров на тулове и реже горизонтальных на шейке.

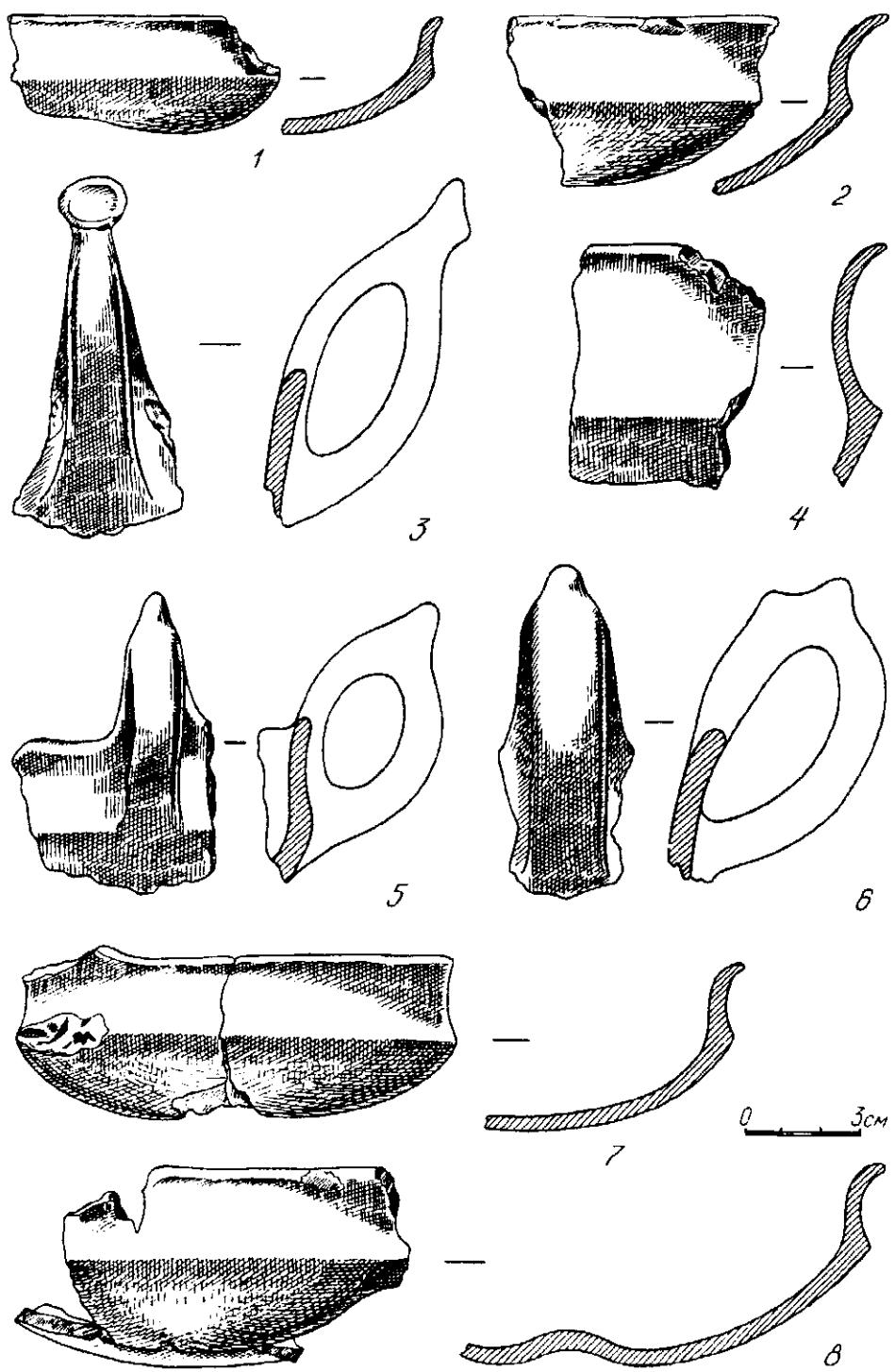

Рис. 12. Черпаки и кубки (скифский слой).

качественная по технологии и лощению посуда, во всем разнообразии ее видов, с богатым каннелированным узором в сочетании с пластическим.

Вещевой инвентарь, найденный в пред斯基фском и, в большей части, скифском слое городища, не отличается многообразием и многочисленностью. Он обычен для памятников Лесостепи. Это глиняные катушки, пряслица и пу-

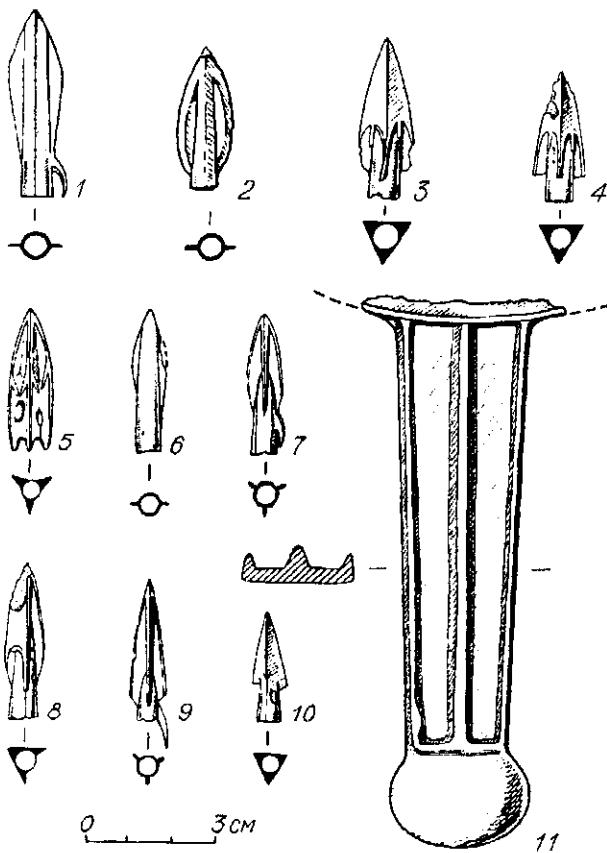

Рис. 13. Наконечники стрел и ручка зеркала (бронза).

продольным нарезным валиком, перекрещивающимся с поперечным гладким валиком (рис. 15, 1, 2).

Последнюю и очень важную группу находок на Немировском городище составляет греческая керамика (столовая расписная и тарная). Данные М. Ю. Вахтиной о датировках греческой керамики позволяют говорить о существовании скифского поселения в Немирове с первой половины VII по VI вв. до н. э. включительно²¹.

Даты VII—VI вв. до н. э., иногда с выходом в VIII в. до н. э., дают некоторые категории вещевого инвентаря. Так, наконечники стрел вроде двух крупных с ромбической головкой жаботинского типа (рис. 13, 1; 14, 3) и одного двухлопастного с широкой лавролистной головкой и короткой втулкой (рис. 13, 2) существовали, в основном, во второй половине VIII — начале VII вв. до н. э.²². Поэтому не исключено, что они связаны еще с доскифским поселением в Немирове. С другой стороны, наконечники жаботинского типа встречаются в колчанных комплектах 2 этапа РСК, что приходится на вторую четверть VII в. до н. э.²³, или в виде исключения даже 3 этапа РСК (вторая половина VII в. до н. э.)²⁴ и, следовательно, могли происходить из скифского слоя. Отметим также, что среди наконечников имеются два крупных трехлопастных базисных наконечника, характерных, по классификации А. И. Мелюковой, для второй хронологической группы, датирующейся сю вторая половиной VI — первой половиной V вв. до н. э. (рис. 13, 5)²⁵. Ныне их нижняя граница бытования значительно удревнена и определяется второй половиной VII в. до н. э.²⁶.

Из числа псалий более ранним может быть экземпляр с изображением коня на конце (рис. 15, 2), найденный в траншее, заложенной поперек вала внутрен-

говицы, проколки простейшего типа и наконечники стрел из кости, а также бронзовые, реже железные булавки с головками разной формы (рис. 14, 1)¹⁹.

Среди инвентаря найдены и вещи, характерные только для скифского времени. Например, массивная плоская ручка от греческого бронзового зеркала с бортиком. На ручке, суживающейся к концу, оформленному в виде овала, имеются три продольных ребра (рис. 13, 11). Или широко распространенные в скифской лесостепи бронзовые заушницы²⁰, а также большинство бронзовых наконечников стрел (рис. 13, 1, 3—10; 14, 2, 5). К скифскому кругу относятся части двух зооморфных псалий из кости — один с головкой грифо-барана с рогом под глазом, второй — с копытцем на конце и

него укрепления. Если судить по нижнему сохранившемуся концу этого псалия с поперечным и продольным валиками на стержне, то он похож на псалии из погребения № 68 могильника в Тли²⁷, которое И. Н. Медведской, вслед за Г. Коссаком, обоснованно отнесено к 1 этапу РСК (вторая половина VIII или конец VIII — начало VII вв. до н. э.)²⁸. На втором этапе РСК псалии с такого рода украшением нижней части (копыто и валики) уже имеют верхний конец в виде головы грифо-бара-на²⁹, из чего следует, что второй псалий из Немирова (рис. 15, 1) мы вправе относить ко времени не ранее 2 этапа РСК, т. е. после второй четверти VII в. до н. э. В отличие от И. Н. Медведской, мы не исключаем их бытование и на 3 этапе РСК.

Из вещей, характерных, как нам представляется, для VI в. до н. э., следует назвать ручку зеркала с бортиком у диска (рис. 13, 11). Хотя ей нет полных аналогий среди известных в Северном Причерноморье зеркал, учитывая форму конца ручки в виде овала и ряд других морфологических особенностей, ее можно отнести к группе односоставных зеркал (тип VI—V), по Т. М. Кузнецовой³⁰. Правда, у односоставных зеркал ствол ручки, как правило, гладкий, без продольных ребер, четко выраженных на ручке из Немирова. По этому признаку немировский экземпляр близок сложносоставным зеркалам I—III, V типов, по Т. М. Кузнецовой³¹. В будущем, надеемся, удастся уточнить возраст этого зеркала в пределах VI в. до н. э.

И последний вопрос, которого необходимо хотя бы кратко коснуться — это формирование раннескифского керамического комплекса из Немирова.

А. А. Спицин был прав, указывая 85 лет назад на гальштатский облик немировской лощеной посуды³². Сравнительный анализ керамического материала обоих горизонтов Немировского городища свидетельствует о продолжении позднечернолесских традиций в керамическом производстве скифского населения. Однако, отмеченные выше особенности в технологии, нововведения, проявляющиеся в расширении видового и типового ассортимента и изменениях формы сосуда в рамках одного вида, не позволяют связывать наблюдаемые перемены только с эволюцией от позднего Чернолесья к культуре скифского времени. Совершенно очевидно, что в начале скифского периода в культуре лесостепной зоны Северного Понта имели место заимствования новой более совершенной технологии производства тонкостенной посуды, новых типов сосудов (например, низкие черпаки с резким изломом на тулове, миски с широким отогнутым краем и стройные корчаги с цилиндрическим и коническим высоким горлом), а также приемов и композиций канелированного узора.

В свете современных знаний о культурах гальштатского мира Средней Европы, № 4, 1996 г.

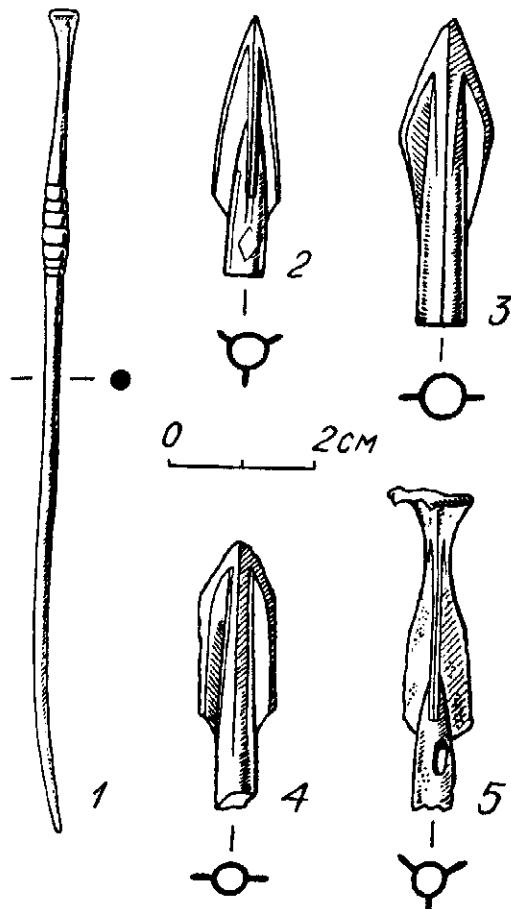

Рис. 14. Булавка и наконечники стрел из сборов С. С. Гамченко (бронза).

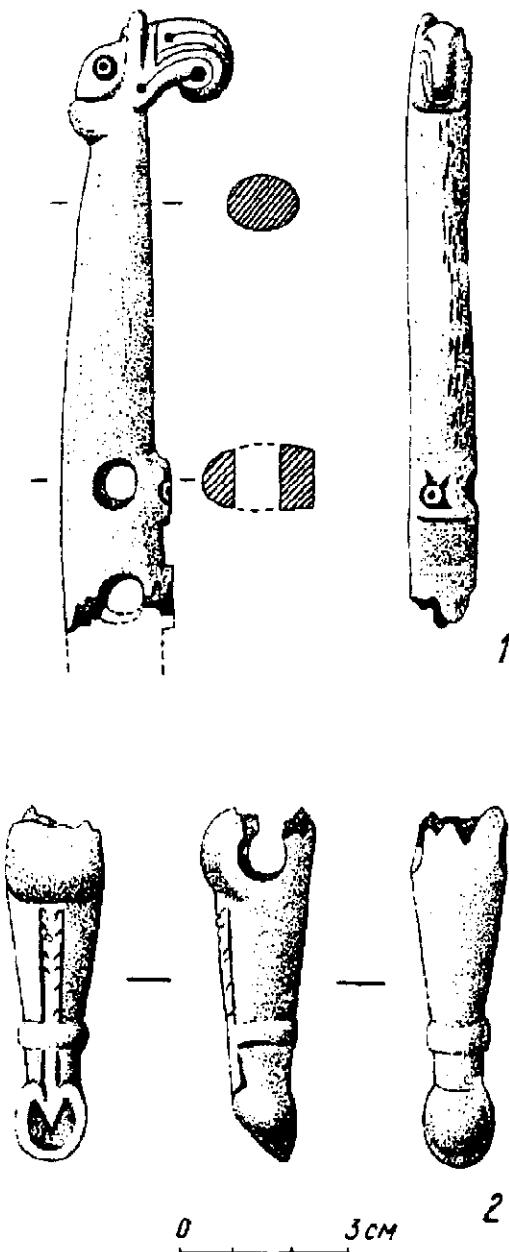

Рис. 15. Костяные псалии.

периода Нас (VII в. до н. э.), несмотря на сходство техники изготовления, на близость отдельных видов лощеной посуды (корчаги, миски обоих типов, низкие профилированные черпаки), а также мотивов каннелированного узора³⁶, не увенчались полным успехом. Точнее говоря, в культурах позднего каннелированного гальштата периода Нас Средней Европы, от южного Прикарпатья до Паннонии и Нижней Австрии, не выявлен единый очаг, откуда были бы восприняты разом все искомые формы посуды немировского ассортимента. Сравнительный анализ еще не закончен, но уже складывается представление, что в керамическом наборе VII—VI вв. до н. э. Немировского городища и в целом Лесостепи сочетаются влияния со стороны разных культурных общностей гальштатского круга.

ропы становится очевидным, что прототипы этой посуды немировского типа надо искать в культурах классического гальштатского времени, точнее периода Нас, в первую очередь.

Самые близкие аналогии мискам с отогнутым наружу краем находим в группе Фериджеле в Южном Прикарпатье (Румыния). Они похожи между собой по всем параметрам: пропорциями, формой и декором в виде горизонтальных широких каннелюр по краю, переходящих на стенки и дно; каннелированных волют, кружков и концентрических полукружий; желобков и косых либо попечерных налепов, сгруппированных по два и по три (рис. 8, 7; 9, 1—5)³³.

В группе Фериджеле обнаруживаем близкие немировским по силуэту и пропорциям корчаги с высокой цилиндрической шейкой³⁴. Однако на корчагах из Фериджеле, в отличие от высоких кувшинообразных сосудов оттуда же, отсутствует каннелированный декор, а выступы на переходе шейки в тулово обычно сочетаются с массивными выступами на основании туловца. Второй нижний ряд упоров такого вида только в редких случаях зафиксирован на корчагах Побужья и Поднестровья³⁵. Корчаги из группы Фериджеле с некоторой долей условности допустимо считать прототипами для лощеной скифской посуды соответствующего вида. Что касается низких черпаков немировского типа, то в составе керамического набора в Фериджеле их не оказалось.

Поиски прототипов в других областях гальштатского мира

Примечания

¹ Спицін А. А. Скифи и гальштат // Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому.— СПб., 1911.— С. 1—14.

² Артамонов М. Южно-Подольская археологическая экспедиция // Вестник ЛГУ.— 1946.— № 4—5.— С. 236; Артамонов М. Південноподільська експедиція (Попереднє повідомлення) // АП.— 1946.— № 1.— С. 257—261; Артамонов М. Югоподольская экспедиция // КСИИМК.— 1947.— № 21.— С. 74—76; Артамонов М. Археологические исследования в Подолии // Вестник ЛГУ.— 1947.— № 12.— С. 134; Артамонов М. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. // Вестник ЛГУ.— 1948.— № 11.— С. 177.

³ Гамченко С. С. Архив ИИМК РАН-Фонд I, дело № 85.— 1909 г.; Спицін А. А. Архив ИИМК РАН-Фонд 5, дело № 308.— 1910 г.

⁴ Моруженко А. О. Оборонні споруди Немирівського городища // Археологія.— 1975.— 15.— С. 66.

⁵ Спицін А. А. Указ. соч.— С. 4, 13.

⁶ Смирнова Г. И. Археологические культуры лесостепной правобережной Украины и Молдавии в VII—V вв. до н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1954.— С. 7.

⁷ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 80, 81.— Рис. 28, 12.

⁸ Там же.— С. 81—83.— Рис. 28, 16.

⁹ Тереножкин А. И. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 79, 80.— Рис. 40, 4, 5; 41; 42, 4—6; 44, 5, 7, 8; 45; 51, 18—24; Ильинская В. А. Раннекифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 116—143.— Рис. 12; 13; 16, 1—7; 17; 20; Ключко В. И., Скорый С. А. К исследованию позднечернолесского погребального обряда // РА.— 1993.— № 4.— С. 56—63.— Рис. 4, 5, 6.

¹⁰ Смирнова Г. И. Материальная культура Григоровского городища (К вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 60—62.— Рис. 1—4; 5, 23—42; Смирнова Г. И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре // АСГЭ.— 1984, № 25.— С. 43.— Рис. 1, 2; 7, 1, 2, 11; 8, 1—10; 13, 4; Крушельницька Л. І. Взаємоз'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.— К., 1985.— С. 105—119.— Рис. 34, 36; Смирнова Г. И., Кацуба М. Т. О двух локальных группах культуры Позднего Чернолесья на Среднем Днестре // АСГЭ.— 1988.— № 29.— С. 18.— Рис. 3, 4.

¹¹ Спицін А. А. Указ. соч.— С. 7.

¹² Ильинская В. А. Указ. соч.— Табл. XI, 4; XVII, 3, 11; XXIV, 4; XXV, 2; Ковпаниенко Г. Т. Курганы раннекифского времени в бассейне р. Росы.— К., 1981.— С. 81—95.— Рис. 2, 6; 12, 3; 14, 1, 3—7; 34, 11; 39, 10; 41, 3; 42, 22; 64, 48, 49, 64, 69, 72, 78, 80, 91, 97, 99.

¹³ Смирнова Г. И. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947—1948, 1953 гг.) // АСГЭ.— 1961.— Вип. 2.— С. 88—103.— Рис. 6—10.

¹⁴ Sulimirski N. Scytiowie na zachodniem Podolu.— Lwów.— 1936.— S. 9—17, 105—110.— Tabl. XII, 10; XIII—XVII.

¹⁵ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК.— 1953.— Вип. 51.— С. 60.— Рис. 30, 32; Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине // АСГЭ.— 1968.— Вип. 10.— С. 14, 15.— Рис. 2; 4, 1; Смирнова Г. И. Курганный могильник раннекифского времени у села Долиняны // АСГЭ.— 1977.— Вип. 18.— С. 33, 36.— Рис. 3, 6; Смирнова Г. И. Курганы у села Перебыковцы — новый могильник скифской археологии на Среднем Днестре // Труды ГЭ.— 1979.— Вип. 20.— С. 37.— Рис. 6, 12, 8, 12; 15, 4, 5, 8, 9; Смирнова Г. И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.) // АСГЭ.— 1981.— Вип. 22.— С. 52, 54.— Рис. 11—15; Ганіна О. Д. Поселения скіфського часу у селі Іване-Пусте // Археологія.— 1965.— Вип. XIX.— С. 109, 112.— Рис. 1; 3; 4, 10—14; 5; Ганіна О. Д. Поселения ранньоскифської доби поблизу с. Залісся // Археологія.— 1984.— Вип. 47.— С. 71—73.— Рис. 1—3.

¹⁶ Спицін А. А. Указ. соч.— С. 11.

¹⁷ Тереножкин О. І. Курган біля с. Глеваха // Археологія.— 1954.— Вип. IX.— С. 91—93.— Рис. 12—15; Петровська Е. О. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Ківшчині // Археологія.— 1968.— ХХІ.— С. 170—172.— Рис. 6, 1—6; 7; Ильинская В. А. Указ. соч.— Рис. 16, 13—17; Табл. X, 1, 18; XII, 3, 18; XIII, 9, 15; XIV, 8; XXXII, 3—5, 7; Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифы и Кавказ.— К., 1980.— С. 52—54.— Рис. 24, 3—8; 25, 3—7; 26, 1; 27, 2; Ковпаниенко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 50—60.— Рис. 7, 16—30; 8, 1—5; 9, 1—21; 10, 1—15.

¹⁸ Тереножкин О. І. Вказ. праця.— С. 93.— Рис. 14; Петровська Е. О. Вказ. праця.— С. 170, 172.— Рис. 6, 2, 6; 7.

¹⁹ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ.— 1978.— Д4—5.— Табл. 1, 1, 7; 8, 11; 10, 36; 12, 10; 13, 1.

²⁰ Там же.— Табл. 16, 53.

²¹ Вахтина М. Ю. Античная столовая керамика из раскопок Немировского городища // См. в настоящем сборнике.

²² Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // МИА.— 1961.— 101.— С. 38, 39.— Табл. I, А, тип I, 1—5; Б, тип I, 1—4; Медведская И. Н. Периодизация скифской археологии и Древний Восток // РА.— 1992.— Вып. 3.— С. 86—89.

²³ Медведская И. Н. Указ. соч.— С. 87, 88.

²⁴ Галанина Л. К. Раннескифские стрелковые наборы из раннескифских курганов // АС-ГЭ.— 1995.— Вып. 32.— С. 50.

²⁵ Мелькова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Д1—4.— С. 20, 21.

²⁶ Галанина Л. К. Указ. соч.— С. 47, 48.

²⁷ Техов Б. В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 222, 254.— Рис. 2, 5, 6, 9.

²⁸ Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // *Skythika*.— München.— 1987.— S. 43—48.— Abb. 12, 14, 15; Медведская И. Н. Указ. соч.— С. 87—89.

²⁹ Kossack G. Op. cit.— S. 84; Медведская И. Н. Указ. соч.— С. 87, 88, 95.— Рис. 1, 6, 7.

³⁰ Кузнецова Т. М. Зеркала из скифских памятников VI—III вв. до н. э. (классификация и хронологическое распределение) // СА.— 1987.— Вып. I.— С. 35—38.— Рис. 3; Кузнецова Т. М. Этюды по скифской истории.— М., 1991.— С. 46.— Табл. 11.

³¹ Кузнецова Т. М. Зеркала...— С. 39.— Рис. 4, 1-я часть; Кузнецова Т. М. Этюды...— Рис. 20, 24.

³² Спицин А. А. Указ. соч.— С. 7.

³³ Vulpé Al. Necropola Hallstattiana de la Ferigile.— Bucuresti, 1967.— P. 41—44.— Fig. 13, 10—16; 18, 6—10, 12, 13; Pl. II, 13—18; III, 12, 13; Vulpé Al. Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe // Dacia.— 1977.— XXI.— S. 83—85.— Abb. 5, 2; 6, A2; 7, A2; 9, A1; 12, B2.

³⁴ Vulpé Al. Necropola...— P. 51, 52.— Fig. 16, 1—4; 18, 14, 15; Pl. XI, 1—15; Vulpé Al. Sur Chronologie...— Abb. 5, 1, 13, 18; 6, B7; 7, A7, B1.

³⁵ Смирнова Г. И. Севериновское городище...— Рис. 7, 3; Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны...— Рис. 6.

³⁶ Hoernes M. Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa.— Wien, 1898.— Taf. XXIV, 4, 6; Miske K. F. Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid.— Wien, 1908.— I Band.— S. 70, 71.— Taf. LXII, 1, 5, 13; Pittioni R. Urgeschichte des österreichischen Raums.— Wien, 1954.— S. 572—621.— Abb. 407, 4; 419; 428; 429, 1, 6; 430, 1, 4; Maric Z. Donja Dolina // Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu.— Sarajevo, 1964.— XIX.— S. 32—35.— Tabl. VII, 11; VIII, 2, 3, 7; XXV, 1.

Г. І. Смирнова

НЕМИРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТКИ VIII—VI ст. до н. е.

У статті подається узагальнююча характеристика матеріалів Немирівського городища із розкопок різних років (О. О. Спицина, С. С. Гамченка, М. І. Артамонова), насамперед жителі і головних категорій речового комплексу, у якому вперше виділено серію знахідок пізньочорноліського часу. Особлива увага приділяється характеристиці гальштатського за походженням лощеного посуду. Виходячи із «низьких» дат у періодизації скіфської археології, автор датує культурний шар скіфського часу кінцем VIII—VI ст. до н. е.

G. I. Smirnova

THE NEMIROVSKOYE SITE OF ANCIENT SETTLEMENT: A GENERAL DESCRIPTION OF THE MONUMENT

In the article a generalized description of materials from the Nemirovskoye site of ancient settlement (excavations of different years - O. O. Spizin, S. S. Gamchenko, M. I. Artamonov) is given. First of all these are dwellings and the main categories of material complex, where a series of findings of the Late Chornoliskiy period was revealed for the first time. The main consideration is given to characteristic of polished crockery, which has the Hallstatt origin. Proceeding from the «lower» dates of a division into periods of the Scythian Archaic, the author affixed a date of the cultural layer of the Scythian Time to the end of the VIII—VI centuries B. C.

ГРЕЧЕСКАЯ РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА ИЗ РАСКОПОК НЕМИРОВСКОГО ГОРОДИЩА

М. Ю. Вахтина

В настоящей статье дается краткая характеристика коллекции расписной греческой столовой керамики из раскопок Немирова, акцентируется внимание на наиболее интересных в стилистическом или же хронологическом аспектах экземпляры.

Коллекция античной керамики, происходящая из раскопок Немировского городища в лесостепном Побужье и хранящаяся в Отделе археологии Восточной Европы и Сибири Гос. Эрмитажа¹, состоит из многочисленных обломков расписной столовой посуды и фрагментов лесбосских, хиосских и восточногреческих амфор. Большинство образцов расписной керамики является продукцией ионийских мастерских последней четверти VII — первой половины VI вв. до н. э.; некоторые, наиболее интересные, были опубликованы ранее².

Среди античной керамики из раскопок городища особый интерес представляют два фрагмента чаши³, относящейся еще к позднегеометрическому времени (рис. 1, 1, 3). Глина фрагментов коричневая, роспись нанесена блестящим черным и коричневым лаком по светло-коричневому ангобу; на внутренней поверхности — темное покрытие. На одном из фрагментов (рис. 1, 1) сохранились два фриза, разделенные узкими полосами лака. На верхнем можно различить орнамент из заштрихованных ромбов и треугольников, на нижнем — из залитых черным лаком треугольников, расположенных в шахматном порядке: их основания соприкасаются, вершины обращены в противоположные стороны. На втором фрагменте, принадлежавшем придонной части сосуда, — пояс из узких линий и широкая полоса темного лака, покрывавшего, очевидно, всю нижнюю половину сосуда. Вероятно, фрагменты принадлежали глубокому скифосу — форме, широко распространенной в позднегеометрической керамике Восточной Греции⁴.

Геометрический стиль сложился в восточноионийских центрах приблизительно к 740 г. до н. э.⁵. Мастерские этого региона, развивавшие, с одной стороны, традиции протогеометрического времени⁶, работали, испытывая сильное воздействие разных керамических школ⁷. Начиная с третьей четверти VIII в. до н. э. преобладающим становится влияние аттической школы вазописи⁸. Однако, в росписи восточногреческих сосудов геометрического стиля, как правило, отсутствовала та гармония, уравновешенность элементов декора, характерная для аттических сосудов. Так и на фрагменте чаши из Немирова можно видеть сочетание разномасштабных и разнохарактерных орнаментальных мотивов.

Если фризы из заштрихованных треугольников и ромбов, идущих как в горизонтальном, так и в вертикальном направлениях, чрезвычайно распространены в керамике Восточной Греции в геометрическое и субгеометрическое время, то композиции из цепочек сплошных треугольников, расположенных в шахматном порядке основаниями друг к другу, встречаются значительно реже. Сосуды с таким орнаментом известны на Крите в протогеометрическое время⁹ и, очевидно, производились там и позже, на протяжении всего среднегеометрического периода, то есть, примерно до 750 г. до н. э.¹⁰. Фризом из подобных треугольников украшена позднегеометрическая чаша, найденная при раскопках афинской агоры и датированная 725 г. до н. э.¹¹. Такой же декор можно видеть на керамической подставке для диноса или кратера из раскопок самосского Герайона, относящейся к позднегеометрическому времени, то есть к 730—670 гг. до н. э.¹². Поясом из такого же орнамента украшена и придонная часть чаши из раскопок Аль-Мины¹³, происходо-

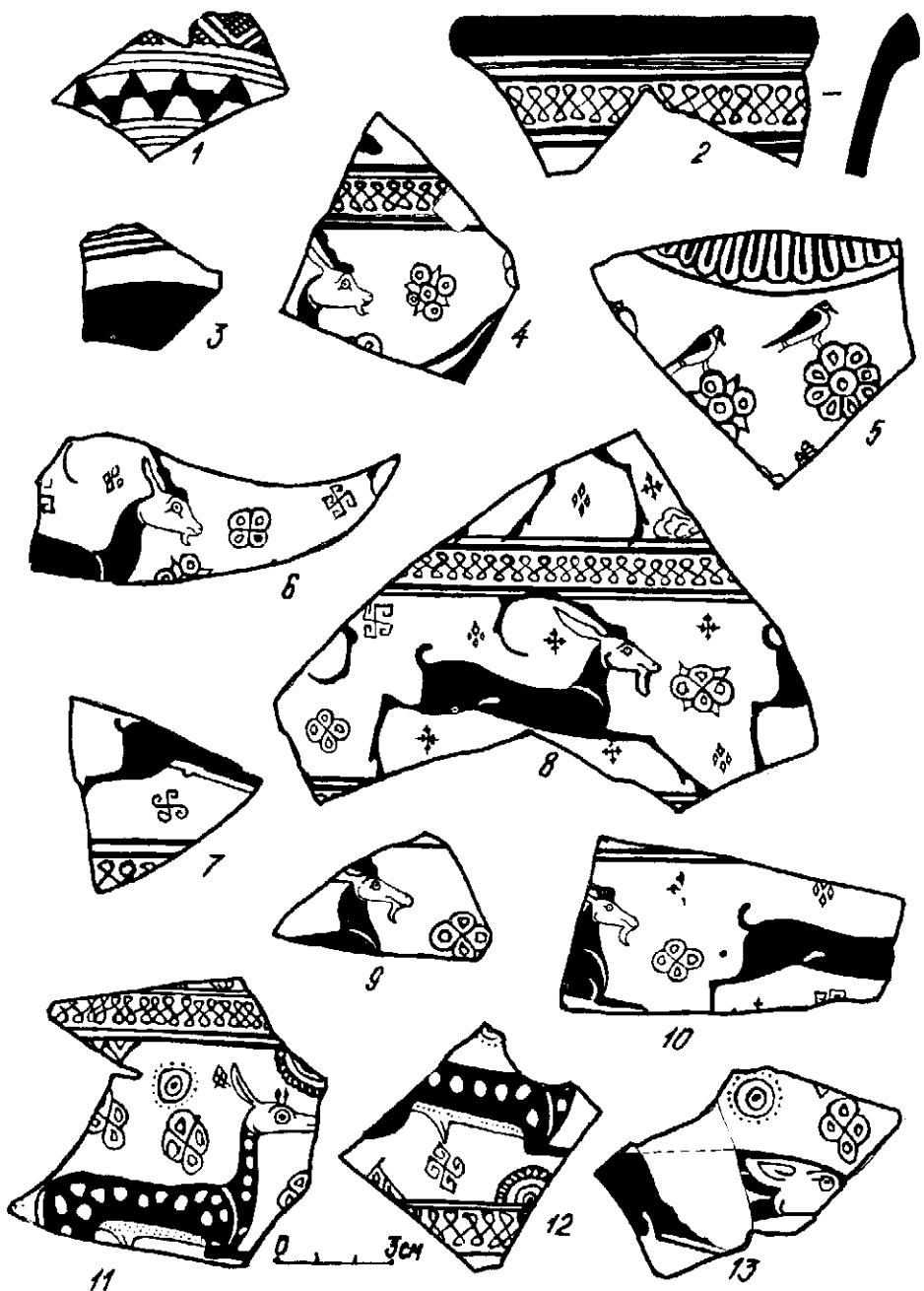

Рис. 1. Фрагменты греческой керамики из раскопок Немировского городища.

дящая из одного слоя с фрагментами позднегеометрических и раннеориентализирующих сосудов VII в. до н. э. По-видимому, фрагменты геометрической чаши из Немирова можно отнести к позднегеометрическому времени не позднее второй четверти VII в. до н. э., вероятнее всего, к 70—60 гг.

Подавляющее же большинство обломков греческой расписной керамики из раскопок этого памятника, хранящееся в Эрмитаже, принадлежит восточногреческим сосудам ориентализирующего стиля. Этот стиль сложился в керамическом производстве Ионии и Родоса в конце второй четверти VII в. до н. э. и просуществовал примерно сто лет, до середины VI в. до н. э.¹⁴. Цвет глины фрагментов колеблется от розовато- и желтовато-коричневого до тем-

но-коричневого. Тесто содержит примеси мелких блесток слюды. Роспись выполнена черным, темно-коричневым, золотисто-коричневым и светло-коричневым лаком по светлому (желтоватому или кремовому) ангобу. Фигуры животных, которыми были украшены сосуды, выполнены в технике «пропущенных линий»: роспись нанесена кистью без применения гравировки и накладных красок, туловища животных переданы силуэтами, головы — контурной линией, детали подчеркнуты линиями, оставленными в цвете обмазки. Эти художественные особенности в целом характерны для раннего и развитого ориентализирующего стиля; распространение сплошного силуэтного рисунка, применение гравировки относится к началу VI в. до н. э.¹⁵. На многих фрагментах из эрмитажной коллекции можно видеть разделительные пояса плетенки, характерные для сосудов VII в. до н. э.¹⁶ К сожалению, сохранность фрагментов не позволяет произвести достоверный пересчет керамического материала на целые сосуды; удается лишь выделить группы фрагментов, принадлежавших тому или иному экземпляру. Все фрагменты принадлежали закрытым сосудам, украшенным фризами с изображением животных и относились к продукции мастерских класса Камир и так называемой ориентализирующей группы¹⁷.

Скорее всего, к последней художественной группе принадлежал сосуд с округлым туловом и прямым, расширяющимся к верху горлом, небольшой фрагмент его венчика¹⁸, украшенного поясом плетенки, нанесенной по розоватому ангобу черным и золотисто-коричневым лаком (рис. 1, 2) хранится в эрмитажной коллекции. Сосудов этого типа, близкого к так называемым плоским ойнохоям, сохранилось относительно немного. Среди них такой же пояс плетенки можно видеть на горле ойнохоя из Темир-Горы, датированной Л. В. Копейкиной 40-ми гг. VII в. до н. э.¹⁹, ойнохой из Лувра²⁰, относящейся еще к середине VII в. до н. э.²¹, фрагментированной ойнохое, найденной на Самосе и происходящей из слоя, относящегося ко времени не ранее 40—30 гг. VII в. до н. э.²². К сожалению, нам ничего не известно о других элементах декора эрмитажного сосуда, однако высокое качество лака и ангоба и то обстоятельство, что все сосуды этого круга относятся к довольно раннему времени, дают возможность датировать этот фрагмент в пределах 630—620 гг. до н. э.

К сосуду, принадлежавшему к той же художественной группе, относится и крупный фрагмент²³, на котором частично сохранились изображения двух фризов (рис. 1, 8). На одном, очевидно, верхнем, видны ноги горного козла-эгагра и часть лапы льва (?); на другом, среднем, — скачущих козлов. Л. В. Копейкина, опубликовавшая этот фрагмент, отметила его стилистическую близость к ойнохое из Темир-Горы и датировала началом последней четверти VII в. до н. э.²⁴.

В пределах последней четверти столетия можно датировать и два фрагмента²⁵ с изображениями козлов и бегущей собаки (рис. 1, 4, 6).

К более позднему времени, очевидно, к самому концу VII — началу VI вв. до н. э. относятся два фрагмента с изображениями скачущих козлов (рис. 1, 9, 10)²⁶. Судя по толщине обломков, они принадлежали разным фризам. Качество лака и ангоба на них значительно хуже, чем на предыдущих экземплярах, заполнительный орнамент реже и беднее. Обращают на себя внимание удлиненные, вытянутые пропорции животных, что также указывает на более позднее время этих фрагментов. К этому же периоду, очевидно, относятся многочисленные мелкие фрагменты с частями фигур эгагров, один из которых²⁷ приведен в данной работе (рис. 1, 7). Тот же небрежный характер рисунка в сочетании с плохим качеством лака и бедностью заполнительного орнамента можно увидеть, например, на фрагменте из раскопок самосского Герайона, надежно датированном по сопутствующему материалу временем до 600 г. до н. э.²⁸.

Некоторые образцы греческой керамики из Немирова являются фрагментами ойнохой класса Камир. «Классическая» ойнохоя класса Камир представляла собой высокий сосуд с трехлепестковым венчиком и трехствольной ручкой, украшенный несколькими фризами с изображениями животных, фантастических существ, растительными и геометрическими орнаментами. Вероятно, это керамика из мастерской Камир, представленная в Немирове в виде фрагментов.

ятно, такой ойнохое принадлежал фрагмент верхнего фриза²⁹ с изображением двух ласточек вправо, сидящих на розетках (рис. 1, 5); выше сохранился поясок из лепестков, находившийся в основании горла сосуда. У левого края фрагмента — часть изображения какой-то крупной орнаментальной эмблемы, вероятно, сложной плетенки³⁰. Роспись нанесена черным лаком по кремовому ангобу. Рисунок четкий, фигурки птиц, глаза, крылья выполнены с большой тщательностью. Изображения ласточек, сидящих на стеблях пальметок, розетках, рогах эгагров, хвостах львов и фантастических существ можно увидеть на многих сосудах раннекориентализирующего стиля. Среди них — знаменитая ойнохоя Леви³¹, фрагменты тарелок из Эфеса³², фрагмент тарелки из раскопок поселения на о. Березань³³. Наиболее близки эрмитажному фрагменту изображения ласточек, сидящих на розетках, на ойнохоях с о. Родос³⁴ и сосуде из частного собрания в США³⁵. Большинство сосудов с изображениями ласточек, выполненными так же тщательно, как и на рассматриваемом фрагменте, датируются 40—30 гг. до н. э. Это дает возможность отнести фрагмент из Немирова к концу третьей четверти VII в. до н. э.

Несомненный художественный интерес представляют три фрагмента ойнохой класса Камир³⁶ с изображениями ланей и собаки (рис. 1, 11, 12, 13). Роспись выполнена черным лаком по кремовому ангобу; поверхность сильно потерта. Фрагменты с изображениями ланей относились к среднему фризу; на большем в верхней части над поясом плетенки можно различить изображения конечностей (лап или копыт) существ, помещенных на верхнем фризе (рис. 1, 11).

В керамике класса Камир существовало два типа изображений этого копытного — так называемые «пасущиеся» или «скачущие». Они могли составлять отдельные фризы или же чередоваться с изображениями эгагров³⁷. На фрагментах из Немирова лани изображены с вытянутыми вперед, возможно, согнутыми передними ногами. На самом крупном обломке (рис. 1, 11) сохранилось изображение грациозного животного. Голова с удлиненной мордой, большим круглым глазом, удлиненным ухом и маленькими рожками поконится на вертикальной шее, покрытой, как и туловище, крупными пятнами. На «пропущенной линии» в нижней части тела — два ряда мелких точек. Заполнительный орнамент, состоящий из розеток, свастик, ромбов и «подвесных» треугольников, выполнен контурными линиями.

Изображения ланей с поднятой головой, вытянутыми мордами, длинными ушами и маленькими рожками, как и на эрмитажном фрагменте, можно видеть на ойнохоях с о. Родос³⁸. Изображение этого животного с вертикально поднятой шеей, почти горизонтальной линией спины и согнутыми передними ногами сохранилось на обломке фриза фигурного сосуда из раскопок на Хиосе³⁹.

На третьем, наименее сохранившемся фрагменте этого сосуда (рис. 1, 13) можно различить изображение собаки в позе «летящего бега». Ухо собаки, переданное в технике «пропущенных линий», как бы прижато к туловищу, глаз круглый. Такая трактовка глаза и уха этого хищника характерна для родосско-ионийской вазовой живописи третьей — начала последней четверти VII в. до н. э.⁴⁰ К этому же типу относятся, например, изображения собак на ойнохое из кургана Темир-Гора или же родосской ойнохое из комплекса с материалом 640—600 гг. до н. э.⁴¹.

Типы животных, тщательность в передаче их изображений и заполнительного орнамента, характерные для развитой стадии класса Камир, позволяют отнести фрагменты из Немирова к 630—610 гг. до н. э. Нижний фриз этого сосуда, возможно, был украшен орнаментом из цветов и бутонов лотоса; многочисленные обломки придонных частей сосудов с таким декором, происходящие из раскопок Немировского городища, также хранятся в Эрмитаже⁴².

Другой тип собаки, с отстоящим сердцевидным ухом, представлен на трех других фрагментах (рис. 2, 1, 2, 5)⁴³. Наиболее тщательно проработан рисунок на фрагменте с изображением головы и передней части тела животного из четырехлепестковой розетки (рис. 2, 1). Роспись выполнена темно-коричневым лаком по желтоватому ангобу. На плече собаки, между линия-

Рис. 2. Фрагменты греческой керамики ориентализирующего стиля из раскопок Немировского городища.

ми, оставленными в цвете ангоба и подчеркивающими мускулатуру животного, а также на шее, лак разбавлен и имеет красноватый оттенок, выразительно оттеняя детали изображения. От этого же сосуда, очевидно, от других фризов, сохранились еще два фрагмента⁴⁴ — один с изображением задней ноги и хвоста собаки, другой — с частью ноги льва (?) и спины копытного животного.

К этому же сосуду или к сосуду, вышедшему из той же мастерской, относится небольшой фрагмент⁴⁵ с изображением части собачьей головы (рис. 2, 2). При сильном стилистическом сходстве с изображением на преды-

дущем обломке, имеются и некоторые отличия, выражающиеся в трактовке уха и более вытянутых пропорциях морды.

Наиболее близкими к изображениям собак на фрагментах из Немирова являются рисунки этих животных на фрагментах ваз из раскопок Аль-Мини⁴⁶, однако последние, очевидно, относятся к несколько более раннему времени⁴⁷. Наиболее вероятное время изготовления сосудов из Немирова — начало последней четверти VII в. до н. э.

От изображений собак на этих фрагментах существенно отличается изображение этого животного на крупном обломке⁴⁸ с частью двух фризов (рис. 2, 5). Роспись нанесена черным и темно-коричневым лаком плохого качества по кремовому ангобу. Сохранились незначительные части тел козлов-эгагров и часть фигуры собаки с довольно короткой, широкой мордой и выпуклым лбом. Рисунок выполнен небрежно, передняя лапа собаки длинная и тонкая, что, возможно, свидетельствует и об удлиненных пропорциях ее туловища, что характерно для более поздних сосудов⁴⁹. Нижняя часть лапы, переданная в технике «пропущенных линий», выполнена схематично. В то же время глаз у животного круглый, а не треугольный или ромбический, что характерно для самого конца VII — первой половины VI в. до н. э.⁵⁰ Очевидно, данный фрагмент можно отнести ко времени около 600 г. до н. э.

О трактовке задней части туловища собак в родосско-ионийской керамике этого времени можно судить по фрагменту⁵¹ с изображением задней ноги и хвоста (рис. 2, 4).

К числу находок античной керамики из раскопок Немировского городища относится большой фрагмент крупной ойнохой⁵², склеенный из нескольких обломков (рис. 2, 8); этому сосуду принадлежит и целый ряд мелких фрагментов⁵³. Сосуд имел расширяющееся кверху горло, украшенное изображениями цветов и бутонов лотоса. Ниже помещался фриз с изображением двух львов (?) (слева виден хвост второго существа), сидящих спинами друг к другу. Роспись нанесена черным лаком по кремовому ангобу. Обращает на себя внимание плохое качество лака, он неравномерно нанесен и иногда чрезмерно разбавлен, в результате чего местами приобрел грязно-коричневый цвет; на лепестках цветов образовались подтеки. Изображения льва и ласточек, сидящих на его хвосте, выполнены грубо, схематично. Очевидно, весь декор этого сосуда не отличался высокими художественными достоинствами. Несмотря на наличие орнаментального пояса из цветов и бутонов лотоса, трактованных в характерной для VII в. до н. э. манере⁵⁴, грубость и схематичность изображений на эрмитажном фрагменте позволяют отнести его к самому концу столетия, а, возможно, и к первым десятилетиям VI в. до н. э. Фрагмент кратера, украшенный росписью в такой же небрежной манере, был найден на Самосе в слое, датированном временем до 570 г. до н. э.⁵⁵.

На другом фрагменте⁵⁶ изображение льва, по-видимому, было выполнено более тщательно (рис. 2, 10). Возможно, он принадлежал сосуду, изготовленному еще в последней четверти VII в. до н. э. От него сохранились еще два фрагмента, к сожалению, крайне незначительные⁵⁷.

Единственный фрагмент с изображением водоплавающей птицы⁵⁸ представляет собой часть верхнего фриза закрытого сосуда (рис. 2, 3). Роспись нанесена черным лаком по кремовому ангобу. В верхней части сохранился орнамент из лепестков, окаймлявших горло сосуда. Ниже — часть хвостового оперения утки и заполнительный орнамент из разного типа розеток. Изображения водоплавающих птиц часто встречаются в декоре родосско-ионийских ойнохой. Их помещали в верхних фризах, идущими друг за другом⁵⁹, или же в окружении других животных и орнаментальных эмблем⁶⁰. К сожалению, незначительные размеры обломка затрудняют его датировку. Скорее всего, он принадлежал сосуду, изготовленному в начале VI в. до н. э.

На другом небольшом фрагменте⁶¹ сохранилось изображение какого-то маленького животного, стоявшего рядом с более крупным (рис. 2, 6). Роспись нанесена черным и золотисто-коричневым лаком по кремовому ангобу. Трудно определить, какое именно животное здесь изображено. На сосудах ориентализирующего стиля встречаются фигурки лис или шакалов, имеющие не-

большие размеры⁶²; возможно также, что это — изображение детеныша-травоядного, идущего среди взрослых особей⁶³.

Самым поздним по времени фрагментом родосско-ионийской керамики ориентализирующего стиля из Немировского городища является фрагмент небольшой амфоры с изображением козла (от него сохранилась лишь часть ноги) и крупной точечной четырехлепестковой розетки (рис. 2, 9)⁶⁴. Глина фрагмента ярко-оранжевая; роспись нанесена темно-красным, иногда почти черным лаком по розоватому ангобу. Поверхность фрагмента сильно потерта. Такие амфоры, украшенные лишь одним фризом с изображением козлов-эгагров, появляются в родосско-ионийской керамике в начале VI в. до н. э. Фрагменты подобных сосудов происходят из раскопок Токры из слоя 580—560 гг. до н. э.⁶⁵ Амфоры этого типа и их фрагменты были обнаружены в архаических слоях Истрии⁶⁶, Березани⁶⁷, греческих поселений Боспора⁶⁸ и погребениях местного населения Северного Причерноморья⁶⁹. Фрагмент амфоры из Немирова, скорее всего, принадлежал сосуду, изготовленному во второй четверти VI в. до н. э.

От амфоры этого типа или от ойнохой более раннего времени сохранился фрагмент двух- или же трехствольчной ручки, украшенной горизонтальными полосками черного лака (рис. 2, 7)⁷⁰.

К сожалению, в рамках данной работы невозможно даже кратко, охарактеризовать все экземпляры коллекции античной расписной керамики, найденной при раскопках Немировского городища. Отметим лишь разнообразие материала, включающего, кроме упомянутых здесь типов закрытых сосудов, обломки диносов и их подставок, керамику с «полосатой» росписью. Кроме несомненной художественной ценности, которую представляет эта коллекция, она чрезвычайно важна и интересна с точки зрения широкого круга проблем, связанных с контактами античной цивилизации и местного населения Северного Причерноморья в эпоху архаики.

Примечания

¹ Выражаю глубокую признательность зав. отделом, д. и. н. Г. И. Смирновой за возможность ознакомиться с материалом.

² Подробные ссылки на публикации фрагментов см.: Онейко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Дл-27. — С. 56.

³ Инв. № ЮП-1/2904; Дн 1933 I/214; Онейко Н. А. Указ. соч.— Табл. III—II.

⁴ Coldstream J. N. Greek Geometric Pottery.— London, 1968.— Р. 270; Cook R. M. Greek Painted Pottery.— London, 1960.— Р. 31.

⁵ Coldstream J. N. Geometric Greece.— London, 1959.— Р. 247.

⁶ Cook R. M. Op. cit.— Р. 32.

⁷ Schweitzer. Die geometrische Kunst Griechenlande.— Köln, 1969.— С. 76, 107.

⁸ Литературу, посвященную этой проблеме, см.: Копейкина Л. В. Некоторые особенности развития искусства в Восточно-Ионийской Греции IX—VII вв. до н. э. // ТГЭ.— 1976.— № 17.— С. 15 и сл.

⁹ Payne H. G. Early Greek Vases from Knossos // BCA.— 1927/1928.— 29.— Р. 32—15.

¹⁰ Delos.-X.— Paris, 1928.— 126.— Pl. 37; Coldstream J. N. Greek Geometric Pottery...— Pl. 53-g.

¹¹ Brann E. T. H. Late Geometric and Protoattic Pottery // Agora.— 8—Princeton, 1962.— Pl. 18.— № 313.— Р. 66, 67.

¹² Walter H. Frühe Samische Gefäße // Samos.- V.— Bonn, 1968.— Taf. 24, п. 135.

¹³ Robertson M. The Excavations at Al-Mina // JHS.— 1941.— Pl. 1—0.— Р. 6—16.

¹⁴ Boardman J. Greek Art.— N.-Y., 1973.— Р. 40; Schiering W. Werksätten orientalisierender Keramik auf Rhodos.— Berlin, 1957.— С. 9—11; Копейкина Л. В. Особенности развития родосско-ионийской керамики в первой половине VI в. до н. э. и вопросы локализации ее групп // ВДИ.— 1970.— № 1.— С. 93, 94.

¹⁵ Cook J. M. Old Smirna // BSA.— 1958/1959.— № 53—54.— Р. 25—27; Копейкина Л. В. Ориентализирующий стиль, предпосылки и особенности его формирования в Восточноионийской Греции // ВДИ.— 1975.— № 1.— С. 106.

¹⁶ Walter H. Op. cit.— С. 70.

¹⁷ Литературу, посвященную проблеме выделения стилистических групп в родоско-ионийской керамике ориентализирующего стиля и их локализации см.: Копейкина Л. В. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. и ее значение для изучения раннего этапа существования поселения // Художественные изделия античных мастеров.— Л., 1982.— С. 6 и сл.; Копейкина Л. В.. Родоско-ионийская керамика ориентализирующей группы из раскопок на о. Березань // WZ.— 19.— 1970.— Heft 8.— S. 559—566.

¹⁸ Изв. № ЮП-II/30; 79; Онейко Н. А. Античный импорт...— Табл. III, 1.

¹⁹ Копейкина Л. В. Расписная родоско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора // ВДИ.— 1972.— № 1.— С. 156.

²⁰ Schiering W. Op. cit.— Taf. 3—2.

²¹ Копейкина Л. В. Расписная родоско-ионийская ойнохоя...— С. 153—156.

²² Walter H. Op. cit.— Taf. 91—93, n. 502.

²³ Изв. № ЮП-II/160; Онейко Н. А. Античный импорт...— Табл. III, 6.

²⁴ Копейкина Л. В. Расписная родоско-ионийская ойнохоя...— С. 158.

²⁵ ДН 1933 I/203 и ДН 1933 I/204.

²⁶ Оба имеют изв. № ЮП-II Н 92.

²⁷ Изв. № Дн 1933 I/120.

²⁸ Walter H. Op. cit.— Taf. 103, n. 540.

²⁹ Изв. № Дн 1933 I/208.

³⁰ Такой, например, как на ойнохое VII в., найденной на Березани. См.: Копейкина Л. В. Родоско-ионийская керамика VII в. до н. э....— С. 13.— Рис. 7-а.

³¹ CVA.— Louvre.— I, II.— Dc. Pl. 6.

³² Hogarth D. G. Excavations at Ephesus.— London, 1908.— T. 49.— I a, b.

³³ Копейкина Л. В. Фрагмент родоско-ионийской тарелки из раскопок Березани // СА.— 1973.— № 2.— С. 240.

³⁴ Kinch K. Fouilles de Vroulia (Rhodos).— Berlin, 1914.— P. 211.— Fig. 98; Clara Rhodos.— VI/VII.— T. 6—7.

³⁵ CVA.— USA.— F. 8.— T. 33-3.

³⁶ Изв. № Дн 1933 I/215 у всех фрагментов.

³⁷ Schiering W. Op. cit.— S. 48—50.

³⁸ Clara Rhodos.— VI/VII.— P. 59.— Fig. 59; P. 96.— Fig. 108.

³⁹ Boardman J. Excavations in Chios. Greek Emporio // BCA.— 1967.— Suppl. vol. 6.— Pl. 54.— № 634.

⁴⁰ Schiering W. Op. cit.— S. 51, 52.

⁴¹ Clara Rhodos.— VI/VII.— Fig. 116, 117.

⁴² Изв. № ЮП-II/Н 116; ЮП-I/2910; ЮПП/267.

⁴³ Изв. № ЮП-II/Н 101; ЮП-I/2914; ЮП-I/2900.

⁴⁴ Изв. № всех фрагментов ЮП-II/Н 101.

⁴⁵ Изв. № ЮП-I/2914.

⁴⁶ Robertson M. Excavations at Al-Mina.— Pl. 1.— h, j.

⁴⁷ Ibid.— P. 10.

⁴⁸ Изв. № ЮП-I/2900. Скорее всего, к этому же сосуду относятся несколько мелких фрагментов № ЮП-I/2902 и ЮП-I/2905.

⁴⁹ Как, например, на ойнохое с Родоса. Clara Rhodos.— VI/VII.— Fig. 82—84.

⁵⁰ Schiering W. Op. cit.— Taf. 13, 3—5.

⁵¹ Изв. № ЮП-II/Н 55.

⁵² Изв. № № ЮП-II/Н 45; Дн 1909-3/1 (склеен из двух обломков).

- ⁵³ Інв. № № ЮП-І/2901; ЮП-ІІ/Н 46; ЮП-ІІ/Н 92.
- ⁵⁴ Cook R. M. Greek Painted Pottery.— P. 123.— Fig. 19A.
- ⁵⁵ Walter H. Op. cit.— Taf. 105.
- ⁵⁶ Інв. № ЮП-І/2901.
- ⁵⁷ ЮП-І/2902 и ЮП-І/2903.
- ⁵⁸ Інв. № ЮП-ІІ/Н 267.
- ⁵⁹ Наприклад, см.: Clara Rhodos.— VI/VII.— P. 212.— Fig. 100.
- ⁶⁰ Kinch R. Op. cit.— P. 211.— Fig. 96, 97.
- ⁶¹ ЮП-ІІ/Н 65-2.
- ⁶² Schiering W. Op. cit.— S. 68.— Taf. 13-1; Taf. 15-1.
- ⁶³ Как, например, на сосуде из Ларисы. Larisa.— III.— Taf. 19.
- ⁶⁴ Інв. № ЮП-І/2912.
- ⁶⁵ Boardman J., Hayes. Excavations at Tocra. 1963—1965 // The Archaic Deposits.— London, 1966.— P. 41.— Pl. 28.— № 580, 581; Pl. 29.— № 588.
- ⁶⁶ Istria.— IV.— Pl. 1.
- ⁶⁷ Копейкина Л. В. Группа родосских амфор из раскопок на о. Березань // СГЭ.— 1968.— Вып. 39.— С. 44.
- ⁶⁸ Виноградов Ю. А. Исследования на городище Мирмекии // АИУ за 1992.— К., 1993.— С. 31—33.— Т. 7.— С. 151; Сидорова Н. А. Архаическая керамика из раскопок Гермонассы // СГМИИ.— 1987.— Вып. 8.— С. 114.— Рис. 3, а, г.
- ⁶⁹ Руднева Р. Амфоры милетского стиля из окрестностей с. Таманской // ИАК.— СПб, 1917.— Вып. 45; Мухомад С. Е. Расписная родосско-ионийская амфора из с. Шандровка в Приазовье // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепропетровск, 1988.— С. 111—113.
- ⁷⁰ Інв. № Дн. 1933-І/217.

M. Ю. Vakhmina

ГРЕЦЬКА РОЗПИСНА КЕРАМІКА З РОЗКОПОК НЕМИРІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікується розписна кераміка Немирівського городища. Дається опис найраніших знахідок цієї групи посуду — чаш, які датуються пізньогеометричним часом. Але більшість фрагментів розписної кераміки Немирівського городища належать східногрецькому посуду орієнталізуючого стилю, який склався у керамічному виробництві Іонії і Родоса наприкінці другої четверті VII ст. до н. е. та проіснував до середини VI ст. до н. е. Усі фрагменти були від закритих посудин і належали до продукції майстерень класу Камір і т. зв. орієнталізуючої групи. Докладно аналізуються сюжети розпису посуду обох груп. Колекція становить інтерес для вирішення проблем, пов'язаних з контактами античної цивілізації й місцевого населення Північного Причорномор'я в епоху архайчної доби.

N. Yu. Vakhtina

GREEK PAINTED POTTERY FROM EXCAVATIONS OF THE NEMIROV SETTLEMENT

Painted pottery from the Nemirov settlement is published. The earliest findings of this group of pottery, namely, bowls dated the late geometric age, are described. Most of fragments of painted pottery of the Nemirov settlement belongs to the east-Greek pottery of the oriental style which was formed in production of pottery in Ionia and Rhodes at the end of the second quarter of the 7th cent. B. C. and existed till the mid 6th cent. D. C. All fragments were from closed pottery and are attributed to products of workshops of the Kamir class I, the so-called «orientalizing» group. The collection is important for solving problems pertaining to contacts of the antique civilization and native population of the Northern Black Sea territories in the epoch of archaics.

СКІФСЬКІ ВУЗДЕЧКИ З ЗАЛІЗНИМИ НАХРАПНИКАМИ

О. Є. Фіалко

Стаття присвячена публікації та дослідження «простих» вуздечок з залізними нахрапниками з кургану Огуз, які виконували магічно-оберегові функції.

Серед розмаїття комплексів матеріальної культури з поховальних пам'яток Скіфії чільне місце посідають набори вуздечкових прикрас. Це одна з небагатьох категорій інвентаря, що доходять до нас майже неушкодженими. Увагу дослідників, завдяки своїм художнім особливостям та інформаційному навантаженню, привертали насамперед гарнітури парадної зброй з коштовних металів. «Прості» ж вуздечки з залізними нахрапниками до останнього часу залишалися в тіні.

У комплексі речей скіфського кургану Огуз, разом з парадними вуздечковими наборами трьох типів, були знайдені два прості убори коня — з ритуальної доріжки та № 3 з кінської могили (рис. 1; 2). До складу кожної з цих вуздечок входили залізні вудила, псалії та нахрапники.

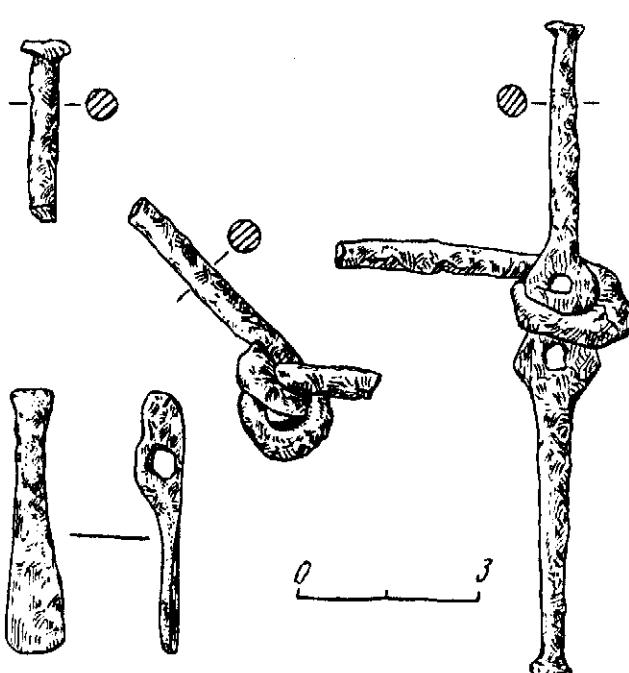

Рис. 1. Деталі вуздечки коня з ритуальної доріжки.

Вудила в обох випадках залізні, двоскладові, круглі в перетині, з загнутими у кільця кінцями. Подібні вудила добре відомі в пам'ятках степової та лісостепової Скіфії. Вудила коня № 3 на кінцях доповнювали рухомі круглі сплющені насадки з рифленим краєм. Ці вудила належать до категорії суворих та призначалися для керування норовистими кіньми. Подібні знахідки нечисленні в скіфських пам'ятках. Вудила із насадками подібної конструкції відомі в кургані IV ст. до н. е. поблизу с. Ладижичі (в Кіївському Полісці)¹ та в Краснокутському кургані, де вони добре датуються

другою половиною IV ст. до н. е.² Кілька екземплярів вудил кінця V ст. до н. е. з подібними насадками, але складнішої конструкції, відомі на території Фракії³. Біля зовнішніх кілець вони мають чотирикутні пласкі насадки з чотирма шипами, направленими до середини. Знахідки вудил із додатковими насадками часто трапляються в скіфських похованнях IV ст. до н. е.⁴. Вони теж належать до типу суворих. Принцип дії таких вудил докладно описав

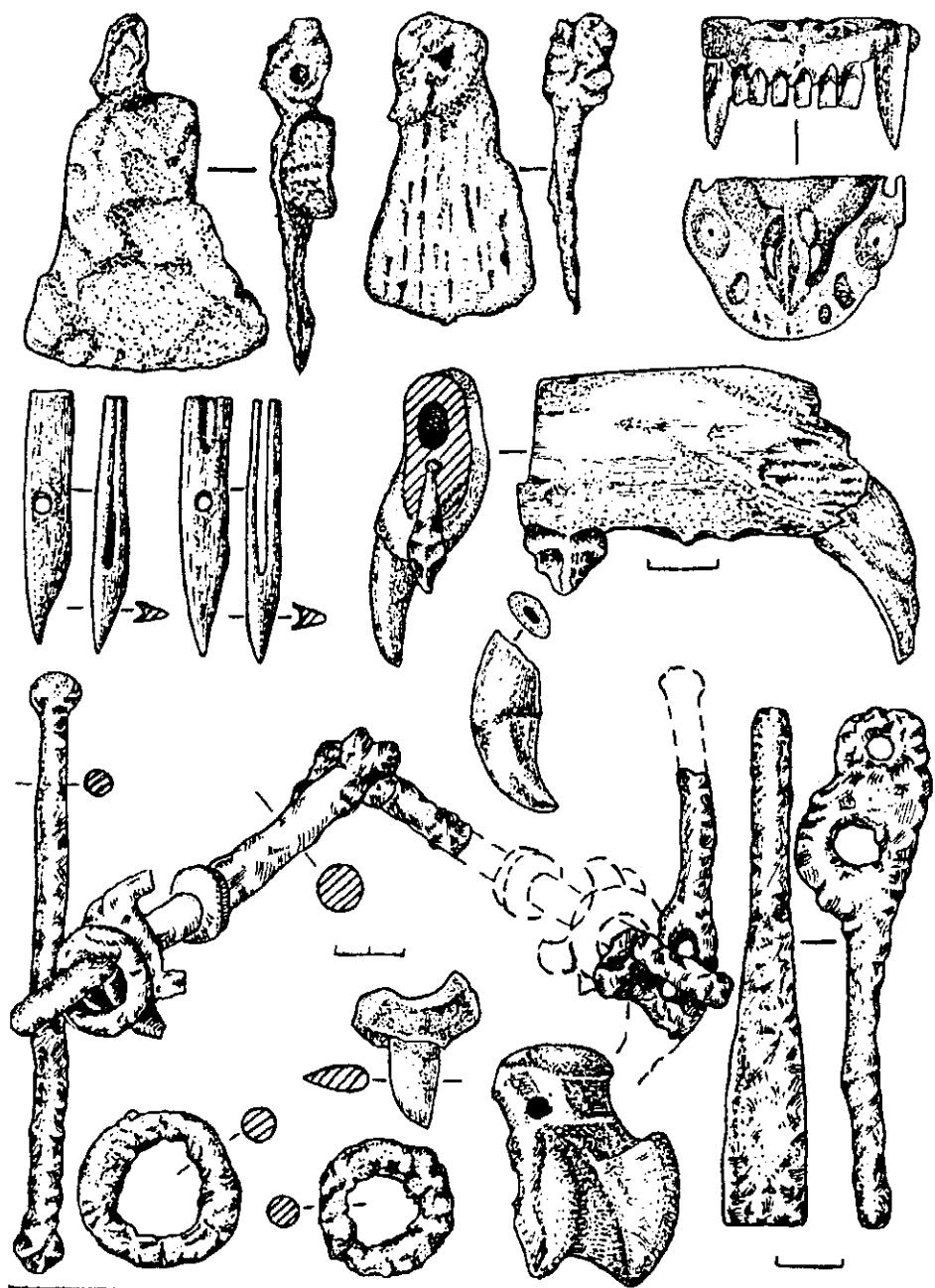

Рис. 2. Деталі вуздечки коня № 3 з кінської могили.

свого часу Ф. Браун⁵. Крім того, до зовнішніх кілець вудил кріпилися круглі в перетині залізні кільця, що виконували роль пряжки для кріплення поводу. Подібні деталі відомі у вуздечкових наборах на території степового Подніпров'я⁶ та на Средньому Дону⁷, починаючи з V ст. до н. е.

Псалії залізні, ковані, дводирчасті, з вісімкоподібним потовщенням у середній частині та потовщеннями різної форми на кінцях; стрижні круглі в перетині. До складу вузди з похoval'noї доріжки входили прямі псалії — від одного зберігся лише стрижень з круглою пласкою шляпкою; другий зберігся повністю: на одному з його кінців — пласка шляпка, на другому напівсферична гулька. Прямі залізні псалії відомі з V ст. до н. е.⁸, у IV ст. до н. с. вони стають найпоширенішим типом псаліїв на теренах степової та лісо-

степової Скіфії. До комплексу вузди коня № 3 входили слабо вигнуті С-подібні псалії, з кінцями у вигляді напівсферичних гульок (один зберігся повністю, другий фрагментований). На території степу псалії цього типу зустрічаються рідше. Вони з'являються в Скіфії лише в IV ст. до н. е., і переважно в царських курганах⁹.

Два залізні нахрапники з пласким щитком, верхній кінський якого зігнутий у вигляді вісімкоподібної петлі з одним-двома отворами для кріплення ременя, розрізняються лише розмірами (6,7 та 7,7 см). Аналогічні залізні нахрапники виявлені: на Кам'янському городищі (2 екз.)¹⁰, у гробниці 2 Хоминої Могили¹¹, п. 4 к. 11 біля с. Гюнівка¹², к. 10 біля с. Володимирівка¹³, кінські могилі к. 2 біля с. Велика Знам'янка (2 екз.)¹⁴, п. 1 к. 25 біля с. Мала Тернівка¹⁵, п. 3 к. 28 гр. Чортомлик¹⁶. Усі вони досить близькі, лише незначно відрізняються формою щитка (заокруглений чи рівний нижній край; підпрямокутної, близької до трапеції чи краплеподібної форми) та розмірами (від 6 до 7,7 см) (рис. 3). Комплекс Хоминої Могили з залізним нахрапником датується кінцем IV ст. до н. с.¹⁷, нахрапник з Кам'янського городища (розкопки 1991 р.) на підставі амфорного матеріалу датується другою половиною IV ст. до н. е.¹⁸.

На наш погляд, залізні щиткові нахрапники є модифікацією бронзових та залізних щиткових нахрапників, прикрашених зігнутою в петлю пташиною голівкою, які були притаманні пам'яткам Середнього Дону. Там вони зустрічаються практично в кожному вуздечковому наборі, починаючи з середини V ст. до н. е. аж до рубежу IV—III ст. до н. е.¹⁹. Далі, на території Північного Причорномор'я цей тип прикрас набуває розвитку в двох напрямках. При загальній тенденції до схематизму в оформленні верхівки нахрапника, деякі з них спрощуються — гачок щільно притискається до залізного щитка, утворюючи вісімкоподібну петлю в його верхній частині; екземпляри невеликого розміру (до 7,7 см); інші — так звані налобники з гачком — стають більш витонченими та нарядніми завдяки орнаментації та ускладненню оформленню лопаті; змінюються і матеріал — усі вони виготовлені з бронзи чи срібла, збільшуються їх розміри (від 7,8 до 17,5 см)²⁰. Нахрапники першого типу найбільш поширені в IV ст. до н. е., про що вже згадувалося вище; нахрапники другого типу датуються III—II ст. до н. е.²¹. О. В. Симоненко відзначає, що «налобники з гачком» походять від скіфських залізних («петельчастих») нахрапників. Припускаємо, що це не зовсім так, швидше обидва типи розвинулися з більш ранніх бронзових прототипів і підтвердженням цього, на наш погляд, є знахідки на Дону²². Тобто, прості залізні нахрапники з Огузу є проміжною формою в розвитку цього типу прикрас коня на півдні Східної Європи в другій половині I тис. до н. е. При розгляді всього типологічного ряду складається враження, що в першооснові генези цього типу нахрапників лежить ідея бронзового псалія з гулькою на кінці. Не виключено, що запозичення форми псалія могло статися в результаті вторинного використання чи пристосування бракованого екземпляра — найбільш розширену середню частину якого розплекували, а верхню частину стрижня з гулькою загинали у вигляді гачка. Саме так виглядають нахрапники з сіл Дуровка та Руська Тростянка (рис. 3, 3—5).

Впадає в око умисна скромність вуздечкових наборів цього типу. До гарнітури коня № 3 з кінської могили, крім нахрапника входили: кістка від стопи, і克ло, кігтьова фаланга та ліва частина нижньої щелепи великого собаки чи вовка*. Кістку стопи просвердлено, інші прикраси не мали отворів та, вірогідно, знаходилися в одній чи кількох шкіряних торбинках. Виходячи з розташування деталей декору вуздечки біля черепа коня, на нашічних ресмснях ліворуч знаходилися 2 бронзових кільця та верхня щелепа собаки (лисиці?) між ними; праворуч — два бронзових кільця та дві бронзові підпрямокутної форми, що сходилися верхівками до третього бронзового кільця меншого діаметру. Серед кісток черепа коня знайдено два сплющених загострених кістяних предмети з глибоким поздовжнім розпилом на дві третини

* Палеоантропологічні визначення зроблені к. і. н. О. П. Журавльовим.

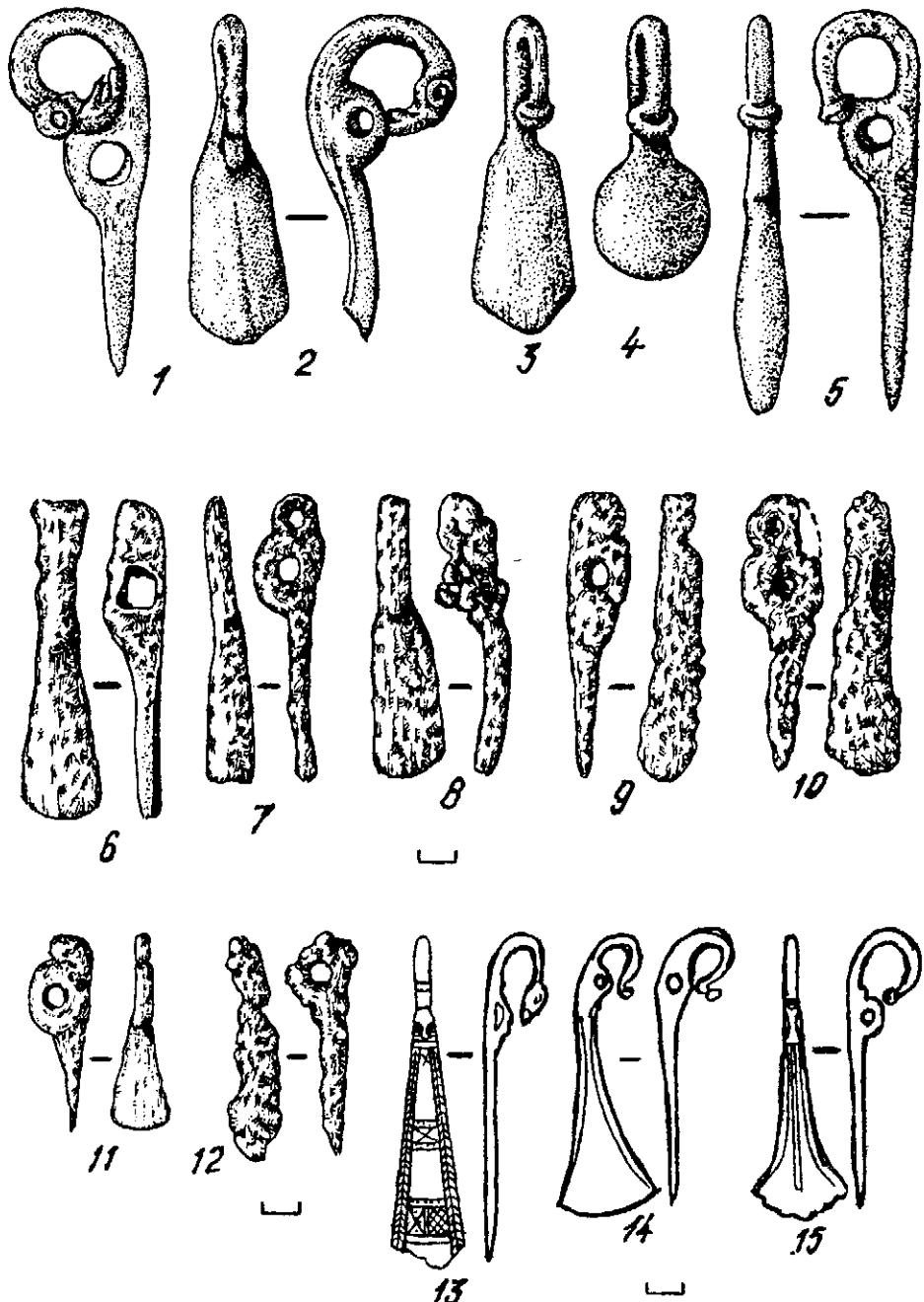

Рис. 3. Пахраники: 1, 4 — Дуровка, к. 1; 2 — Часті кургани, к. 1; 3 — с. Дуровка, к. 13; 5 — с. Руська Тростянка, к. 17; 6 — к. Огуз, ритуальна доріжка; 7 — к. Огуз, кінська могила; 8 — гр. Чортомлика, к. 28; 9—10 — с. Тернівка, к. 25; 11 — Кам'янка; 12 — с. Велика Знам'янка, к. 2; 13 — Зеленський курган; 14 — с. Снигирівка; 15 — с. Великоплоське. 1—5, 14—15 — бронза; 6—12 — залізо; 13 — срібло.

довжини та просвердленим наскрізним отвором у середній частині. Можливо, вони слугували застібками на торбинках з амулетами чи виконували роль ворварок. Прямі аналогії вуздечковому набору, який ми розглядали вище, нам не відомі.

У вуздечкових наборах з птаходзьобими нашічниками з Мелітопольського кургану знайдені: в одному випадку (кінь № 1) — просвердлена кістка стопи

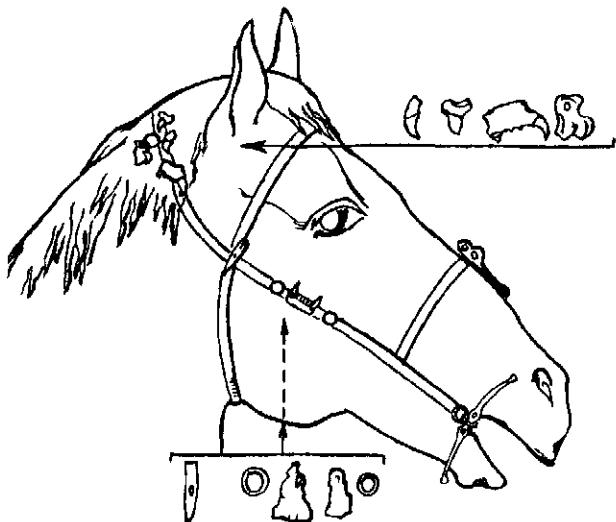

Рис. 4. Реконструкція вуздечки з залізним нахрапником коня № 3 з кінської могили Огуза. (Реконструкція Ю. В. Болтрика).

складі вузди к. 459 поблизу с. Турія та к. 412 біля с. Журівка²⁸, є вони і в Аржані²⁹.

Усі перелічені аналогії використовувалися як амулети-обереги. Традиція використання ікол тварин як амулетів досить широко відома в археології і сягає в глибоку давнину. Простежується вона і в слов'янських пам'ятках, де в окремих похованнях трапляються набори амулетів, які підвішувалися на ланцюжках до сдвоїї основи. Обереги-ікла та пазурі хижаків слугували для «відстрашування зла», щелепи хижаків теж мали апартропейчний зміст³⁰. Слід зазначити, що асортимент фетішів був набагато ширше того кола речей, яким звичайно оперують археологи. Фольклорна традиція серед чарівних речей-дарів вказує шкурки, волосся, кігти, зуби тварин та кільця, що мають магічну поліфункціональність³¹.

Образ собаки в сфері ідеологічних уявлень стародавніх народів Євроазії пов'язувався з нижнім хтонічним світом. З одного боку, собака був символом могутності та військової перемоги, з другого — був пожирачем трупів³². Вовк входить до кола тварин, що супроводжують померлого на шляху в потойбічний світ, з іншого боку він виступає в ролі оберега, що запобігає перетворенню небіжчика на перевертня³³.

У скіфів, як і у всіх індоіранців, було поширене уявлення парціальної магії про те, що частина передає ціле³⁴. У скіфському мистецтві досить звичайні зображення лише частини (до того ж самої характерної) образу — не птаха, а лише голови, дзьоба чи кігтя; не оленя, а його голови з гіллястими рогами; не самого хижака, а лише когтистої лапи. Проте кожен елемент вибирався не випадково, а був суверо підпорядкований загальній ідеї композиції, яка являла окремий синкретичний образ або цілий міфологічний сюжет. Це наочно відбилося у декорі кінської збрії. Досить показовим у цьому відношенні є гарнітур, що розглядається.

Набір «прикрас» коня (№ 3) унікальний. Його складають здавалося будивні речі, що були прикріплена до нащічних та потиличних ременів (а можливо і вилетені в гриву), які в комбінації з гривою коня (кінське волосся) утворювали складну магічну текстограму, що включала й самого коня. Можливо, цей кінь очолював поховальну процесію, оберігаючи свого господаря при переході в потойбічний світ.

Певна сталість набору елементів декору вуздечок (налобник чи нахрапник, пара нащічників, чотири фалари, бляхи та ворварки), яка фіксується в

собаки, у другому (кінь № 2) — кіготь велико-го птаха та кістка стопи собаки, — обидва з отворами, які, на думку авторів публікації, кріпилися на потиличні ремені вуздечки²³. У зруйнованому скіфському кургані кінця VI—V ст. до н. е. біля с. Верхні Панівці в Придністров'ї знайдено амулет із щелепи леопарда зі срібним окуттям²⁴, близький до огузького екземпляру. Як більш відалені аналоги вкажемо значідки щелепи вепра в сріблому окутті з другого Мастюгінського кургану²⁵ та бронзові імітації ікла кабана в Журівці²⁶. Ікла кабана

в сріблому окутті з другого Мастюгінського кургану²⁵ та бронзові імітації ікла кабана в Журівці²⁶.

Ікла кабана в сріблому окутті з другого Мастюгінського кургану²⁵ та бронзові імітації ікла кабана в Журівці²⁶.

парадних гарнітурах, дозволяє з достатньою долею впевненості говорити, що до складу «простих» уборів, крім металевих (вудила, псалії, нахрапник), входили й деталі з органічних матеріалів — дерева, хутра, шкіри, волосся. Очевидно, комбінація певної масті коня та набору магічних прикрас вузди була нсвід’ємною частиною повного поховального ритуалу, який застосовувався при похороні царів чи близьких до них за рангом осіб.

Примітки

- ¹ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Прил. к XV т. Древностей). — М., 1895. — С. 21.
- ² Мелюкова А. И. Краснокутский курган. — М., 1981. — С. 54.
- ³ Венедиков И. Тракийската юзда // ИАИ. — 1957. — № XXI. — С. 163; Николов Б. Тракийски находки от Северозападна България // Археология. — 1990. — № 4. — С. 21.
- ⁴ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 211.
- ⁵ Браун Ф. Отчет о раскопках в Таврической губернии // ИАК. — 1906. — Вып. 19. — С. 102.
- ⁶ Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 45.
- ⁷ Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. — 1965. — Вып. Д1—31. — Табл. 22.
- ⁸ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1—4. — С. 37.
- ⁹ Мелюкова А. И. Краснокутский курган... — С. 60.
- ¹⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36. — С. 138; Гаврилюк Н. А., Батурович Е. Ю. Отчет о раскопках Каменского городища за 1991 г. // НА ИА НАНУ. — № 1991/6.
- ¹¹ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — Киев, 1973. — С. 228.
- ¹² Отрощенко В. В., Бессонова С. С., Болтрук Ю. В. Отчет Запорожской экспедиции за 1976 г. // НА ИА НАНУ. — № 1976/6. — С. 144.
- ¹³ Чередниченко Н. Н., Болдин Я. И. Скифские курганы у с. Владимировка // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 144.
- ¹⁴ Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Жигуллина Л. Н. и др. Отчет о раскопках Белозерского отряда Запорожской экспедиции в 1979 г. // НА ИА НАНУ. — № 1979/4а. — С. 78.
- ¹⁵ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет об исследованиях Херсонской экспедиции в 1982 г. // НА ИА НАНУ. — № 1982/4. — С. 71.
- ¹⁶ Мурзин В. Ю., Бунятыян Е. П., Махортых С. В. и др. Отчет о работе Чертомлыкской экспедиции в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — № 1984/33. — С. 32.
- ¹⁷ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения... — С. 234.
- ¹⁸ Гаврилюк Н. А., Батурович Е. Ю. Отчет о раскопках...
- ¹⁹ Пузікова А. І. Вуздечкові набори з Воронезьких курганів // Археологія. — 1980. — Т. 35. — С. 43.
- ²⁰ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 242.
- ²¹ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках... — С. 244.
- ²² Пузікова А. І. Вуздечкові набори... — С. 43; Пузікова А. И. Скифы Среднего Дона (Белгородская и Воронежская области). — М., 1995. — С. 18.
- ²³ Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э.... — Рис. 3; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган. — К., 1988. — С. 140.
- ²⁴ Винокур І. С., Хотюн Г. М. Скифський амулет // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 121.
- ²⁵ Спицьин А. А. ОАК за 1906 г. — СПб., 1909. — С. 110.
- ²⁶ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья... — С. 40.
- ²⁷ Грязнов М. Н. Первый Пазырыкский курган. — Л., 1950. — С. 27.
- ²⁸ Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.-Л., 1960.
- ²⁹ Грязнов М. Н. Аржан. — Л., 1980. — С. 25.
- ³⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 267.
- ³¹ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л., 1986. — С. 192.

³² Бессонова С. С. Образ собако-птаха в мистецтві Північного Причорномор'я // Археологія.— 1977.— Т. 27.— С. 21.

³³ Свешникова Т. Н. Воли в контексті румунського погребального обряду // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд.— М., 1990.— С. 128.

³⁴ Кузьмина Е. Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индо-иранцев // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976.— С. 59.

E. E. Fialko

СКИФСКИЕ УЗДЕЧКИ С ЖЕЛЕЗНЫМИ НАХРАПНИКАМИ

В массиве погребального инвентаря скифского времени особое место занимают комплексы уздечных украшений. В предлагаемой статье рассматриваются «простые» уздечки с железными наносниками, которые до сих пор оставались в тени.

В скифском царском кургане Огуз, наряду с парадными уздечками трех типов, встречены два «простых» убора: коня с ритуальной дорожки и коня № 3 из конской могилы. В состав обеих уздечек входили железные удила, псалии и наносник.

Удила и псалии коня с ритуальной дорожки широко известны в памятниках степной и лесостепной Скифии. Узда коня № 3 относится к типу строгой, характерной для скифских памятников IV в. до н. э.

Оба железных щитковых наносника однотипны и отличаются лишь размерами. На наш взгляд, подобные наносники являются модификацией бронзовых и железных щитковых наносников, оканчивающихся загнутой в петлю птичьей головкой, характерных для памятников Среднего Дона. Железные наносники типа огузских являются промежуточным звеном в цепи развития этих украшений коня на юге Восточной Европы во второй половине I тыс. до н. э. В первооснове генезиса этого типа наносников лежит, видимо, идея бронзового псалия с цицечкой на конце. Обращает на себя внимание нарочитая скромность уздечных уборов этого типа. Кроме наносника, в гарнитур коня № 3 входил уникальный комплект амулетов-оберегов. Он состоит из казалось бы нелепых предметов, крепившихся к ремням оголовья (а возможно и вплетенных в гриву), которые в сочетании с гривой коня образовывали сложную магическую текстограмму, включавшую и самого коня. Возможно, этот конь возглавлял погребальную процессию, охраняя хозяина на переправе в нижний мир.

E. E. Fialko

SCYTHIAN BRIDLES WITH IRON NOSE-BANDS

Among the subjects of burial stock of the Scythian period assemblages of bridle adornments occupy a particular place. This paper treats «simple» bridles with iron nose-bands which remained in the shadow until recently.

Parallel with holiday-decorated bridles of three types we have found in the Scythian tsar mound Oguz two «simple» horse harnesses: one of them is of the horse from the ritual road and other of the horse No. 3 from the horse grave. Both bridles have iron bits, psalia and nosebands.

Bits and psalia of the horse from the ritual road are widely known in the relics of the steppe and forest-steppe Scythia. Bridle of horse No. 3 is attributed to the strict type characteristic of the Scythian relires of the 4th cent. B. C.

Both iron shield-like nose-bands are of the same type and differ only in size. In our opinion such nose-bands are modifications of bronze and iron shield nose-bands terminated in a bird's head bent as a loop, which is typical of the relics from the mid Don. Iron nose-bands of the Oguz type are an intermediate link in the chain of development of this horse's adornments in the south of Eastern Europe in the second half of the 1st millennium B. C. The fundamental principle of genesis of this type of nose-bands is, apparently, an idea of the bronze psalium crowned with a knob on the tip. Of interest is deliberate modesty of bridle sets of that type. In addition to the nose-band the harness of horse No. 3 included a unique kit of protecting amulets. It consists of as if nonsensical subjects which were fastened to straps on the head (possibly they were plaited into the mane) and in combination with horse's mane formed a complex magic textogram comprising the horse himself. That horse, probably, headed the funeral procession guarding his master on the passage to the lower world.

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ С. ІВАНІВКА НА КИЇВЩИНІ

Г. Т. Ковпаненко, С. А. Скорий, Є. Ю. Батуревич

Публікуються матеріали з курганів скіфського часу, досліджених на півдні Київщини у 1983 р.

Під час робіт на трасі газопроводу «Уренгой-Ужгород» Лісостеповою Правобережною експедицією Інституту археології НАН України¹ 1983—1984 рр. був досліджений могильник поблизу с. Іванівка Богуславського р-ну Київської обл., де були знайдені поховання скіфського часу.

Могильник знаходився за 2 км на південний схід від села Іванівка (колишні Янковичі) в урочищі Бурти на рівному плато, яке здіймається над правим берегом р. Нехвош (ліва притока р. Росі) (рис. 1). Складався з 9 невеликих насипів, розташованих без видимої системи. Вісім з них знаходилися у південній частині могильника на відстані від 3 до 124 м один від одного. Один — № 9 — з краю, за 720 м на північ від кургану № 5 (рис. 1).

Кургани дуже розорані. За даними місцевих жителів, до порівняно недавнього часу насипи були досить величими, висота деяких сягала 5—6 м, діаметр — 30—40 м.

Досліджено 7 курганів (№ 1—7). Два лишилися нерозкопаними (№ 8, 9) (рис. 1): на одному з них (№ 8) знаходиться геодезичний знак II категорії, другий курган (№ 9) не входив до зони будівництва. У розкопаних курганах знайдено 18 поховань: 8 скіфського часу, 7 — епохи бронзи, 3 — невизначених.

Кургани досліджені за допомогою бульдозера на знос із залишенням однієї, центральної, чи кількох бровок (залежно від розміру насипів). Наведемо матеріали досліджень курганів № 3—5.

Курган № 3.

Розташовувався за 100 м на північний схід від кургану № 1. Мав висоту 1,2 м, діаметр за осями північ-південь — 36 м, схід-захід — 40 м. Північний бік насипу стрімкіший.

Насип кургану складався з гумусованого чорнозему. Поховальний ґрунт знаходився на глибині 1,2 м від умовного центру. Материк у вигляді жовто-сірого суглинку простежувався на глибині 1,5 м (рис. 2, 1, 2).

Насип кургану охоплений ровом діаметром 20 м за віссю північ-південь та 21,5 м за віссю схід-захід (рис. 2, 1). Рів добре простежувався у профілях бровок з рівня давнього ґрунту, звідки і був спущений. Форма рову у розрізі являє собою трапецію з вузькою основою, на окремих ділянках дно колоподібне (рис. 2, 1). Його ширина коливається у межах 0,8—1,2 м. Лише на відрізку у північно-східній частині рів різко розширюється до 1,8—2 м довжиною 4 м. Його глибина від рівня давнього ґрунту 0,6—0,8 м. У східній та західній частинах рів мав дві перемички шириною 1,5 м. Біля північної стіни західної перемички знайдено скупчення кісток коня (понад 150 кісток та уламків, серед яких фрагменти черепу, щелепи, хребта, кінцівок, ребра та ін.) та людини. Кістки коней належать, як мінімум, двом особинам — молодій та старій. Анатомічний порядок у їх розташуванні не простежувався. Залишки кісток концентрувалися великими скупченнями (частина хребта з ребрами, кістки кінцівок із розташованими біля них частинами хребта та ін.). Тут же знайдені верхня та потилична частини черепної коробки та фрагмент червоногляннякої амфори (1). Поблизу південної стінки західної перемички також знайдені кістки коня — лопатка, три кістки кінцівок, ребра. Подібні, але не такі великі, скупчення кісток знаходилися біля стінок східної перемички. Тут з північного боку знайдено понад 30 кісток та уламків, а з

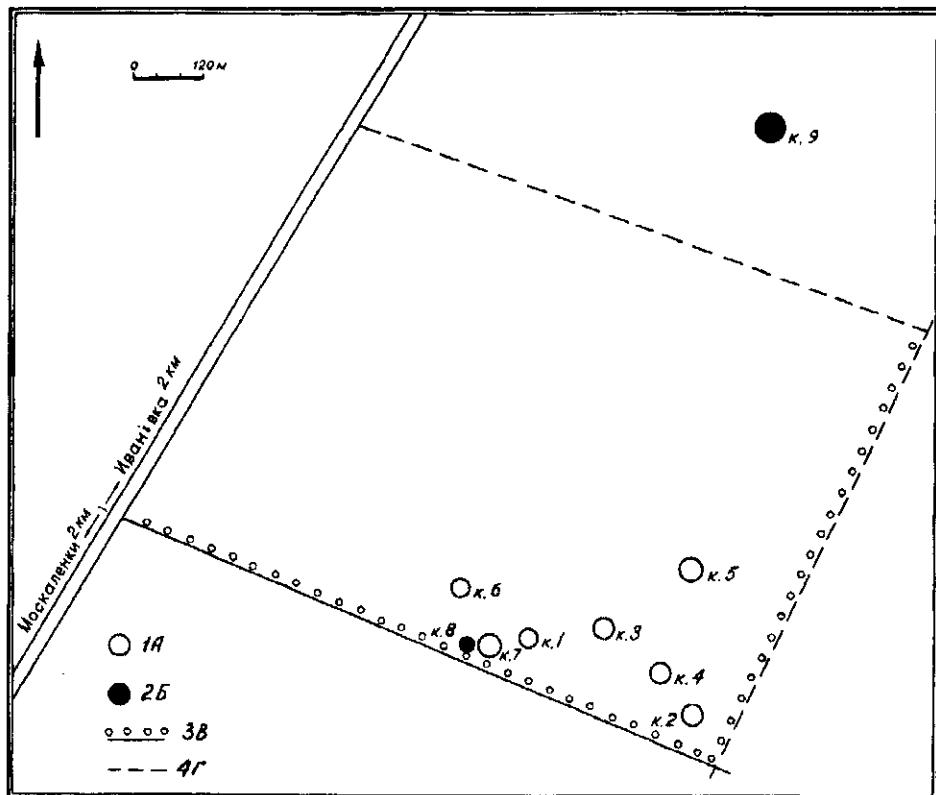

Рис. 1. План курганної групи поблизу с. Іванівка: 1А — розкопані кургани; 2Б — нерозкопаний курган; 3В — лісова смуга; 4Г — путівець.

південного — 10. Деякі з кісток біля північної стінки східної перемички мали сліди обпалення на відкритому вогні.

У південній частині рову знайдені фрагменти (верхня частина) черепних коробок людини (не менш, ніж двох осіб), а за 4 м на захід від них — скupчення людських кісток (3 кістки стегна, 3 гомілкові, плечові та ін.) — загалом від трьох осіб (чоловіка зрілого віку та двох жінок — до 20 та 25—35 років)². Анатомічного порядку у їх розташуванні не було. Епіфізи окремих кісток розтрощені, на деяких — сліди від рублячих знарядь.

У різних частинах рову знайдені окрім фрагментів стінок червоноглиняних амфор.

Курган споруджено над центральним похованням скіфського часу. Воно складалося з могильної ями та надмогильної споруди, яка виявилася значно зруйнованою. Від неї, на рівні давнього горизонту, частково зберігся кільцевий вал із жовтої материкової глини (викид з ями), рівномірно розкладений навколо могили, що знаходилася всередині³. На ньому місцями фіксувалися незначні залишки дерева, вірогідно, від дерев'яної конструкції. Максимальна ширина кільца до 2 м, товщина — 0,35 м. Зовнішній діаметр — 5 м (рис. 2, I, III).

Могильна яма мала підпрямокутну форму, розмірами 3,2×3 м та глибиною 2,2 м. Орієнтована за сторонами світу. У ямі на глибині 1,1 м від рівня давнього горизонту знаходився кільцевий уступ шириною 0,2—0,4 м, нижче якого яма набула круглої форми (рис. 2, II). Діаметр її по дну 2,8—3 м. У південно-східній частині ями знаходилася ніша овальної форми. Довжина її 0,8 м, ширина — 0,45 м, висота склепіння — 0,4 м. Ніша, можливо, слугувала склепінням. На долівці ями, за 0,1 м на схід від неї знайдено невелике овальне заглиблення розмірами 0,6×0,35 м та глибиною 0,1 м, які, очевидно, залишили грабіжники. За 5 см на схід від нього розташована подібна ж кругла яма діаметром 0,6 м та глибиною 0,2 м. У східній частині могильної ями знаходилося ще одне овальне заглиблення розміром 0,5×1 м та глибиною

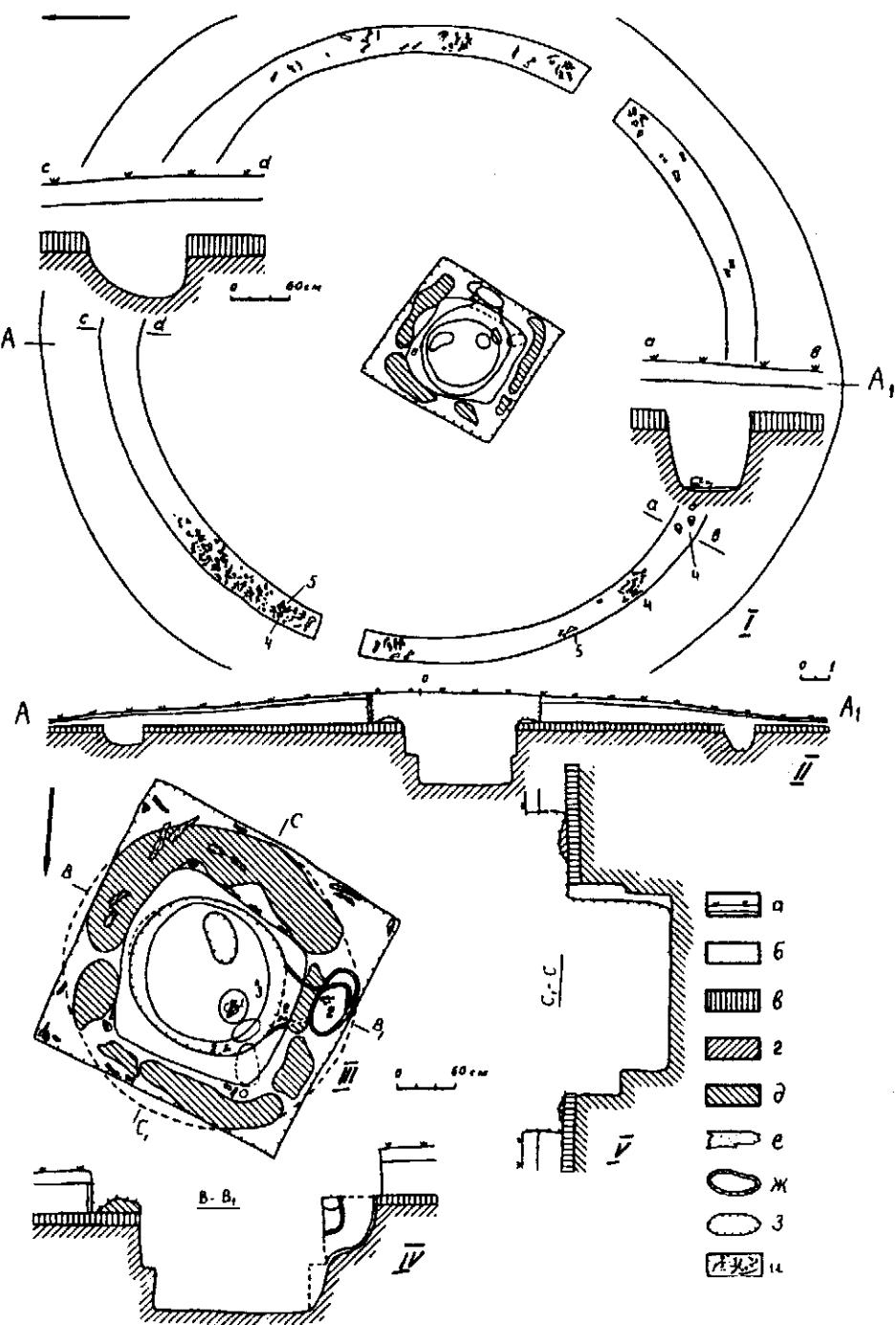

Рис. 2. Іванівка, курган 3. I-II — план та профіль кургану; III-V — план та розрізи похованальної споруди; а — орний шар; б — чорноземний насип; в — похованальний ґрунт; г — материк; д — глина могильного викиду; е — дерево; ж — давній грабіжницький лаз; і — кістки тварин. I — скованка; 2 — фрагменти панцирного набору; 3 — панцирні платівки; 4 — людські кістки; 5 — уламки амфори.

0,2 м. У ямі знайдено верхню частину черепної коробки, що належала чоловікові 35—55 років. Біля південної стінки ями знайдено незначні фрагменти залізного панцирного набору (2), а біля східної — одну панцирну платівку (3) та невеликий фрагмент стінки червоноглиняної амфори. Крім того, у за-

повненні могили, які складалося з гумусованого ґрунту із домішками шматків ґлини, на різному рівні виявлені фрагменти дерева, які були, швидше за все, залишками зруйнованої надмогильної споруди або перекриттям ями.

Могилу було двічі пограбовано.

Грабіжницький хід № 1 зафіксовано з рівня давнього горизонту у східній частині могили. Верх його розташований за 0,4 м від краю могили та має форму овалу, розмірами 1,4×0,6 м, орієнтованого за лінією північ-півден. На глибині 1 м від рівня давнього горизонту грабіжницький хід різко повертає на захід та прорізав стінку могильної ями, звужуючись при цьому до діаметру 0,5 м. На уступі грабіжницького лазу знайдені невеликі фрагменти панцирного набору (2). Грабіжницький хід (боковий, з виходом безпосередньо до могили), певно, був давнім.

Грабіжницький хід № 2 зафіксовано на глибині 0,2 м від поверхні насипу. У верхній частині він являє собою підпрямокутну яму розмірами 5,6×5 м, глибиною 0,7—0,8 м від поверхні. Під час вибирання ґрунту з цього квадрату грабіжниками було зруйновано надмогильну споруду. При цьому частину дерев'яної конструкції було відкинуто до країв ями. На рівні давнього чорнозему (у місці фіксації грабіжниками могильної плями) грабіжницька яма різко звужувалась, набираючи обрисів неправильної форми довжиною близько 1 м та ширину 0,5 м. Заповнення грабіжницького ходу № 2 вздовж усієї глибини грудкувате, пухке, складається з чорнозему, змішаного з грудками ґлини, у якому траплялися кістки людини (фаланги пальців, ребра), тварин та риб.

Грабіжницький хід № 2 споруджений, очевидно, у значно пізніші часи, про що свідчить широка яма розкопу на верхівці кургану, яка виключає будь-яке маскування, а також пухке заповнення, що не встигло стати цупким за час, що минув з моменту пограбування.

1. Горло червоноглиняної амфори типу Солоха-II. Одна з ручок, овальна у розрізі, ціла; іншу відбито. Висота горла 27 см, зовнішній діаметр — 11 см (рис. 3, 1). Час появи подібних амфор у Північному Причорномор'ї — перша половина IV ст. до н. е.⁴.

2. Деталі подолу панцира з п'яти та чотирьох вузьких платівок (рис. 3, 3, 4). Платівки дуже корозовані; ширина — до 1 см; довжина, що збереглася — до 3 см.

3. Залізна панцирна платівка прямоугольної форми розміром 2×2 см (рис. 3, 2). У нижній частині збереглися 2 отвори, за допомогою яких платівки скріплювались між собою та з'єднувались зі шкіряною основою. Відстань між отворами 1 см. Діаметр отворів — 1 мм.

Судячи за фрагментом горла амфори з рову, курган слід віднести до першої половини IV ст. до н. е. Незважаючи на пограбування кургану, можна констатувати, що у ньому було поховано знатного воїна. Це поховання супроводжувалося тризною з людськими жертвоприношеннями у рові.

Курган № 4.

Знаходився за 108 м на південний схід від кургану № 3 (рис. 1). Висота близько 1 м, діаметр 36 м.

Насип кургану складався з гумусованого чорнозему. Давній горизонт знаходився на глибині 1,25 м від умовного центру, материк — 1,35—1,4 м (рис. 5, 1, 2).

У кургані знайдено два поховання скіфського часу.

Поховання № 1 (основне). Розташоване у центрі кургану (рис. 5, 1). Поховальна споруда аналогічна відкритій у кургані № 3, але кращої збереженності. Складалася з ґрунтової ями та надмогильної споруди, що далеко виходила за межі могили. Надмогильна споруда являла собою кільцевий вал, зведеній з материкової ґлини викиду, що був рівномірно розкладений навколо ями на рівні давнього горизонту. Вал у розрізі трикутної форми. Вершина сплющена, зовнішній його схил положистий, внутрішній стрімкіший, певно, за рахунок обвалу краю у могилу разом з перекриттям ями (рис. 5, 4, 5). Ширина валу біля основи 1—1,5 м, максимальна товщина — 0,5—0,8 м.

Рис. 3. Іванівка, знахідки з курганів № 3, 5. 1—4 — курган 3; 5—25 — курган 5.

Зовнішній діаметр валу 7,3 м., внутрішній — приблизно 5 м. По валу (вгорі та по зовнішньому схилу) збереглися відбитки дерев'яних плах довжиною 1—1,3 м., що були покладені вздовж нього. Найкраще вони збереглися у південно-західній та південно-східній частинах конструкції. Північна — зруйнована грабіжницьким ходом (рис. 5, 3). Плахи знайдено не тільки по валу, а й за його межами, на майданчику ширину 2—2,5 м. Вони були покладені на рівні давнього горизонту, вкритого тонким шаром (3—5 см) жовтої материкової глини, по колу, у три ряди. Плахи поганої збереженості, простежені за залишками органічної трухлявини. Дерево частково обгоріло, а у північно-

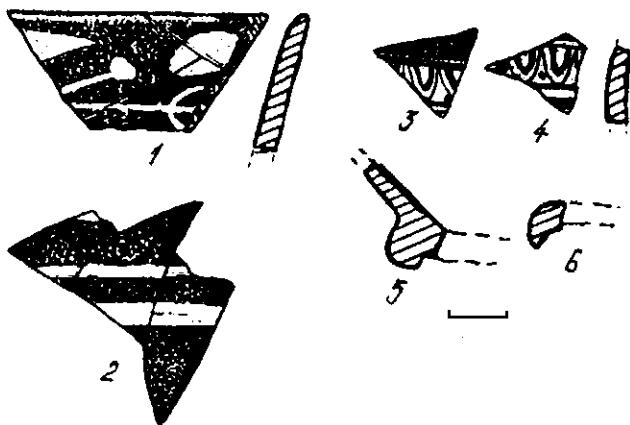

Рис. 4. Іванівка, курган 5. Знахідки з поховання 1.

тичальні. Верхню частину їх зруйновано надмогильною конструкцією, що просіла. Біля стінок простежено залишки дерев'яного настилу, від якого збереглася кора. Яму було перекрито накатом з плах, залишки яких виявлені під кільцевим викидом у західному, північно-східному та східному краях. Збереглося 10 плах розмірами $1,5-2 \times 0,2-0,25$ м, покладених уздовж та поперек ями.

Могилу пограбовано. Грабіжницька яма розмірами $3,75 \times 3,5$ м зруйнувала північну частину надмогильної конструкції. Потрапивши до могильної ями у північно-західному кутку, грабіжники пройшли уздовж північної стінки ями до східної. Дно було перекопано.

Яма заповнена чорноземом, у південній частині — жовтою материковою глиною, змішаною з чорноземом. Ця змішана з чорноземом глина простежена у вигляді двох запливів, що йшли до дна ями. Їх розміри: правого — $2,25 \times 1,25$, лівого — $1,75 \times 0,75$ м. На них збереглися залишки перскріття, яке завалилося, у вигляді окремих шматків обгорілого дерева розмірами $0,5 \times 0,2$ м у середньому.

У грабіжницькому ході, біля східної стінки ями, на глибині $1,8-2$ м від рівня давнього горизонту знайдено уламки кісток (фрагменти двох черепів, нижньої та верхньої щелеп, які належали жінці віком 18—22 років та дитині), фрагменти стінок амфори (1), 80 уламків кісток коня (трубчасті кістки, епіфізи кісток, зуби, копита, уламки ребер, фрагменти черепної коробки) від жертовної їжі.

У заповненні могили біля дна знайдено фрагмент залізного ножа (2), під час зачищення дна був виявлений крем'яний відщеп (3).

1. Фрагменти стінок (25 шт.) амфори темно-сірого кольору. Тісто цупке. Черепок у зламі двокольоровий: зсередини — темно-сірий, ззовні — коричневий, видимі домішки відсутні.

2. Фрагмент леза залізного ножа з горбатою спинкою розмірами $4,4 \times 1,4$ см. Лезо у розрізі має вигляд витягнутого трикутника (рис. 6, 10).

3. Крем'яний відщеп без слідів повторної обробки.

Поховання № 2. (Впускне). Знаходилося за 11 м на північний схід від умовного центру кургану на глибині 1,3 м від поверхні. Обриси могильної ями у насипі простежити не вдалося. Кістяк жінки зрілого віку був покладений на спині головою на захід. Руки витягнуті уздовж тулуба, ноги спочатку були підняті у колінах, згодом впали вправо (рис. 5, 6). Під кістяком незначні залишки коричневого тліну.

Зліва від голови померлої знаходилося бронзове дзеркало ручкою донизу (1), на ньому збереглися залишки дерева, очевидно, від дерев'яного футляру. Праворуч від голови знайдено шматочок червоної органічної фарби розмірами $1,5 \times 1 \times 0,5$ см. Ліворуч від кістяка, біля стегна, знаходилася піщаникова плита (2). Біля ніг лежав червонофігурний лескіф (3), а поруч із ним, схід-

східній частині на ґрунті — залишки попелу та пропеченої глини. Розміри плах, що збереглася, дуже різна: $1 \times 0,5$ м; $1,5-2 \times 0,35$ м; $2,5-3 \times 0,5$ м. Загальний діаметр дерев'яної конструкції $10-12$ м (рис. 5, 3).

Могильна яма прямокутної форми містилась у центрі споруди. Орієнтована за віссю схід-захід. Довжина її 4 м, ширина 2,5 м, глибина 2,5 м від рівня давнього горизонту. Стінки вертикальні. Верхню частину їх зруйновано надмогильною конструкцією, що просіла. Біля стінок простежено залишки дерев'яного настилу, від якого збереглася кора. Яму було перекрито накатом з плах, залишки яких виявлені під кільцевим викидом у західному, північно-східному та східному краях. Збереглося 10 плах розмірами $1,5-2 \times 0,2-0,25$ м, покладених уздовж та поперек ями.

Могилу пограбовано. Грабіжницька яма розмірами $3,75 \times 3,5$ м зруйнувала північну частину надмогильної конструкції. Потрапивши до могильної ями у північно-західному кутку, грабіжники пройшли уздовж північної стінки ями до східної. Дно було перекопано.

Яма заповнена чорноземом, у південній частині — жовтою материковою глиною, змішаною з чорноземом. Ця змішана з чорноземом глина простежена у вигляді двох запливів, що йшли до дна ями. Їх розміри: правого — $2,25 \times 1,25$, лівого — $1,75 \times 0,75$ м. На них збереглися залишки перскріття, яке завалилося, у вигляді окремих шматків обгорілого дерева розмірами $0,5 \times 0,2$ м у середньому.

У грабіжницькому ході, біля східної стінки ями, на глибині $1,8-2$ м від рівня давнього горизонту знайдено уламки кісток (фрагменти двох черепів, нижньої та верхньої щелеп, які належали жінці віком 18—22 років та дитині), фрагменти стінок амфори (1), 80 уламків кісток коня (трубчасті кістки, епіфізи кісток, зуби, копита, уламки ребер, фрагменти черепної коробки) від жертовної їжі.

У заповненні могили біля дна знайдено фрагмент залізного ножа (2), під час зачищення дна був виявлений крем'яний відщеп (3).

1. Фрагменти стінок (25 шт.) амфори темно-сірого кольору. Тісто цупке. Черепок у зламі двокольоровий: зсередини — темно-сірий, ззовні — коричневий, видимі домішки відсутні.

2. Фрагмент леза залізного ножа з горбатою спинкою розмірами $4,4 \times 1,4$ см. Лезо у розрізі має вигляд витягнутого трикутника (рис. 6, 10).

3. Крем'яний відщеп без слідів повторної обробки.

Поховання № 2. (Впускне). Знаходилося за 11 м на північний схід від умовного центру кургану на глибині 1,3 м від поверхні. Обриси могильної ями у насипі простежити не вдалося. Кістяк жінки зрілого віку був покладений на спині головою на захід. Руки витягнуті уздовж тулуба, ноги спочатку були підняті у колінах, згодом впали вправо (рис. 5, 6). Під кістяком незначні залишки коричневого тліну.

Зліва від голови померлої знаходилося бронзове дзеркало ручкою донизу (1), на ньому збереглися залишки дерева, очевидно, від дерев'яного футляру. Праворуч від голови знайдено шматочок червоної органічної фарби розмірами $1,5 \times 1 \times 0,5$ см. Ліворуч від кістяка, біля стегна, знаходилася піщаникова плита (2). Біля ніг лежав червонофігурний лескіф (3), а поруч із ним, схід-

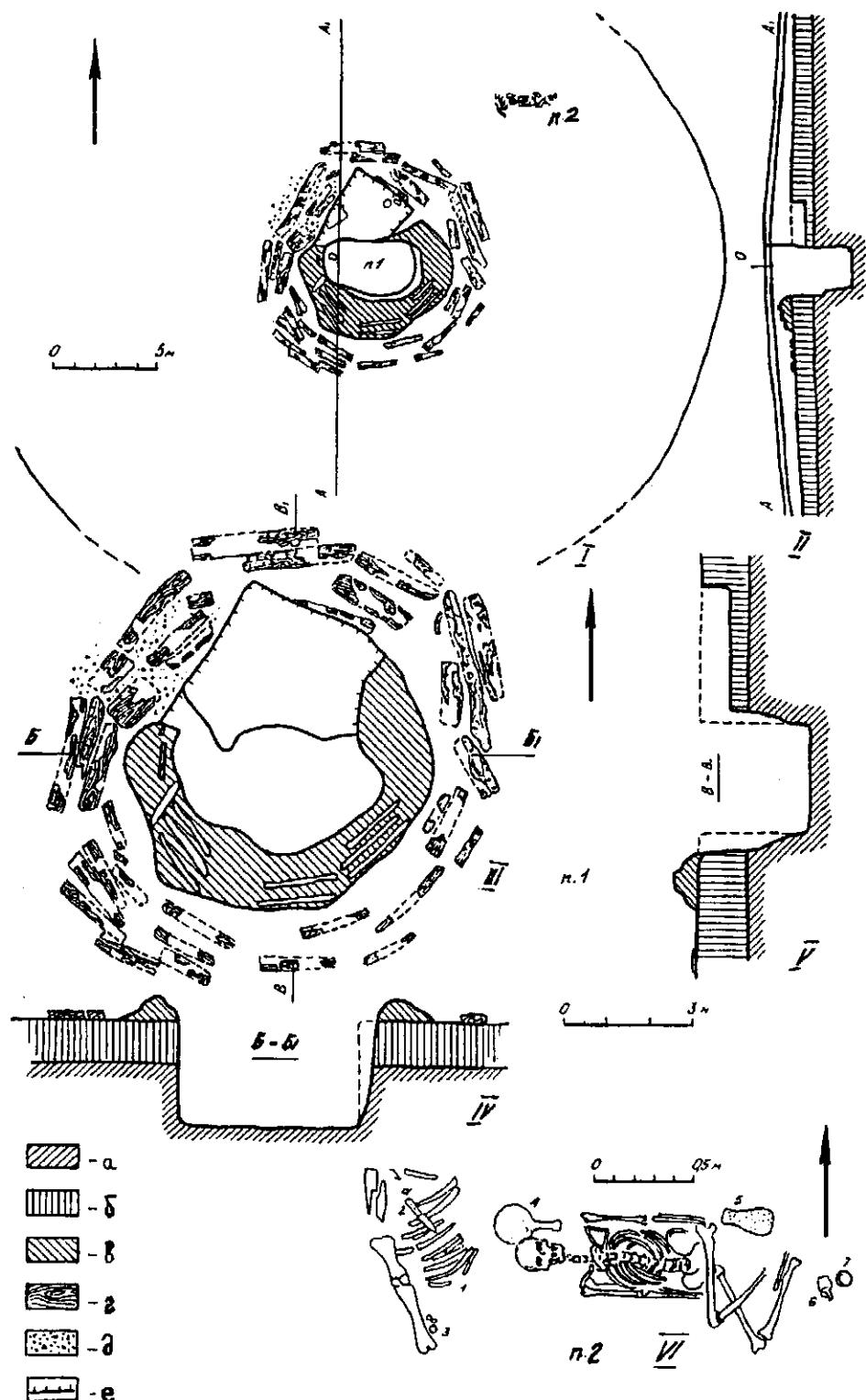

Рис. 5. Іванівка, курган 4. I-II — план та профіль кургану; III-V — план та розрізи поховання 1; VI — поховання 2; а — материк; б — поховальний ґрунт; в — глина могильного викиду; г — дерево; д — вугілля; е — грабіжницький хід. 1 — кістки від напутньої йжі; 2 — ніж; 3 — округлі камені; 4 — дзеркало; 5 — кам'яна плита; 6 — лекіф; 7 — чашечка.

ніше — чорнолакова чашечка (4). Вище голови — залишки напутньої іжі: частина туші тварини (коня або бика) та залізний ніж з кістяною ручкою (5). Праворуч від ножа — чотири округлих каменя (6).

Опис знахідок.

1. Бронзове дзеркало з прямою ручкою, яка закінчується круглим щитком. Диск та ручка вирізані з одного бронзового листа. По всій окружності диску (діаметр 20—20,5 см) на відстані 1 см від краю — крапковий пуансонний орнамент. На щитку ручки із зворотнього боку в центрі знаходиться грецька літера (π), вибита пуансоном. Висота літери 2 мм. Можливо, це мітка майстра, який виготовив дзеркало. Загальна довжина дзеркала 33 см, довжина ручки 13, ширина біля основи — 5, на кінці — 3,5, діаметр щитка — 5 см (рис. 6, 2)⁵.

2. Піщаникова плита у формі неправильного шестикутника зі сплощеними кутами. У центрі сліди спрацьованості. Розміри: довжина 33 см, ширина 17—20,5 см, товщина 3 см (у центрі — 2 см) (рис. 6, 1).

3. Червонофігурний арібалічний лекіф аттичного виробництва. Вінця його у вигляді розтрубу, зверху горизонтально зрізані, горло вузьке, невисоке, корпус округлий, злегка витягнутий. Денце рівне з кільцевим піддоном. Ручка прикріплена до лекіфу нижче вінця. Лак пошкоджений. Зображення: за драпірована у довгий, спадаючий донизу, одяг жіноча постать простягає право руку над віттарем. Висота посудини 12,2, діаметр вінця 3, висота 1×2,5, висота горла 4,3, діаметр корпусу 7, висота 7,7, діаметр піддона 5,5 см (рис. 6, 9).

4. Чорнолакова чашечка на кільцевому піддоні (лак червоного кольору — результат обпалювання) із загнутим усередину краєм. Розміри: висота 2,8 см, діаметр вінця 9,5, діаметр дна 7, висота піддона 0,9 см (рис. 6, 4).

5. Залізний ніж з кістяною ручкою. Лезо пряме, спинка також пряма, різко звужується до вістря. Довжина його 12,5, товщина 0,3—0,5 см. Ручка складається з двох кістяних платівок, з'єднаних чотирма залізними заклепками (збереглося 3). Загальна довжина ножа 22,8 см. Довжина ручки 10,3, ширина 0,7 см (рис. 6, 3).

6. Камені неправильної кулястої форми — 4 екз. Розміри: 5×5, 3×4, 4,2×3,7, 5,5×3,6 см (рис. 6, 5—8). Звичайно, подібні знахідки пов'язують з таким озброєнням як праща⁶. Але очевидно, точніше є точка зору авторів, які вважають, що такі округлі камені використовувалися під час культових операцій, пов'язаних із вогняним ритуалом, бо поверхня багатьох із них обпалена⁷. До речі, на двох із чотирьох знайдених каменів присутні сліди дії вогню.

Час поховання № 2 може бути визначений за дзеркалом, чорнолаковою чашечкою та червонофігурним лекіфом. Дзеркало належить до 4 типу (за класифікацією В. Г. Петренко). Час використання таких дзеркал — V—IV ст. до н. е. Для ранніх екземплярів (початок, перша половина V ст. до н. е.) є характерним декор у вигляді циркулярного орнаменту багатопелюсткової розетки, пізніші дзеркала (IV ст. до н. е.) прикрашені по краю крапковим пуансонним орнаментом⁸.

Червонофігурні арібалічні лекіфи були значно поширені наприкінці V—IV ст. до н. е. Досить близькі за пропорціями до посудини, що публікується, червонофігурні лекіфи, знайдені у кургані № 2 кінця V — початку IV ст. до н. е. поблизу с. Грищенці, який був розкопаний Н. Я. Тарновським⁹, та у могилі I (в) Німфейського некрополю, яка належить до кінця V ст. до н. е. IV ст. до н. е. датується чорнолакова чашечка. Таким чином, дата поховання № 2 обмежується кінцем V — початком IV ст. до н. е.

Стосовно основного поховання (№ 1), то дані для визначення його абсолютної дати відсутні. Судячи за стратиграфією, воно повинно бути зробленим раніше, ніж впускне, але близьким йому за часом.

К урган № 5.

Знаходився за 200 м на північ від кургану № 2 (рис. 1). За даними місцевих жителів, це був найбільший курган могильника. Зараз його висота 1,5 м, діаметр 40 м (рис. 7).

Насип складався з гумусованого чорнозема, і лише іноді у ньому зустрі-

чаються окремі плями материкової глини. Давній чорнозем товщиною до 0,9 м залягав на глибині 1,5 м. Верхній горизонт його простежувався нечітко і лише порівняно добре фіксувався на ділянках, розташованих над могильним викидом.

Курган вміщував одне поховання скіфського часу (рис. 7, I). Воно знаходилося в центрі кургану (відносно до умо-

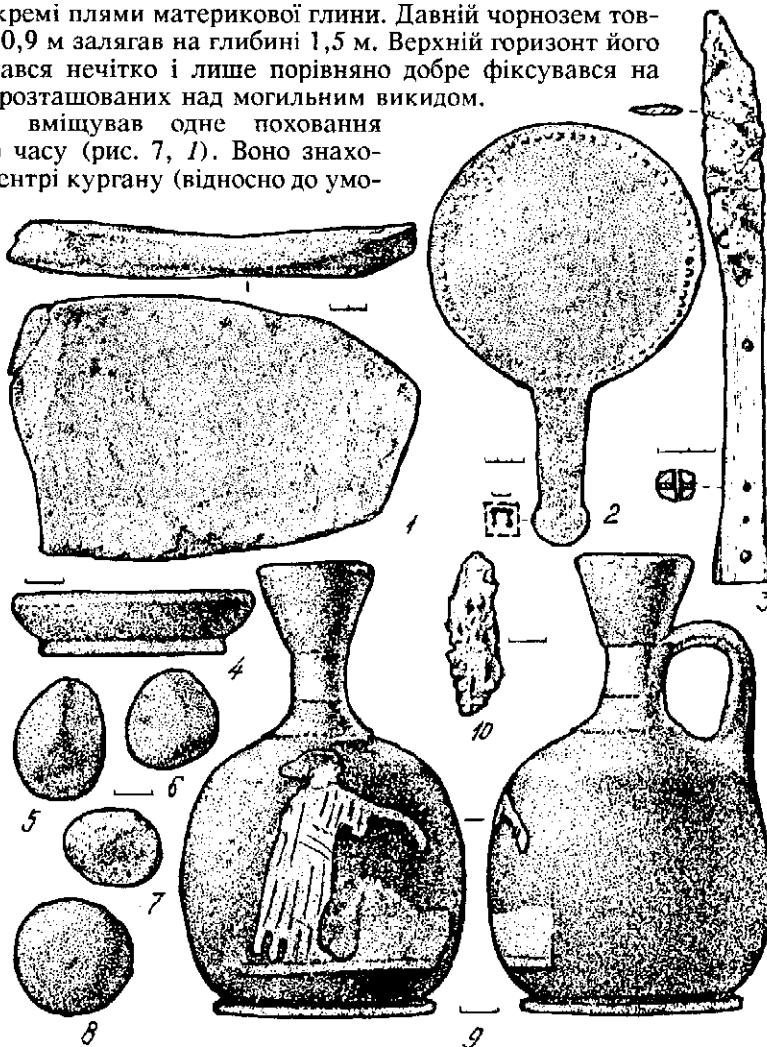

Рис. 6. Іванівка, знахідки з кургану № 4: 1—9 — поховання 2; 10 — поховання 1.

вного центру кургану трохи зміщено на схід). Поховальна споруда, аналогічна відкритим у курганах № 3, 4 складається з надмогильної конструкції та могильної ями.

Надмогильна конструкція являє собою кільцевий вал, складений із жовтої материкової глини (викид з ями), розташований навколо могили на рівні давнього горизонту (рис. 7, III). Своєю основою він частково лежав на кінцях дерев'яного перекриття, яке свого часу знаходилося над могильною ямою. У розрізі кільце валу мало валикоподібну форму, хоча на час розкопок внутрішній бік його практично всюди був прямий. Останнє пояснюється тим, що краї надмогильної конструкції обвалилися, частково зруйнувавши стіни могильної ями. Зовнішній діаметр кільца 11,4 м; внутрішній, що зберігся, — приблизно 6 м. Товщина її 0,8—1,1 м, найбільша біля північної та східної стін могили. Максимальна ширина кільца у основи — 3 м (біля північної стін могили), мінімальна — 1,8 м (біля південно-східного кута).

Під час спорудження надмогильної конструкції кільцевий вал був обкладений дерев'яними плахами, частина з яких збереглася з західного, північного та південного боків. Тут вони були покладені горизонтально у три-четири ряди (рис. 7, I, III). Кращою збереженістю відрізняються плахи з західного боку. Ширина їх у середньому 13—17 см, довжина фіксується погано, але можна вважати, що в основному вона була не більше 2 м. Товщину плах у

зв'язку з поганою збереженістю встановити не можна. Більша частина з них обпалена.

За межами кільцевого валу, на рівні давнього горизонту з південного та східного боків знайдено плахи аналогічних розмірів, які були покладені горизонтально (від 2 до 5 рядів). Вони також мають сліди горіння. Певно, це залишки дерев'яної вимостики навколо обкладки, як і в кургані № 4 (поховання № 1). Загальні розміри конструкції, що збереглася, — 12,5×14 м.

Могильна яма має прямокутну форму із злегка заокругленими кутами (рис. 7, IV—VI). Орієнтована по лінії схід-захід. Розміри ями по дну: довжина 5,5 м, ширина 4—4,4 м. Глибина ями від рівня давнього горизонту 2,45 м.

Яму заглиблено в материк на 1,6—1,8 м. Стіни ями, зокрема згори, досить сильно обвалені, особливо з південного та північного боків. Під час обвалів у яму сповзли не тільки частини надмогильної конструкції, а й шар давнього чорнозему.

У давнину могильну яму було перекрито дерев'яними плахами вздовж та впоперек. Їх залишки знайдені під глиненою обкладкою по краях північної та східної стін, над південно-західним кутом могильної ями та на дні, особливо вздовж стін (рис. 7, IV). На краю північної стіни відзначено залишки плах, що були покладені паралельно одна одній вздовж краю стіни. Їх ширина від 13 до 25 см, про загальну довжину судити важко. На схід від них — залишки не менш, ніж п'яти плах, які колись лежали поперек могильної ями. Ширина від 15 до 32 см. Одна з плах, що лежали вздовж краю східної стінки могили, збереглася в довжину на 2 м. Усі плахи дуже обпалені, поганої збереженості.

Серед залишків перекриття, що лежали на дні вздовж стін могили, особливий інтерес викликають ділянки у південно-східному та південно-західному кутах. У південно-західному кутку ями, окрім обгорілих, відкрита ділянка плах, площею понад 1 м², вкритих зверху шаром спеченої глини. Цей факт свідчить на користь того, що плахи перекриття були вкриті шаром глини. Згодом, перед спорудженням насипу над могилою, було розпалене ритуальне вогнище, полум'я якого пропекло глину та поширилося на плахи, які лежали на обкладці.

У південно-східному куті зафікована ділянка шару кори площею близько 1×0,5 м, що лежав частково на дні, частково згори на зотлілих плахах (рис. 7, IV).

На досить нерівному дні могильної ями помітні сліди інструментів шириною 6—7 см, якими її було викопано. Тут жс — вісім невеликих ямок зі слідами зотлого дерева всередині. Швидше за все, це ями від стовпів, які підтримували перекриття. Три ями знаходилися біля північної, три — біля південної та дві — біля східної стін могили (рис. 7, IV). Ями мали різну форму, розміри їх також неоднакові: 11—25×11—25×5—12 см, глибина 5—12 см.

Могилу було пограбовано не менш, ніж тричі. Останнє пограбування, виходячи із розповідей місцевих старожилів, було здійснено у 30-ті р. цього сторіччя.

Під час розчищення заповнення ями траплялися окремі фрагменти ліпної скіфської кераміки, грецьких посудин, уламки обробленої піщаникової плити, окремі людські кістки дуже поганої збереженості, а також фрагменти пізнього кружального посуду, зокрема з полив'яним покриттям, що безперечно належав пізнім грабіжникам. Дві таких кружальних посудини стояли нагорі на глиняльній обкладці. Біля самого дна могили знайдено пробку від пляшки, яку лишили пізні грабіжники.

Одне пограбування, яке можна вважати раннішим, було здійснено збоку, крізь лаз у стіні могильної ями. Грабіжниками були викопані два ходи, один з яких (№ 1) виявився глухим та до могили не привів. Хід № 1 являє собою траншею у вигляді дуги, прокопану у материковій глині обкладки могили до рівня давнього горизонту, що простяглась з півдня на схід. Довжина траншеї 3,85 м. Ширина (на початку) 0,45 м, в кінці — до 1 м. Глибина грабіжницького ходу від верхнього краю обкладки була не менш, ніж 1,4 м.

Під час розчищення траплялися невеликі шматочки вугілля та залишки зотлого дерева. Цей грабіжницький хід був розкопаний пізніми грабіжниками, які прийняли його, ймовірно, за могилу та залишили на підлозі та стінах сліди металевих щупів (круглого та квадратного у розрізі).

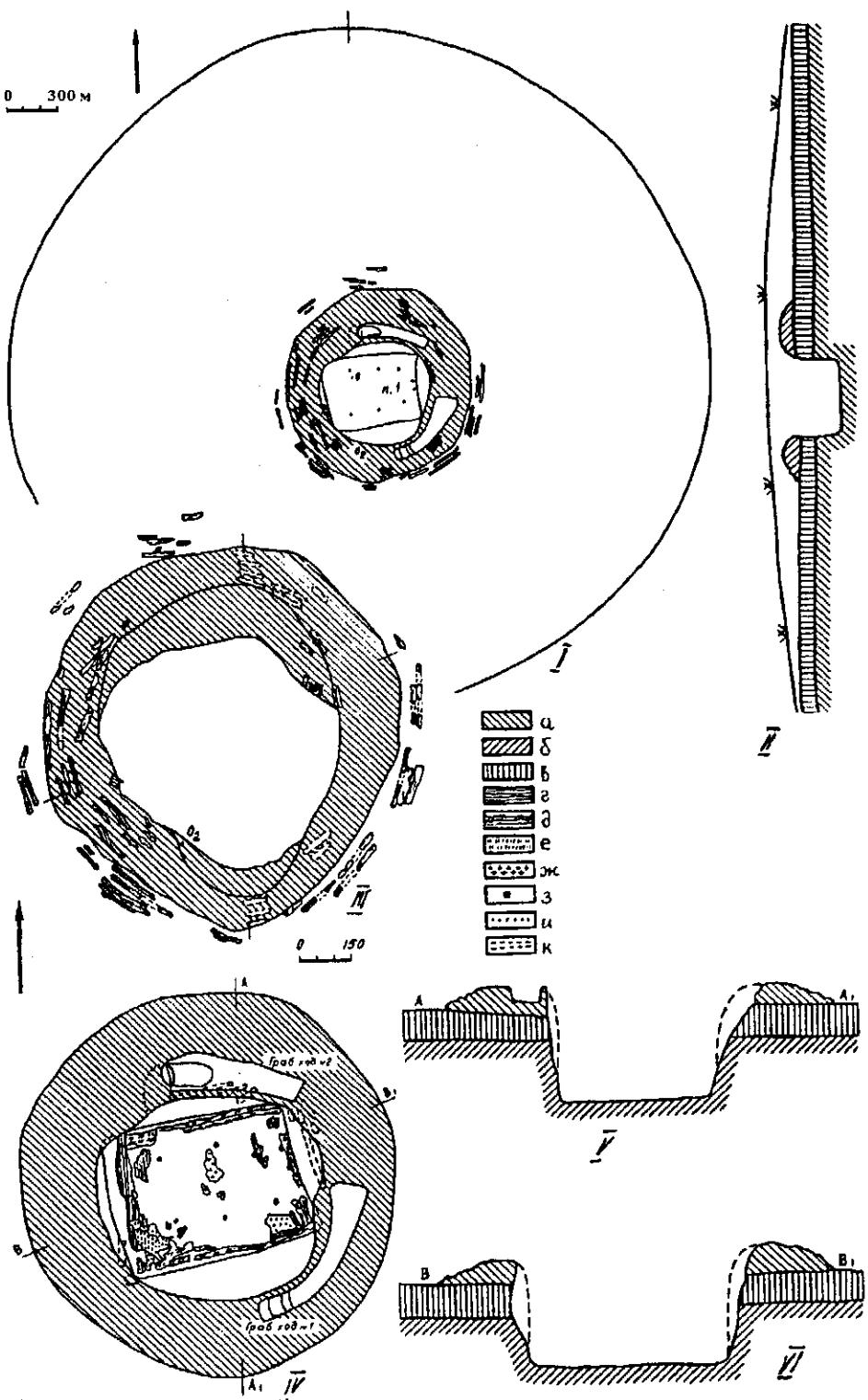

Рис. 7. Іванівка, курган 5. I-II — план та профіль кургану; III — надмогильна конструкція із залишками дерева; IV-VI — план та розрізи похованельної споруди; а — глина материкового викиду; б — материк; в — поховальний ґрунт; г — дерево; д — обпалене дерево; е — кора; ж — ділянки перекриття з обпаленою глиною; з — стовпові ями; и — грабіжницький хід; к — дерев'яні плахи під валом.

Другий грабіжницький хід (також у вигляді дугоподібної траншеї) було впущено крізь насип у глибину надмогильної споруди на північ від могильної ями (майже паралельно їй) на відстані 0,2—0,9 м від краю. Орієнтований по лінії схід-захід. Довжина 3,7 м при ширині 0,8—0,9 м (рис. 7, IV). Хід має дві сходини. Глибина від верхнього краю обкладки 1 м. Сходини ведуть до ями розмірами 1,2×0,7×0,8 м. Дно ями знаходиться на глибині 1,65 м від верхнього краю обкладки. Південна стіна грабіжницької ями, мабуть, була відокремлена від північної стіни могили шаром землі незначної товщини, який було зруйновано, та крізь лаз, що утворився у північній стіні могили (у вигляді кола діаметром 0,7—0,75 м), грабіжники дісталися до могили. Грабіжницький лаз знаходився на рівні материкової стіни. Відстань від нього до dna могили 1,62 м.

Під час розчищення грабіжницького ходу траплялися: вугілля, уламки зотлілого дерева.

Два наступні пограбування були здійснені згори. Одне — через прямокутну яму розмірами 4,5×3,5 м. Під час другого (найпізнішого) могильна яма розкривалась в цілому по стінах. При цьому грабіжники прощупали стіни та підлогу металевими штирями.

У процесі пограбування більшу частину інвентаря було викрадено, кісткові залишки зруйновано. На дні могили (та у заповненні, біля самого dna) явно у порушенному стані знайдено окрім людські та кінські кістки, деякі предмети похованального інвентаря (у більшості зруйновані). Останній включає античний посуд (уламки глечика, амфори, миски, чашки, ойнохой та кратера, трьох чи чотирьох скіфосів, чернолакової посудини незрозумілої форми) (1—11), ліпну кераміку скіфського типу (фрагменти двох ліпних горщиків, чернолощеної миски) (12—14), зброю (бронзові наконечники стріл, уламки втулки залізного наконечника списа?) (15—16), залізну ворварку, мабуть, пов'язану з предметами озброєння (17), знаряддя праці (фрагменти шліфувального чи теркового каменя, залізного ножа) (18—19), уламок бронзового дзеркала (20), золоті бляшки, які швидше за все прикрашали одяг (21), уламки залізного предмета або предметів незрозумілого призначення (22).

Судячи за інвентарем, у могилі було поховано не менше, ніж двох осіб — чоловіка та жінку. На присутність жіночого поховання вказує знайдений у могилі уламок бронзового дзеркала. Наведемо опис знахідок.

1. Уламки ольвійського вузькогорлого глечика (256 екз.), в тому числі фрагменти вінець (2 екз.) та плаского денця (2 екз.). Поверхню вкрито світло-рожевим ангобом (рис. 3, 23).

2. Уламки стінок хіоської амфори (93 екз.).

3. Фрагменти кружальної сіроглиняної мисочки (3) із горизонтальним заостреним краєм (рис. 3, 25). Товщина стінки 0,6—0,7 см.

4. Верхня частина червоноглиняної іонійської чашечки. Вінця з трохи загнутим усередину плоско зрізаним краєм. Поверхню вкрито світло-рожевим ангобом. Зовнішній діаметр 10, внутрішній — 8 см (рис. 3, 21).

5. Фрагменти червонофігурної посудини (ойнохой?) (50 екз.). Виходячи з дсталей, зображені дві постаті: оголена чоловіча та задрапована у спадаючий одяг жіноча. Точно судити про сюжет важко: схоже, що на посудині представлена сцену переслідування менади сатиром (рис. 3, 5—8). Можливо, цій же посудині належать два фрагменти, на яких зображені фризи з овами (рис. 4, 3—4).

6. Фрагмент вінець великої відкритої посудини (кратер?). Чорнолакове покриття з обох боків (рис. 3, 24).

7. Фрагменти чорнолакового скіфосу (ручка, два фрагменти вінець, фрагмент денця, із зовнішнього боку прикрашеного двома концентричними колами різного діаметру) (рис. 5, 13, 15, 17).

8. Фрагменти вінець та стінки чорнолакового скіфосу. По горлу посудину прикрашено смугою світлого лаку, що розсікає кола. Нижче — дві смуги світлого лаку (рис. 4, 1, 2).

9. Фрагменти кільцевого піддону чорнолакової відкритої посудини типу скіфоса (рис. 4, 5).

10. Фрагмент кільцевого піддону чорнолакової відкритої посудини типу скіфоса (рис. 4, 6).

11. Фрагмент ручки чорнолакової посудини (рис. 3, 19).

12. Три фрагменти стінок ліпної посудини. Товщина стінок 1 см. Поверхня світла, нелощеня. У зламі черепок темного кольору, тісто грубе, пухке, з білим включеннями.

13. Ліпний фрагментований горщик із плавно відігнутими назовні вінцями, простою нелошеною поверхнею. Висота, мабуть, була не менше, ніж 10 см, зовнішній діаметр горла — 7 см, внутрішній — 5,5 см, діаметр дніця — близько 6 см. Товщина стінок до 4 мм. У зламі черепок темний, тісто пухке. Нижня частина посудини закопчена (рис. 3, 14).

14. Дев'ять фрагментів ліпної чорнолощеної миски (рис. 3, 18).

15. Бронзові наконечники стріл (20 екз.). Вісім з них — цілі, вісім — частково фрагментовані, від решти лишилися лише дрібні уламки. Усі цілі екземпляри — трилопатеві. Три з них з невисокою втулкою, кінці лопатей опущені донизу. Висота наконечників 2,8; 2,9 см. П'ять наконечників мають втулки, що знаходяться на рівні лопатей (так звані сховані втулки). На гранях наконечників по два поздовжніх заглиблення, розділених «перегородкою». У одного з наконечників на гранях — напівовальні заглиблення. Висота наконечників: 2,1; 2,5; 2,6 см (рис. 3, 10—12). Кілька екземплярів відрізняються чудовою збереженістю.

16. П'ять залізних опуклих уламків; з внутрішнього боку — сліди дерева. На одному з них — бортик у вигляді манжети. Швидше за все, це частини втулки списа.

17. Залізна ворварка у вигляді зрізаного конусу, кородована. Висота 1,2 см. Нижній діаметр 1,7 см (рис. 3, 16).

18. Шліфувальний або терковий камінь з пісканику, овальної форми, розмірами 45×37 см. Збереглися 11 уламків. Зашліфовані лицьовий та зворотній боки, а також бокові грані. Посередині камінь тонший (9 мм), ніж по краях (до 34 мм). На обох боках каменя помітні сліди знарядь, що гострилися об нього.

19. Уламок залізного ножа. На частині черешка, яка збереглася, з двох боків фрагменти кістяних накладок шириною 1,7 см, які кріпилися до нього за допомогою заклепок. Ширина ручки 2,3 см, товщина 0,8 см. Ширина леза до 2,4 см (рис. 3, 20).

20. Уламок бронзового дзеркала (край диску). Довжина 13 см, максимальна ширина 2,5, товщина 0,1—0,3 см. Зберігся один з отворів для кріплення ручки. Діаметр отвору 2 мм (рис. 3, 9).

21. Золоті, злегка опуклі бляшки із загнутими донизу краями (3 екз.). Виготовлені з тонкого листового золота у техніці штампування. Зображення зайця з підігнутими лапами та притиснутими до спини вухами. Зображення досить схематичне, очі передані непропорційно великими колами. Розміри бляшок: 1×0,6 см. З внутрішнього боку — дві петельки для кріплення зі смужкою листового золота. Діаметр петель 1 мм, ширина смуг — 2 мм. Відстань між петлями 5 мм, до краю від петель — 1,5 мм (рис. 3, 22).

22. Близько 30 дрібних уламків залізного предмета незрозумілого призначення.

Наконечники стріл, знайдені у могилі, характерні в основному для другої половини — кінця V ст. до н. е. Вони знаходять аналогії у пам'ятках, які надійно датуються клейменою амфорною тарою, наприклад, у кургані Двогорба Могила¹⁰, час якого визначається другою половиною V ст. до н. е.¹¹, кургані № 4 (поховання № 8) поблизу с. Первомавіка¹², дата якого аналогічна.

Золоті бляшки у вигляді зайця, аналогічні або близькі за зовнішнім виглядом, досить добре відомі за знахідками у похованнях, які належать до кінця V ст. до н. е. (могила № 1 некрополя у Німфеї)¹³ або до кінця V — початку IV ст. до н. е. (курган № 11 групи 22-ої шахти поблизу м. Орджонікідзе на Нікопольщині, курган № 3 Кічкаського могильника та ін.)¹⁴. У світлі наведених даних поховання у кургані № 5 слід датувати кінцем V — початком IV ст. до н. е.

Не суперечить вказаному датуванню і сукупність фрагментованої кераміки, зокрема чорнолакової.

Примітки

¹ Експедицію очолювала Г. Т. Ковпаненко.

² Тут і далі статевовікові визначення зроблені С. І. Круц, які автори висловлюють ширу подяку.

³ Реконструкції поховань споруд, знайдених у курганах № 3—5, присвячено спеціальну статтю: Ковпаненко Г. Т., Скорий С. А. К изучению погребального обряда скифского времени в Поросъе // СА.— 1988.— № 2.— С. 73—83.

⁴ Брашинский И. В. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья).— Л., 1984.— С. 240.— Табл. XXXI.

⁵ Попередня публікація дзеркала: Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорий С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).— К., 1989.— С. 128.— Рис. 40, 3).

⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Вып. Д1—4.— С. 68.

⁷ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. Д1—4.— С. 36; Гаврилюк Н. А., Болтрук Ю. В. Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе у Приазов'ї // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 81, 82.

⁸ Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 35.

⁹ Петренко В. Г. Указ. соч.— Табл. 13, 16; Vickers M. Scythian Treasures in Oxford.— Oxford, 1979.— Pl. 4b.— Р. 36.

¹⁰ Привалова О. Я., Зарайская Н. П., Привалов А. И. Двугорбая Могила // Древности Степной Скифии.— К., 1982.— С. 157, 158.— Рис. 8, 15—18.

¹¹ Ковалев Н. В., Полин С. В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы Степной Скифии.— К., 1991.— С. 52.

¹² Евдокимов Г. Л., Фридман М. И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 109.— Рис. 19, 7.

¹³ Vickers M. Op. cit.— Р. 36.— Pl. IV, 6-с.

¹⁴ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 137.— Рис. 19, 23; Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані // Збірник Дніпропетровського музею.— 1929.— Т. 1.— С. 52, 53.— Рис. 1.

Г. Т. Ковпаненко, С. А. Скорый, Е. Ю. Батуревич

КУРГАНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ВБЛИЗИ С. ИВАНОВКА НА КИЕВЩИНЕ

Публикуются материалы из курганов скифского времени, раскопанных Лесостепной Правобережной экспедицией ИА НАН Украины в 1983 г. у с. Ивановка на юге Киевской обл. Особый интерес представляют сложные погребальные конструкции с использованием дерева, следы человеческих жертвоприношений, достоверно зафиксированные на дне кольцевого рва кургана № 3. Несмотря на ограбление, могилы содержали выразительные находки конца V—IV вв. до н. э.

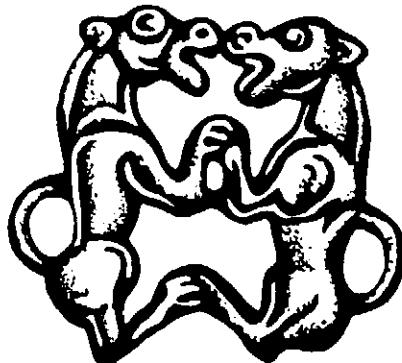
G. T. Kovpanenko, S. A. Skory, E. Yu. Baturevich

MOUNDS OF THE SCYTHIAN AGE NEAR VIL. IVANOVKA IN THE KIEV REGION

Findings from the mounds of the Scythian age are published. They were excavated by the Forest-Steppe Right-Bank expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1983 near vil. Ivanovka in the south of the Kiev Region. Of particular interest are complex burial structures made with application of wood, traces of offering human sacrifices vividly fixed at the bottom of the circular pit of mound № 3. Despite the robbery the graves contained rather expressive findings of the late 5th and 4th cent. B. C.

ДИСКУСІЙ

ПРО ХРОНОЛОГІЮ РАННЬОСКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. В. Полін

Стаття є відеуком на дискусію з приводу хронології ранньоскіфської культури в зв'язку з роботою І. М. Медведської «Периодизація скіфської архаїки і Древний Восток» (Медведская И. Н. Периодизация скіфской архаїки и Древний Восток // РЛ.— 1992.— № 3.— С. 86—107).

Останнє десятиріччя відзначене пожвавленням інтересу до ранньоскіфської хронології, що зумовлено накопиченням нових та мобілізацією старих, добре відомих джерел. Чітко вимальовується та реалізується практично тенденція до її подавнення, об'єктивність якої, окрім самих джерел, очевидно, підтверджується також і розширенням кола дослідників, які працюють у цьому напрямку.

Запропонована до обговорення робота І. М. Медведської, безсумнівно, є етапною для скіфознавства, і, сподіваємося, надалі спровітить значний вплив на розробки в цій галузі.

Побудови І. М. Медведської багато в чому збігаються з розробками в хронології ранньоскіфської культури (далі — РСК) Г. Коссака¹, які вона здебільшого приймає, надаючи при цьому додаткові обґрунтування опорних датувань етапів РСК незалежними хронологічними, історичними та археологічними прив'язками за матеріалами Стародавнього Сходу.

Розробки І. М. Медведської включають два взаємозалежних напрямки. Перший — реконструкція історичних подій в східній частині передньоазіатського регіону (Урарту, Асірія, Мідія) в VII ст. до н. е. на основі клинописних джерел і висвітлення ролі в них кімерійців та скіфів. Якщо перша поява причорноморськихnomadів на Стародавньому Сході (за І. М. Медведською — на півночі Урарту, за І. М. Дьяконовим — звідти вони були відкинуті в Малу Азію) наприкінці VIII ст. до н. е. — 722—714 рр., — пов'язується лише з кімерійцями, то в більш масштабних походах 670-х рр. брали участь як кімерійці, так і скіфи. Аналізуючи дані клинописних джерел, І. М. Медведська вважає, що діяльність скіфів, у порівнянні з кімерійцями, була короткосесонним епізодом у 670-х рр. Повідомлення Геродота та інших античних авторів про скіфів та кімерійців у Передній Азії, вона вважає неісторичними і взагалі відкидає, оскільки вони не мають паралелей у клинописних джерелах. Завдяки цьому нею зроблено висновок, що пізніше середини VII ст. до н. е. в цьому регіоні ані кімерійців, ані скіфів уже не було, на відміну від Західної Малої Азії, де вони згадуються і пізніше. Цим висновкам сприяла реконструкція геополітичної ситуації в регіоні на основі нового тлумачення історії Урарту, Мідії, Асірії та ін. Найбільший інтерес для нас становить пояснення про загибель Урарту, всіх його міст-фортець (зокрема Тейшебаїні) не пізніше 650 р. до н. е.²

Такі висновки не знайшли підтримки у фахівців. Так, віддання переваги кімерійцям над скіфами в подіях цього регіону, як і відсутність і тих, і других після 650 р. до н. е. не можуть бути надійно доведені внаслідок відбіркового, політичного характеру асірійських джерел, специфічності етнічної термінології, загальної лакунарності та обмеженості в часі (джерела висвітлюють події на окремих територіях, в окремі роки або десятиріччя, а пізніше початку 630-х рр. до н. е. такі взагалі не відомі). Не було прийнято і тезис щодо недостовірності античних джерел про скіфів та

кімерійців в Азії. При всій їх шуттанині та перебільшеннях (зокрема щодо гегемонії скіфів в Азії), вважається, що вони походять від іншої незалежної історичної традиції і здебільшого доповнюють давньосхідні джерела, оскільки відомості в них належать до різних періодів⁴.

Не було підтримано і тезис про загибель Урарту в середині VII ст. до н. е.⁴. Якщо І. М. Дьяконов і погодився з деяким подавненням цієї події, все ж таки загибель Тейшебайні він датував у межах 630 — 600 рр. до н. е.⁵.

Таким чином, спорадичне перебування кімерійців та скіфів на всіх теренах Передньої Азії за різними джерелами фіксується від 722/714 рр. і до початку VI ст. до н. е.

Другий напрямок дослідження І. М. Медведської археологічний. Виходячи з власного триступеневого розподілу ранньоскіфської культури за речовим комплексом (який багато в чому збігається із схемою Г. Коссака) вона проаналізувала археологічні знахідки в Передньоазіатському регіоні (переважно в східній частині). Найважливіші висновки І. М. Медведської з моєї точки зору такі: 1) передкелермеська група пам'яток (РСК-1) частково, або повністю синхронна новочеркаській групі (хронологічні рамки РСК-1 визначені в межах 750—700 рр. до н. е.); 2) уже наприкінці VIII ст. до н. е. кімерійці вирушили в похід до Передньої Азії, як носії ранньоскіфської культури ступеня РСК-1 (початок цього ступеня повинен мати датування не пізніше середини VIII ст. до н. е., при можливості більш ранньої початкової дати); 3) в 670-х рр. до н. е. і кімерійці, і скіфи йдуть походами на Стародавній Схід, будучи носіями матеріальної культури ступеня РСК-2; 4) усі археологічні знахідки, які фіксують перебування причорноморських кочовиків у східній частині Передньоазіатського регіону (східна Турція та Іран) належать до ранньоскіфської культури ступеня РСК-2, на відміну від західної Малої Азії, де, крім РСК-2, наявні знахідки ступеня РСК-3.

Зупинимось на аналізі археологічної частини роботи.

Новочеркаський ступінь. За Г. Коссаком час існування кімерійських старожитностей визначається в межах IX — VIII ст. до н. е. В останні десятиріччя VIII ст. до н. е. скіфські форми витіснили новочеркаські⁶. Не можна не погодитися з запереченнями І. М. Медведської проти жорсткого розміщення передкелермеських пам'яток (етап РСК-І) між новочеркаськими та ранньосклермеськими (РСК-2). Вона припускає часткову або повну синхронність новочеркаських пам'яток з передкелермеськими та жаботинськими⁷.

Останніми роками відбуваються зміни в уявленнях про абсолютну та відносну хронологію кімерійських старожитностей. В. І. Ключко, С. В. Махортіх, В. Ю. Мурзін запропонували датування новочеркаських пам'яток Х — початком VII ст. та чорногорівських — IX — серединою VIII ст. до н. е.⁸. Початок датування новочеркаських старожитностей Х ст. до н. е. видається сумнівним. Комплекс з Радионівки, який використовується як доказ, недокументований⁹. Суміш в ньому речей з різних епох підсилює сумніви в комплексності знахідки. Також незвичайно виглядає і знахідка наконечників стріл центральноєвропейського типу XIII — початку X ст. до н. е. (за визначенням дослідників) у похованні № 34 в могильнику біля Кисловодської меблевої фабрики. Якщо врахувати, що найдавніші знахідки «кімерійських» бронз у Подунав'ї датуються не раніше кінця IX ст.¹⁰, то розміщення початкової дати в Х ст. до н. е. вимагає серйозного обґрутування. Матеріали могильника поблизу Кисловодської меблевої фабрики спеціально вивчались Г. Коссаком, який поховання № 14 цього могильника вважав найбільш раннім і датував IX ст. до н. е., ніяк не відзначаючи при цьому поховання № 34¹¹. Враховуючи поховання № 15 того ж могильника, яке В. І. Ключко та В. Ю. Мурзін також датують IX ст. до н. е.¹², очевидно, остання може бути реальною початковою датою для новочеркаських старожитностей. Свого часу Г. Коссак, фіксуючи час появи «кімерійських» бронз у Подунав'ї в IX ст., припустив їх появу на батьківщині в Північному Причорномор'ї ще в Х ст. до н. е.¹³. Проте Г. І. Смирнова підтвердила датування IX ст., вважаючи більш ранню дату недоведеною¹⁴, що Г. Коссак визнав¹⁵.

В. І. Ключко та В. Ю. Мурзін припускають існування інтервалу в часі між чорногорівськими та ранньоскіфськими пам'ятками¹⁶. До висновку про відсутність спадковості між чорногорівськими та ранньоскіфськими пам'ятками в Закубані дійшов і В. Р. Ерліх, аналізуючи склад вуздечкових наборів¹⁷. Проте, цей висновок спростовується його ж даними про знахідки однакових варіантів триптельчастих бронзових псаїлів з одно- і двокільчастими та стременоподібними вудилами, — тобто — безпосереднє свідчення синхронності всіх типів вузди. Безпосередній доказ дає поховання 30 могильника Кочіпе, де наявні стременоподібні та двокільчасті вудила¹⁸. В. Р. Ерліх відзначив помилковість посилань на аналогічне сполучення в одному комплексі могильника на р. Фарс¹⁹. Проте весь цей могильник належить до досить вузького ча-

сового відрізу, таким чином його матеріалами підтверджується синхронність існування обох типів вудил.

Для доказу синхронності чорногорівських та новочеркаських старожитностей є важливим спостереження С. Б. Вальчака, який відзначив схожість орнаменту на вудилах з епонімного поховання біля хут. Чорногорівка з орнаментом на псаліях камішеваського типу, двокільчастих вудилах, однокільчастих та стременоподібних вудилах з Аржану²⁰.

З'явилися і додаткові докази синхронності передкелермеських та новочеркаських комплексів. Так, вудила типу Өндже знайдені в новочеркаському контексті — в могильнику Чішхо в Прикубанні. Тут також присутні і стременоподібні вудила в комплексі з типовими новочеркаськими трипетельчастими псаліями²¹. Аналогічна ситуація свого часу була зафіксована в могильнику біля хут. Кубанського²². Свідчення побутування стременоподібних вудил у новочеркасько-жаботинський час, здобуті В. П. Андрієнко на поселенні Пожарна Балка в дніпровському лісостеповому лівобережжі²³. Усе це підтверджує природність сполучення стременоподібних і двокільчастих вудил у комплексі кургану біля с. Жаботин, який і сам О. І. Тереножкін свого часу сприймав як свідоцтво їх синхронності²⁴.

Усі ці факти свідчать про присутність старожитностей чорногорівського типу в передкелермеських пам'ятках в новочеркаський час²⁵, і таким чином, про співіснування новочеркаських і чорногорівських старожитностей протягом усієї їх історії в Північному Причорномор'ї.

Найдавніше проникнення кімерійців на Стародавній Схід у межах північних кордонів Урарту засвідчене в клинописних джерелах наприкінці VIII ст. (722 — 715 рр. до н. е.). І. М. Медведська пов'язує їх з носіями РСК-І. В. І. Клочко, В. Ю. Мурзін, В. Р. Ерліх, А. Б. Белінський, С. В. Махортіх припускають участь у цих походах і носіїв культури новочеркаського типу²⁶.

Для визначення датування новочеркаських старожитностей за матеріалами Стародавнього Сходу використовуються пряжки типу Носачове та шоломи асірійського типу. Свого часу Г. Т. Ковпакенко для пряжок знайшла аналогії в зображеннях на асірійських рельєфах часів Саргона II та Ашурбаніпала²⁷. Г. Коссак відзначив наявність схожих зображень і на рельєфах епохи Тіглатпаласара III²⁸, і висловив думку, що асірійські аналогії не фіксують дату носачівських пряжок, а лише вказують на час появи таких прикрас на Стародавньому Сході²⁹. А. Ю. Алексеєв справедливо вбачає принципову різницю між прикрасами коней на асірійських рельєфах і косачівськими пряжками за їх функціями, розмірами та декором, що на його думку не підтверджує їх ідентичність і синхронність. Не заперечуючи степового євразійського походження прикрас на рельєфах, він передбачає інший шлях їх проникнення на Стародавній Схід в більш ранній час. Формальні та функціональні аналогії носачівським пряжкам він вбачає в застібках з Аржану³⁰.

На підтвердження спостережень А. Ю. Алексеєва можна навести ті обставини, що форма та розміри євразійських застібок, зумовлені функціонально, були дуже усталеними з грибоподібними закінченнями, з трьома жолобками. На асірійських рельєфах часів Тіглатпаласара III, Саргона II і Ашурбаніпала формально схожі вироби є напівкруглими прикрасами нагрудних ременів кріплення сідел. При цьому були цілком втрачені первинні функції: «застібки» є виключно декоративним елементом, на що вказує, крім їх розміщення та надмірної кількості, також і довільна кількість жолобків на цих виробах на різних рельєфах (від одного до трьох), або навіть втрата первісної форми. На рельєфах Ашурнасірпала II (883 — 859 рр. до н. е.) таких прикрас ще немає. Для другої половини IX — першої половини VIII ст. до н. е. асірійські рельєфи невідомі. Бронзові покриття Балаватських воріт не дають потрібної інформації внаслідок слабої деталізації зображень³¹. Мабуть, у цей проміжок часу в Асірії і з'явились вироби цього типу і на час Тіглатпаласара III вже відбулося забуття первинного призначення застібок і вони перетворилися в елемент декору.

Важливе значення для датування новочеркаських старожитностей мають знахідки шоломів асірійського типу. Два гостроконечні шоломи з нащінниками в похованні 186 і в зруйнованому похованні 187 в Клин-Ярському могильнику супроводжувались новочеркаськими вуздою та мечем. А. Б. Белінський датував шолом з поховання 186 за зображеннями на асірійських рельєфах часів Сінахеріба і першої половини царювання Ашурбаніпала (705—653 рр. до н. е.). Він нараховує 5 знахідок шоломів асірійського типу на Кавказі, які, на його думку, є ідентичними, одночасними та виготовленими в одному центрі³².

Практично всі ці висновки викликають заперечення. Другий шолом з Клин-Ярського могильника, крім відзначеної А. Б. Белінським відмінності в наявності орнаменту, має ще й інші. За даними С. Л. Дударєва цей шолом, на відміну від попереднього

нього, виготовлений з двох частин. Крім того, пропорції та профілі шоломів не є ідентичними³³.

А. Ю. Алексеєв найбільш близькими для Кінн-Ярських вважає шоломи, зображені на рельєфах часів Сінахеріба (705—681 рр. до н. е.)³⁴. В. Р. Ерліх відзначив наявність зображення гостроконечних шоломів з нащічниками на рельєфах часів Тіглатпаласара III і датував Кінн-Ярські знахідки часом Тіглатпаласара III та Саргона II (745—707 рр.)³⁵.

Раптова поява шоломів з нащічниками на рельєфах часів Тіглатпаласара III в достатньо великий кількості та в різних варіантах — гостроконечні або з гребенем³⁶, вказують на відносно довгий період їх попереднього розвитку наприкінці IX — першій половині VIII ст. до н. е. Характерний вигин тулії, так яскраво виражений на Кінн-Ярських зразках, є типовим для гостроконечних урартських шоломів асірійського типу кінця IX — початку VIII ст. до н. е.³⁷. В Хасанлу IV знайдений шолом з гребенем, який має нащічники дуже розвиненої форми, які прикріплювалися окремо. Знахідка датується не пізніше VIII ст. до н. е.³⁸.

До одного типу з Кінн-Ярськими належить, і шолом з поховання 13 в Бешташені, відомий за зображенням на фото поховання. Це також гостроконечний шолом з нащічниками. Стінки тулії опуклі, на відміну від Кінн-Ярських зразків, що зближує його з ранніми гостроконечними шоломами типу Приморського та Фаскау. Б. А. Куфтін зарахував поховання 13 до групи центральних від доби пізньої бронзи до доби раннього заліза. У цій групі, яка передує добі Ванського царства, залізо ще відсутнє³⁹. Г. Коссак поховання 11 з цієї групи датував IX ст.⁴⁰ Поховання 13 з шоломом не привернуло його уваги, хоча в обох комплексах містяться аналогічні бронзові кіпджали та накопечники списів, форми посуду. У Вірменії бронзові булави, аналогічні знайденій в похованні 13, з'явилися наприкінці II тис. до н. с. і набули найбільшого поширення не пізніше IX — VIII ст. Цим же часом тут датуються і аналогічні накопечники списів⁴¹. Бронзові однокільчасті вудила з поховання належать до сіалківського типу і датуються на пізніше VIII, можливо IX—VIII ст. до н. е.⁴². Дуже ранню хронологічну позицію займають грунтові поховання Бешташені і за даними М. Н. Погребової⁴³. В. Г. Котович і О. М. Давудов датували поховання 13 не пізніше XI ст. до н. с. Проте наявні тут вигнуті рогові післяї мають по три отвори, розташовані в одній площині, що, на відміну від доби бронзи, характерне для кімерійського часу IX—VIII ст. до н. е. У датуванні вузди з Бешташені дослідники виходили з датування поховання в Орхеві XIV—XIII ст. до н. с. за їх хронологією, де повід чіпляється до аналогічних бешташенським вудил за допомогою характерних однокільчастих гачків⁴⁴. Дещо інші за формуєю гачки з поховання 13 в Бешташені, мабуть, мали і інше призначення: в похованні їх було знайдено чотири при одніх вудилах і до останніх вони не мали відношення. В цілому, дата бешташенського комплексу обмежується IX—VIII ст., а зважаючи на відсутність заліза, можливо тільки початком VIII ст. до н. е.

Г. Коссак слідом за Б. А. Куфтіним відніс за формуєю шолом з Приморського (Абхазія) до ранніх зразків гостроконечних конічних шоломів, добре відомих за зображеннями на рельєфах IX ст. до н. е. В Хасанлу такий шолом знайдено в шарі X—IX ст. до н. е.⁴⁵. Датування IX ст. прийняла В. І. Козенкова, поширивши її на всі шоломи асірійського типу, знайдені на Кавказі⁴⁶. З урахуванням корекції дати загибелі Хасанлу IV⁴⁷, слід говорити про IX—VIII ст. до н. е.

Шолом з Фаскау належить до того ж різновиду, що і шолом з Приморського⁴⁸, і, очевидно датується також IX—VIII ст. до н. е. У кобанському могильнику Верхня Рутха знайдено урартський бронзовий шолом часів Аргішті I (789 — 766 рр. до н. е.)⁴⁹. Шолом з Фаскау Р. Д. Барнст також вважав урартським виробом⁵⁰. Уявляється, що дві останні знахідки, з урахуванням датування інших у межах кінця IX — першої половини VIII ст. до н. е., досить визначені вказують на джерело та час надходження шоломів асірійського типу на Кавказ. Ймовірно, надходження шоломів, та інших виробів передньоазіатського походження або наслідувань їм, які були об'єднані В. Р. Ерліхом у групу «східних» елементів⁵¹, може бути пов'язане з посиленням експансії Урарту в Закавказзя в IX — першій половині VIII ст. до н. с. В часи царювання Аргішті I здійснювалися походи аж до Колхіди, сліди яких можна побачити в знахідках з Приморського та Бешташені. Мабуть, з Закавказзя від урартів чи їх супротивників шоломи асірійського типу опосередковано надходили на Кавказ. Тут також могли виготовлятися і місцеві наслідування імпортним зразкам.

Свого часу О. І. Тереножкін констатував відсутність знахідок новочеркаських старажитностей на південь від Кавказу⁵², що пізніше було багаторазово підтверджено⁵³. Сьогодні можна назвати лише три таких знахідки в близькому Закавказзі⁵⁴. При старих датуваннях новочеркаських пам'яток у межах VIII—VII ст. до н. е. цей факт не знаходив пояснення. М. Н. Погребова та Д. С. Раєвський намагались пояснити

відсутність новочеркаських старожитностей на південь від Кавказу надзвичайною швидкістю кімерійських походів, завдяки якій не відбувалось укорінення чужих речей в місцевих культурах⁵⁵. Проте, здається, тут насамперед «винна» стара хронологія новочеркаських пам'яток у межах VIII—VII ст. до н. е., в той час як насправді, до початку походів кімерійців за Кавказ наприкінці VIII ст. до н. е., речі новочеркаського культурного комплексу виходять із ужитку. Для умов же територіальної стабільності співіснування північнокавказьких, центральнокавказьких та закавказьких культур передпохідної доби існуючий територіальний розподіл знахідок цілком нормальній. У IX—VIII ст. до н. е. зв'язки культур Північного та Центрального Кавказу з Передньоазіатським регіоном були здебільшого однобічними. При численності знахідок речей закавказько-передньоазіатського типу в кобанському ареалі, зустрічне надходження кобанських імпортів на південь було дуже слабким. Хоч географія знахідок кобансько-колхідських речей (виключно сокир, інших немає) в передньоазіатському регіоні територіально досить широка — південний берег Чорного моря в напрямку Сінопи, Північно-східна Анатолія, Карська область, район оз. Урмія, північно-західний Іран (оз. Резайя) — іх загальна кількість незначна⁵⁶.

Поодинокість закавказьких знахідок новочеркаських речей, мабуть, пояснюється тим, що кобанська культура була досить міцним бар'єром на шляху впливів з півночі і успішно поглинала степові імпульси, свідченням чого, мабуть, і є топографія знахідок черногорівсько-новочеркаського типу: максимальна концентрація кінджалів та вузди в кобанському ареалі в зоні контакту із степом, в західному та центральному територіальних варіантах культури, при відсутності в східному та віддалених гірських районах⁵⁷. І доки все обмежувалось культурними запозиченнями, північний вплив у Закавказзя практично не проходив, не поширюючись далі південного схилу Великого Кавказу. Ситуація різко змінюється з початком транскавказьких походів.

У цілому, все це свідчить про припинення існування новочеркаських старожитностей напередодні походів у Передню Азію, не пізніше третьої четверті VIII ст. до н. е. З початком кімерійсько-скіфських походів близько 722—715 рр. почалась нова епоха, в археологічному відношенні відзначена знахідками закавказьких та передньоазіатських речей в північно-причорноморсько-кавказькому регіоні з одного боку та скіфського типу в передньоазіатському з другого, що відповідає контексту військових походів.

Відсутність новочеркаських старожитностей на південь від Кавказу не є доказом їх неправильної стійкої атрибуції з боку А. І. Тереножкіна як кімерійських, а відбиває хронологічну ситуацію. Наприкінці VIII ст. до н. е. причорноморські кімерійці вирушили в походи, вже ставши носіями ранньоскіфської культури.

PCK-1. Найдавніше проникнення кімерійців в передньоазіатський регіон, в північне Урарту, заєвідчене в клінописних джерелах близько 722—715 рр., І. М. Медведська пов'язує з носіями PCK-1. Основою такого висновку є сухо скіфський вигляд усіх знахідок, отже, їх ймовірна належність в передньоазіатському регіоні як кімсрійцям, так і скіфам. Усе це і дозволило І. М. Медведській стверджувати, що кімерійці та скіфи прийшли на Стародавній Схід вже маючи загальну матеріальну культуру скіфського типу — PCK-1⁵⁸.

Хронологічні рамки етапу PCK-1 визначені від початку останньої третини VIII ст. до початку VII ст. до н. е. (в таблиці — 750—700 рр.). Початок етапу подається умовно і в подальшому може бути удіннений. У даному випадку він пов'язаний з походами кімерійців в 722—715 рр. Кінець етапу визначений логічно і також є досить умовним. Прихід кімерійців та скіфів у передньоазіатський регіон у 670-х рр. до н. е. з новою загальною культурою типу PCK-2 передбачає формування останньої на територіях на північ від Кавказу не пізніше 690—680 рр. до н. е., що і може визначатись як межа між PCK-1 та PCK-2⁵⁹.

Проте тут наявне серйозне протиріччя. Цілком вірне визначення часткової синхронності новочеркаських та передкелермеських пам'яток (PCK-1). З носіями останньої І. М. Медведська пов'язує походи кімерійців на Стародавній Схід наприкінці VIII ст. до н. е. При цьому вона сама відзначає повну відсутність пам'яток PCK-1 на території Ірану та Східної Турецької і наявність тут лише пам'яток ступеню PCK-2 (на відміну від західної Малої Азії, де є і пам'ятки ступеню PCK-3)⁶⁰. Очевидно мають рацію С. Р. Тохасєєв та І. М. Дьяконов, які вважають, що в цьому випадку йдеться про існування PCK-2 вже в останній третині VIII ст. до н. е., з якою і вирушили в перші походи кімерійці⁶¹. Як би це не суперечило традиційним уявленням, логіка фактів сама така. В усьому передньоазіатському регіоні не знайдено жодної речі новочеркаського типу, яких так багато серед вузди та озброєння PCK-1 (передкелермеські пам'ятки), саме тих категорій знахідок, які відзначають перебування північно-причорноморських кочовиків на Стародавньому Сході.

Чи є, крім логічних, інші можливості визначення культури кочовиків, що прийшли на Стародавній Схід наприкінці VIII ст. з Північного Причорномор'я — Передкавказзя? Здається, що так. Останнім часом Л. К. Галаніна датувала Келермеські кургани в межах 660—640 рр. до н. е.⁶². Уявляється, що хронологічний резерв Келермесу реалізований ще не повністю, у будь-якому випадку, це стосується раніх пам'яток групи, які за Г. Коссаком та І. М. Медведською репрезентують матеріальну культуру етапу РСК-2. По-перше, датуючи в цілому Келермеську групу «епохою Ашурбанипала», Л. К. Галаніна сама відзначила відсутність згадок про скіфів в клинописних джерелах цього часу, на відміну від 670 рр. По-друге, в ранніх пам'ятках групи відсутні предмети, які напевно датуються часом Ашурбанипала, при тому, що тут у великій кількості наявні новочеркаські елементи, які твердо вказують на близькість ранньокелермеських пам'яток до РСК-1. По-третє, слід згадати аргументацію І. М. Медведської при визначенні датування РСК-2: для того, щоб кімерійці та скіфи могли в 670-х рр. прийти на Стародавній Схід уже носіями РСК-2, ця культура на території на північ від Кавказу повинна була сформуватися не пізніше 690—680 рр. до н. е.

Якщо в наших попередніх міркуваннях все вірно, то формування РСК-2 повинно було відбутися ще раніше, не пізніше початку останньої третини VIII ст. до н. е. Відповідно, це і має бути датою фіналу етапу РСК-1. Як далеко в VIII ст. загибається його початок? Це питання поки що відповіді не має.

РСК-2. Висновок І. М. Медведської щодо відсутності згадок про кімерійців та скіфів у східній частині Передньої Азії пізніше 670-х рр. до н. е., а також датування загибелі Урарту 650-ми рр. дозволили їй обмежити в часі датування всі знахідки скіфського типу на цій території в межах 700—650 рр. до н. е. За якісним складом усі вони, за визначенням дослідниці, належать РСК-2. Початок РСК-2 визначено логічним шляхом не пізніше 690—680 рр. до н. е.

За вищесказаним, початок РСК-2 має датуватись не пізніше, ніж початком останньої третини VIII ст. до н. е. Крім того, на основі античних джерел вважається доведеною присутність скіфів у східній частині передньоазіатського регіону і в другій половині VII ст. до н. е.⁶³ І загибель Тейшебайні також відносять до цього часу — не раніше 630-х рр. до н. е.⁶⁴.

Віднесення всіх знахідок виключно до ступеню РСК-2 не є безумовним. За Л. К. Галаніною, підгрупа матеріалів Келермеських курганів не дозволяє надійно розподілити набори стріл між ранніми та пізніми пам'ятками групи. Досить схожі і головні деталі вузди обох груп⁶⁵. Таким чином, не можна заперечувати наявності знахідок РСК-3 і в східній частині передньоазіатського регіону.

Кінцеву дату РСК-2 І. М. Медведська, як і Г. Коссак, відносить до середини VII ст. Дата визначена залежно від датування РСК-3 650—600 рр. до н. е. Вона може бути додатково обґрутована останнім датуванням Келермеських курганів 660—640 рр. до н. е.

На відміну від пам'яток РСК-2, розташованих на північ від Кавказу, де наконечники стріл з ромбічним обрисом голівки зустрічаються епізодично⁶⁶ і в цей же час виходять із ужитку, в передньоазіатському регіоні вони побутують і на цьому етапі, і в подальшому. Ця традиція зберігається в трилопатевому варіанті в персо-мідійському середовищі аж до часу походів Олександра Великого. Тут відбувається своєрідна консервація ранньоскіфської традиції⁶⁷. Поряд з рідкісними дволопатевими, на буває поширення унікальний для Північного Причорномор'я тип трилонатевих ромбічних наконечників з короткою чи прихованою втулкою⁶⁸, ромбічність голівки яких зумовлена вже не заточуванням, а, судячи за ливарною формою VI ст. до н. е. з Мосулу⁶⁹, зроблена в самій формі і, відповідно, зберігається в готовій продукції.

РСК-3. Культура пам'яток пізньокелермеського типу. Після відкриття скарбу в Зів'їє, його датування не пізніше першої половини — середини VII ст. до н. е., визначення стилістичної та культурно-хронологічної єдності з причорноморськими пам'ятками, необхідність подавлення дати Келермеських та Мельгуновського курганів стала очевидною. П. Амандрі, керуючись датами Темир-гори, Цукур-ліману⁷⁰, Криворізького кургану в Урарту та Зів'їє VIII—VII ст. до н. е. — з одного боку, а також паралелями в Урарту та Зів'їє VIII—VII ст. до н. е. — з другого, датував Келермеські та Мельгуновський кургани другою половиною VII ст. до н. е.⁷² Близькими

* У Північному Причорномор'ї декілька таких наконечників стріл передньоазіатського типу знайдені в кількох похованнях другої половини VI — початку V ст. до н. е. некрополя Ольвії. Їх знахідки можна пов'язувати з походом Дарія проти Північнопричорноморських скіфів⁷⁰.

** Перенесення М. Ю. Вахтіною дати Цукур-ліману до другої половини VI ст. до н. е. здається невіправданим. Наведена аргументація заперечує запропоновану дату⁷¹.

міркуваннями керувались і інші дослідники⁷³. Найбільш послідовно цю ідею розробляв Г. Коссак, який знайшов у працях В. Г. Петренко та Л. К. Галаніної додаткову міжну опору для рішучого подавнення дати Келермеського горизонту.

Межі РСК-3 визначені Г. Коссаком другою половиною VII ст. до н. е., що прийняла І. М. Медведська. Головна особливість цього етапу — поява грецького та малоазіатського імпортів, на основі датувань яких рубіж між РСК-2 та РСК-3 віднесено до 650 р. до н. е. Верхня межа визначена близько 600 р. до н. е.

Базовим для датування етапу є комплекс впускного поховання Реп'яхуватої могили та пам'яток цього кола. Г. Коссак датував юнійський глечик з цього поховання кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е. Амфори з Реп'яхуватої могили та Новоолександровки визначені як юнійська та материкова продукція. Підтверджено датування ранніх форм самоських амфор, які В. В. Рубан відносить до кінця VII — початку VI ст. до н. е., а також юнійських кілків з Ягорлицького поселення — часом не пізніше початку VI ст. до н. е. Юнійські амфори з Коломака датовані останньою чвертю VII — першою чвертю VI ст. до н. е. Звідси зроблено цікавий з методологічних позицій висновок: хоча грецька кераміка, знайдена в цих похованнях, потрапила на береги Понту вже в VI ст. до н. е., проте речі з впускного поховання Реп'яхуватої могили та інших поховань цієї групи згідно надійно датованих другою половиною VII ст. до н. е. комплексів (Темир-гора, Дар'ївка, Краснос Знамя, кург. 1 та ін.) також повинні датуватися VII ст. до н. е. Таким же чином вирішено питання і про датування пізніх Келермеських курганів, досліджених Д. Шульцем, в яких були знайдені відомі дзеркало та ритон⁷⁴.

Останнє датування Келермеських курганів Л. К. Галаніною в межах 660—640 рр. до н. е. дозволяє надійно визначити початкову дату пізніх пам'яток цієї групи близько 650 р. до н. е. Уявляється, що фінальний рубіж етапу РСК-3 визначений занадто рано, — період існування етапу штучно обірваний на межі VII—VI ст. до н. е. Ця дата не входить з прийнятих Г. Коссаком датувань античної кераміки зі скіфських комплексів.

Свого часу подавнення датування келермеської групи пам'яток на Північному Кавказі, здійснене В. Г. Петренко та Л. К. Галаніною, дозволило мені запропонувати також подавнення і для пам'яток старшої журавської групи в Дніпровському лісостепу. Необхідність такого передатування було зумовлене надзвичайною близькістю, точніше, єдністю, більшості визначальних категорій речей з поховань цієї групи^{*}. У першу чергу це вимагало рішучого подавнення впускних поховань Реп'яхуватої могили та кургану в Новоолександровці. За допомогою В. В. Рубана була визначена належність амфор з цих комплексів до класу мілетських VII ст. до н. с. і відповідність форми глечика з Реп'яхуватої могили посудинам кінця VII — першої половини VI ст. до н. е., що дозволило датувати обидва комплекси не пізніше початку VI ст. до н. е. Кінцем VII — початком VI ст. до н. с. датується за амфорою і комплекс кургану поблизу хут. Хапри⁷⁶. Досить багато знахідок грецької кераміки другої половини VII — початку VI ст. до н. е. є на поселеннях лісостепу⁷⁷. Ці визначення, а також поточнення хронології дзеркал так званого ольвійського типу і часу переходу від I до II хронологічної групи скіфських наконечників стріл, які відповідно належать до раннього та середнього етапів скіфської культури, дозволили мені датувати завершення існування келермеського горизонту (РСК-3) і перехід до середньоскіфського етапу кінцем першої — другою чвертю VI ст. до н. с.⁷⁸

З того часу з'явились нові факти, які посилили необхідність ранніх датувань придніпровських пам'яток. С. Я. Ольговський відновив первинну форму казана з впускного поховання Реп'яхуватої могили і завдяки цьому, а також виходячи зі складу металу, визначив його кавказько-урартське походження і датування в межах VIII—VII ст. до н. е.⁷⁹

Датування ранньоскіфських поховань у межах VII ст. підтверджують нові знахідки родосько-юнійської кераміки в курганах поблизу сіл Філатівка та Шандрівка. У цих же межах уточнено вік поховань в Олексіївці на Сіверському Дінці і Криворізькому кургані на р. Калитві⁸⁰.

Як уже згадувалось, Л. К. Галаніна запропонувала нове датування Келермеських курганів у межах 660—640 рр. до н. с. Уявляється, що хронологічний ліміт ранніх пам'яток цієї групи ще не вичерпаній до кінця.

* М. М. Погребова та Д. С. Расловський виділили сакизько-келермеський етап ранньоскіфської культури VII ст. до н. е. Незрозумілим є обмеження арсалу пам'яток цього етапу територіями з обох боків Кавказу⁷⁵. Пам'ятки українського лісостепу і в хронологічному, і в культурному відношенні відповідають усім критеріям, визначеним дослідниками.

В. В. Рубан у новій роботі подав обґрунтування ранніх датувань амфор типу Реп'яхуватої могили та Новоолександровки⁸¹. Поступово, завдяки розробкам П. Дюпона та В. В. Рубана, такі ранні дати для тарної кераміки набувають право на існування⁸² — хоч до повного їх визнання ще далеко. Поки що не знайшло широкої підтримки датування Ягорлицького поселення, починаючи з другої половини VII ст. до н. е.⁸³. Проте скіфські знахідки свідчать, що припаймій кінець VII — початок VI ст. безсумнівно входять у хронологічний діапазон поселення.

Тверда зумовленість ранніх датувань скіфським контекстом комплексних знахідок практично відразу забезпечила позитивне сприйняття подавлення хронології серед скіфознавців⁸⁴. Значно менший ентузіазм викликають ранні датування у дослідників античності⁸⁵, що має своє пояснення. Для всієї грецької ойкумені тарна кераміка цього часу залишається найменш вивченою внаслідок малої доступності для дослідження (див. список праць в статті А. П. Абрамова). Для вітчизняних дослідників античності такі дослідження ще менш можливі через відсутність об'єктів вивчення. Тільки Березань, найдавніші матеріали якої багато в чому невідомі, особливо амфори, і, ймовірно, все ж таки Ягорлик, який вже загинув для досліджень, можуть надати необхідні матеріали. Враховуючи дату заснування Березані — 647/646 р. або близько 625 р. до н. е.⁸⁶, та Ягорлика, — очевидно, фінал VII ст., виділення тут амфорної кераміки VII — початку VI ст. до н. с. буде непростим завданням.

Практично всі наші дослідники грецької архайки працюють на пам'ятках другої половини VI — початку V ст. до н. е. і, таким чином, попередній період практично випадає з поля їх зору. Вірогідно через це при датуванні масового матеріалу психологічно важко подолати рубіж середини VI ст., не кажучи вже про вихід у VII ст. до н. е.

Скіфознавство в своєму розвитку пройшло ті самі етапи. Доки датування скіфських архайческих пам'яток визначалось виключно за грецьким імпортом, межа VII—VI ст. до н. е. залишалася нездоланною. Знахідки кераміки VII ст. до н. е. в Темир-горі та Цукур-лімані на цьому тлі мали неприродний вигляд. Всупереч фактам пропонувалося більш пізнє, ніж за керамікою, датування поховань.

Лише після виходу на незалежні від грецької хронології давньосхідні репери в датуванні пам'яток, стає зрозумілим, що РСК має значно ширший часовий діапазон, початок якого сягає VIII ст. до н. с., і в цілому значно передує грецькій колонізації Північного Причорномор'я. З початком останньої збігаються в часі лише найпізніші пам'ятки ранньоскіфської культури другої половини VII — початку VI ст. до н. е.

Завдяки тому, як І. М. Медведська характеризувала знахідки скіфського типу в Передній Азії, а також віднесеню їх до ступенів РСК-2 та РСК-3, стало цілком очевидним, що матеріальна культура північнопричорноморських кочовиків часу походів та тимчасового перебування в Передній Азії з кінця VIII до початку VI ст. до н. с. відповідає келермеському ступеню ранньоскіфської культури Північного Причорномор'я та Кавказу.

На закінчення необхідно сказати кілька слів про схему зміни речей в різні періоди РСК. Уявляється абсолютно віправданою спроба І. М. Медведської пов'язати конкретні типи речей з конкретними етапами РСК, визначити не тільки час їх появи, але й виходу їх з ужитку. Проте на сьогоднішній день така мста багато в чому недосяжна, насамперед через погану документованість старих розкопок. У літературі часто зустрічаються сумніви з приводу достовірності складу різних комплексів (наприклад: Глиніще, Старша Могила, Жаботино, кург. 2, ст. Махошівська та багато ін.). Нерідко наводяться помилкові дані про склад наборів стріл⁸⁷. І. М. Медведська з сумнівом відзначила наявність кістяних тридірчастих псаліїв, які за її хронологією вийшли із ужитку на етапі РСК-3, в комплексах середньоскіфської культури кінця VI — V ст. до н. с.⁸⁸. Крім того, досі залишаються неопублікованими в повному обсязі матеріали

* Хут. Шумейко; Волковці, кург. 1 (1886 р.), кург. 478; Броварки, кург. 505. Курган поблизу хут. Шумейко безсумнівно належить до ранньоскіфського часу, не пізніше РСК-3. Чорнофігурна кераміка, завдяки якій пам'ятка має пізню дату, віднесена до нього помилково⁸⁹. Курган 1 (1886 р.) біля Волковців мав одне, а можливо й більше впускних поховань в насипі, через що знайдені речі не можна об'єднувати в один комплекс. У кургані 478 поблизу Волковців набір стріл за складом цілком пізньоархайчний. Кілька базисних наконечників в його складі⁹⁰ свідчать про датування початком VI ст. до н. с.⁹¹. Про конструкцію кургану 505 поблизу с. Броварки відомостей немає. За складом інвентаря В. А. Ллінська припускала наявність парного поховання, що, напевно, не виключає можливості існування двох різних поховань. У складі комплексу вона відзначила штучну суміш форм архайчного та середньоскіфського часу. Крім того, в ГЭ та НІМУ зберігаються безпаспортні речі з цих розкопок⁹². Тому єдність і повнота комплексу дуже сумнівні. Таким чином, на основі наведених відомостей навіть припускати можливість існування кістяних псаліїв в середньоскіфський час не можна.

з еталонних ранньоскіфських пам'яток, насамперед з Кслермсських та Краснознаменських курганів. У деяких публікаціях наведені някісні малюнки. Мабуть, аж до появи нових, надійно документованих повноцінних комплексів і вичерпної публікації старих, ми при всьому бажанні не зможемо уникнути помилок у визначенні складу конкретних комплексів.

У цілому ж уявляється, що періодизація та хронологія ранньоскіфської культури І. М. Медведської надасть нового імпульсу подальшому розвитку скіфознавства. Хоча її існує необхідність корегування хронологічного діапазону окремих категорій речей та уточнення розподілу окремих пам'яток за конкретними етапами, періодизація та хронологія І. М. Медведської може бути прийнята в цілому.

Перше знайомство з хронологією Г. Коссака свого часу викликало у мене значні сумніви в правомірності дуже різкого, як тоді здавалося, переміщення початкової дати ранньоскіфської культури в кінець VIII ст. до н. е., хоч я і припускав існування окремих елементів скіфської культури в Північному Причорномор'ї на той період⁹³. Викликали також заперечення і датування деяких конкретних пам'яток і груп. Проте після знайомства з системою аргументації І. М. Медведської цілий ряд питань знято.

Примітки

¹ Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstil // *Skythika*.— Munchen, 1987.

² Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Црепний Восток // РА.— 1992.— № 3.— С. 100—104; Медведская И. Н. Геродот и история дрісвного Востока // Проблемы истории, философии и культуры.— Вып. I.— Магнитогорск, 1993; Медведская И. Н. Заключение по дискуссии // РА.— 1994.— № 1.

³ Див. матеріали дискусії: РА.— 1993.— № 2; 1994.— № 1; № 3.

⁴ Погребова М. П. О принципах датировки скифской архаики // РА.— 1993.— № 2.— С. 88; Грачевский Э. А. О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии // РА.— 1994.— № 3.— С. 44—46.

⁵ Дьяконов И. М. Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке // РА.— 1994.— № 1.— С. 115.

⁶ Kossack G. «Kimmerische» Bronzen // Situla.— Ljubljana, 1980.— № 20/21.— S. 136—138; Kossack G. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus // AFA.— 1983.— Bd.5.— S. 135—141; Kossack G. Von den Anfängen...— S. 39.

⁷ Медведская И. Н. Периодизация...— С. 87.

⁸ Ключко В. И., Махортых С. В. О культурно-хронологической интерпретации памятников новочеркасского клада (по материалам Северного Кавказа) // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. семинара памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987; Ключко В. И., Мурzin В. Ю. О хронологии древностей черногоровско-новочеркасского типа // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1989.

⁹ Петрунь В. Ф. До походження мінеральної сировини пам'ятників III—I тис. до н. е. з басейну р. Інгулець // Археологія.— 1969.— Т. XXII.— С. 75.

¹⁰ Кеменцеи Т. Предскифская эпоха в Восточной Венгрии // Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 150.

¹¹ Kossack G. Tli Grab 85...— S. 135.

¹² Ключко В. И., Мурzin В. Ю. О хронологии...— С. 68.

¹³ Kossack G. «Kimmerische» Bronzen...— S. 132.

¹⁴ Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА.— 1985.— № 4.— С. 34.

¹⁵ Kossack G. Von den Anfängen...— S. 24.

¹⁶ Ключко В. И., Мурzin В. Ю. О хронологии...— С. 70.

¹⁷ Эрлих В. Р. Бронзовыe уздечные наборы и проблема хронологии предскифского и раннескифского времени Закубанья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья.— М., 1991.— С. 32, 36, 37.

¹⁸ Ловаче Н. Г. Могильник Кошиб (восточный) в Майкопе // Культура и быт адигов (этнографические исследования).— Майкоп, 1991.— Вып. VIII.

¹⁹ Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 150.

²⁰ Вальчак С. Б. К вопросу о дате погребения Черногоровского кургана // История и археология Слободской Украины.— Харків, 1992.

²¹ Тов А. А. Протомеотский могильник Чишхо близ аула Тауйхабль в Теучежском районе // Меоты — предки адыгов.— Майкоп, 1989.

²² Анфимов Н. В. Новый памятник протомеотской культуры // Скифский мир.— К., 1975.— С. 45.

²³ Андрієнко В. П. О находках бронзовых стремянвидных удил на поселении Пожарная Балка // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. конф. памяти А. И. Тереножкина.— Мелітополь, 1992.

- ²⁴ Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском правобережье.— К., 1961.— С. 187.
- ²⁵ Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1987.— № 59.— С. 21.
- ²⁶ Ключко В. И., Мурзин В. Ю. О хронологии...— С. 68; Эрлих В. Р. Бронзовые уздечные наборы...— С. 39; Эрлих В. Р. О времени появления и характере «восточных» элементов в культуре Северного Кавказа конца VIII — первой половины VII вв. до н. э. // Северная Евразия от древности до средневековья. Тез. докл. конф. к 90-летию М. П. Грязнова.— СПб., 1992; Белинский А. Б. К вопросу о времени появления племен ассирийского типа на Кавказе // СА.— 1990.— № 4; Махортых С. В. Кочевники и вопросы происхождения кладов VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // Древности Кубани.— Краснодар, 1991.
- ²⁷ Ковпаченко Г. Т. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія.— Т. XX.— 1966.— С. 175.
- ²⁸ Kossack G. Von den Anfangen...— S. 39.
- ²⁹ Kossack G. «Kimmerische» Bronzen...— S. 123; Пор.: Ключко В. И., Мурзин В. Ю. О хронологии....— С. 68.
- ³⁰ Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992.— С. 80—82; Грязнов М. П. Аржан — царский курган раннескифского времени.— Л., 1980.— Рис. 12, 2—4.
- ³¹ Дьяконов И. М. История Мидии.— М., 1956.— С. 144; Loud G. Khorsabad.— Р. 1.— Chicago, 1936.— Р. 26, pl.31; Hüttel H.-G. Riemensetzung vom tip Arzan: Eine «kimmerische» Leitform // AVA.— 1981.— Bd. 3.— Abb. 3—4; Budge E. A. W. Assyrian sculptures in the British Museum. The Reigns of Ashur-nasir-pal (885—860 B. C.).— London, 1914; Barnett R. D., Forman W. Assyrische Palastreliefs.— Prague.— № 43, 59, 87, 95, 99.
- ³² Белинский А. Б. К вопросу о времени появления...
- ³³ Дударев С. Л. Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром.— Грозный, 1991.— С. 53.— Табл. 8; 17.
- ³⁴ Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 83.
- ³⁵ Эрлих В. Р. О времени появления...— С. 178.
- ³⁶ Hrouda B. Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbilder.— Bonn, 1965.— Abb. 23.— № 6, 10, 15—17; Barnett R. D., Falkner M. The sculptures of Assur-nasir-pal II (883—859 B. C.), Tiglath-Pileser III (745—727 B. C.), Esarhaddon (681—669 B. C.) from the Central and South-West, Palaces at Nimrud.— London, 1962.— P1. XV, XXXI, XXXIII, LIV, LIX, LXVI, XCII; Paterson A. Assurian sculptures. Palace of Sincherib.— London-Haarlem, 1915.— P1. LXXXVII.
- ³⁷ Vanden Berghe L., De Meyer L. Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenie. Centrum voor Kunst en cultuur.— Sint-Pietersabd-Gent, 1983.— S. 128, № 16, 17; Urartu. Metalworking Center in the First Millennium B. C. E.— The Israel Museum.— Jerusalem, 1991.— Р. 129, 131, № 12, 16.
- ³⁸ Muscarella O. W. Warfare at Hasanlu in the late 9-th Centuries B. C. // Expedition.— University of Pennsylvania.— 1989.— Vol. 31.— № 2—3. Корекція дати загибелі Хасанлу IV; Medvedskaya I. Once more on the Destruction of Hasanlu IV: Problems of Dating // Iranica Antiqua.— 1991.— Vol. XXVI.— Gent.
- ³⁹ Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети-І.— Тбилиси, 1941.— С. 68, 186.— Рис. 726; 80, 5; 81; Табл. XLVI; XLVII; XLVIII, 1, 6.
- ⁴⁰ Kossack G. Tli Grab 85...— S. 134.
- ⁴¹ Мартirosyan A. A. Армения в эпоху бронзы и раннего железа.— Ереван, 1964.— С. 200—204, 213.— Табл. XXXVI, 3, 9, 14, 17.
- ⁴² Медведская И. Н. Конский убор из могильника Сиалк В // Iranica Antiqua.— 1983.— Vol. XVIII.— Gent; Смирнова Г. И. Основы хронологии...— С. 38; Потапов В. Некоторые вопросы хронологии пред斯基фского периода // ИРОМК.— 1989.— Вып. 6.— С. 106.
- ⁴³ Погребова М. Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке.— М., 1977.— С. 142.
- ⁴⁴ Котович В. Г., Давудов О. М. О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы, раннего железа на северо-восточном Кавказе // СА.— 1980.— № 4.— С. 48.
- ⁴⁵ Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды-І.— Тбилиси, 1949.— С. 139; Kossack G. Tli Grab 85...— S. 111; Muscarella O. W. Warfare at Hasanlu...
- ⁴⁶ Козенкова В. И. Хронология кобанской культуры: достижения, опыт уточнения, нерешенные проблемы // СА.— 1990.— № 3.— С. 82.
- ⁴⁷ Medvedskaya I. Once more on the Destruction...
- ⁴⁸ Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды...— С. 139.
- ⁴⁹ Козенкова В. И. Хронология...— С. 72.— Табл. I; Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 82.
- ⁵⁰ Barnett R. D. An Assyrian helmet // BMQ.— 1953.— № 4.— Р. 102.
- ⁵¹ Эрлих В. Р. О времени появления и характере «восточных» элементов...
- ⁵² Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 203.
- ⁵³ Медведская И. Н. Конский убор...— С. 71; Есян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья.— М., 1985.— С. 136; Тохтасьев С. Р. К хронологии и этнической атрибуции памятников скифского типа на Ближнем Востоке и в Малой Азии // РЛ.— 1993.— № 2.— С. 90.
- ⁵⁴ Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 80.

- ⁵⁵ Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы...— С. 183.
- ⁵⁶ Przeworski St. Die Metallindustrie anatoliens in der Zeit 1500—700 vor Chr.— Leiden, 1939.— С. 37—39; Мартиросян А. А. Армения в эпоху бронзы...— С. 124—126; Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа.— М., 1960.— С. 343—350; Погребова М. Н. Иран и Закавказье...— С. 51, 148; Нераденко Т. Н. Связь племен Северного Кавказа с населением Центрального Закавказья и цивилизациями Древнего Востока в конце II — начале I тыс. до н. э.— Дисс. ... канд. ист. наук.— Грозный, 1988.— НА ИА НАНУ.— № 683.— С. 168—173; Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР.— М., 1989.— С. 267.
- ⁵⁷ Тереножкин А. И. Киммерийцы...— С. 203; Козенкова В. И. Кобанская культура. Восточный вариант // САИ.— М., 1977; Степи Европейской части...— С. 255, 258.
- ⁵⁸ Медведская И. Н. Периодизация...— С. 105.
- ⁵⁹ Там же.— С. 87, 88; 95—105.
- ⁶⁰ Там же.— С. 95.
- ⁶¹ Дьяконов И. М. Киммерийцы и скифы...— С. 109, 112; Тохтасьев С. Р. К хронологии и этнической атрибуции...— С. 90.
- ⁶² Галанина Л. К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА.— 1994.— № 1.— С. 95, 105.
- ⁶³ Грантовский Э. А. О хронологии пребывания...— С. 43.
- ⁶⁴ Дьяконов И. М. Киммерийцы и скифы...— С. 115.
- ⁶⁵ Галанина Л. К. К проблеме хронологии...— С. 99.
- ⁶⁶ Эрлих В. Р. Бронзовые наконечники стрел и проблема хронологического разпределения комплексов раннескифского времени среднего Закубанья // Материальная культура Востока.— М., 1988.— С. 101; Петренко В. Г. К вопросу о хронологии раннескифских курганов Центрального Предкавказья // Проблемы скифо-сарматской археологии.— М., 1990.— С. 70.
- ⁶⁷ Медведская И. Н. Периодизация...— С. 95.
- ⁶⁸ Медведская И. Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II — первой половины I тыс. до н. э. // СА.— 1980.— № 4.— С. 35.
- ⁶⁹ Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур III.— Ереван, 1955.— С. 41.— Рис. 31.
- ⁷⁰ Полін С. В. Хронологія...— С. 29.
- ⁷¹ Вахтина М. Ю. Скифское погребение у Цукур-лимана на Тамани // I Кубанская археологическая конференция. Тез. докл.— Краснодар, 1989.
- ⁷² Amandry P. L'art scythe archaique // AA.— 1965.— Bd. 80.— Н. 4.— Р. 903.
- ⁷³ Lang A. Zur Chronologie fröhskythischer Funde im Karpatenbecken und an der unteren Donau // Actes du II congrès international de thracologie.— I.— Bucuresti, 1980.— S. 233; Kossack G. Mittelasien und skythischen Tierstil...— S. 97.
- ⁷⁴ Kossack G. Von den Anfängen...— S. 76—81.
- ⁷⁵ Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы...— С. 161, 197.
- ⁷⁶ Полін С. В. Хронологія...— С. 22.
- ⁷⁷ Онейко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.— САИ.— М., 1966.— С. 14—16, 56—59.
- ⁷⁸ Полін С. В. Хронологія...— С. 22—27.
- ⁷⁹ Ольговський С. Я. Бронзовий казан з Реп'яхуватої могили з Черкащини // Археологія.— 1987.— № 58.
- ⁸⁰ Корпусова В. Н. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана у с. Филатовка в Крыму // ВДИ.— 1980.— № 2; Ковалева И. Ф. Работы в Орельско-Самарском междуречье // АО.— 1983.— М., 1985; Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 52—55.
- ⁸¹ Рубан В. В. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // СА.— 1991.— № 2.— С. 182, сл.
- ⁸² Абрамов А. П. Общие тенденции эволюции керамической тары Восточного Средиземноморья VII—I вв. до н. э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ.— М., 1990.— С. 76.
- ⁸³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 41.
- ⁸⁴ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья.— К., 1989; Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н. э.— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— К., 1990; Петренко В. Г. К вопросу о хронологии...
- ⁸⁵ Лейпунська Н. О. До питання про хронологію деяких античних матеріалів у скіфських пам'ятках // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 113; Кузнецова В. Д. Ранние апоинии Северного Причерноморья // КСИА.— 1991.— № 204.— Сноска 41.
- ⁸⁶ Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 57, 58.
- ⁸⁷ Полін С. В. Хронологія...— С. 21, сл.
- ⁸⁸ Медведская И. Н. Периодизация...— С. 93.

- ⁸⁹ Полін С. В. Хронологія...— С. 27.
- ⁹⁰ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 44, 50.— Табл. XXXIX.
- ⁹¹ Полін С. В. Хронологія...— С. 27—29.
- ⁹² Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА.— 1957.— Т. XXVII.— С. 238.
- ⁹³ Полін С. В. Хронологія...— С. 20.

C. V. Polin

О ХРОНОЛОГИИ РАННЕСКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья является откликом на дискуссию по хронологии раннескифской культуры в связи с работой И. Н. Медведской «Периодизация раннескифской архаики и Древний Восток» (РА.— 1992.— № 3).

И. Н. Медведская на основе критического анализа древневосточных письменных источников, засвидетельствовавших походы киммерийцев и скифов на Древний Восток, и археологических находок, их подтверждающих; соотнесения их с раннескифскими древностями Северного Причерноморья и Кавказа, трехступенчатую схему развития которых она предлагает; по древневосточным материалам находит независимые хронологические реперы, позволяющие ей датировать выделенные ступени раннескифской культуры (РСК) — РСК-1 — 750—700 гг., РСК-2 — 700—650 гг., РСК-3 — 650—600 гг. до н. э. Периодизация и датировки И. Н. Медведской во многом совпадают и подтверждают на иной основе разработки Г. Коссака (1987). Основные ее выводы: киммерийцы приходят на Древний Восток в конце VIII в. до н. э., будучи носителями раннескифской культуры ступени РСК-1. В 670-х гг. киммерийцы и скифы вновь появляются в этом регионе, будучи носителями общей материальной культуры этапа РСК-2. Всё археологические свидетельства походов причерноморских кочевников в переднеазиатский регион в конце VIII—VII вв. до н. э. относятся к ступеням РСК-2 и РСК-3.

Разработки И. Н. Медведской и Г. Коссака позволяют ограничить существование новочеркасских и синхронных им на позднем этапе предкелермесских памятников (РСК-1) началом последней трети VIII в. до н. э. Носители этих обеих культур не принимали участия в переднеазиатских походах, что следует из отсутствия находок новочеркасского облика в этом регионе. Этап РСК-2 должен датироваться от последней трети VIII в. до середины VII в. до н. э., этап РСК-3 — от середины VII до второй четверти VI вв. до н. э.

S. V. Polin

CONCERNING CHRONOLOGY OF EARLY SCYTHIAN CULTURE

Proceeding from the critical analysis of the ancient Eastern sources which described raids of the Cimmerians and the Scythians to the ancient East and from archaeological findings which confirmed those sources as well as from their comparison with early Scythian antiquities of the Northern Black Sea territories and Caucasus (the three-stage outline of their development is suggested by I. N. Medvedskaya), I. N. Medvedskaya determines independent chronological reference points which permit her dating the identified stages of early Scythian culture (ESC) as follows: ESC-1, 750—700 B. C.; ESC-2, 700—650 B. C.; ESC-3, 650—600 B. C. Periodization and datings made by I. N. Medvedskaya in many aspects coincide with and confirm developments made by G. Kossak (1987). Main conclusions: the Cimmerians came to ancient East in late 8th cent. B. C. being carriers of early Scythian culture of stage 1. In the 670s B. C. the Cimmerians and the Scythians appeared again in that region being carriers of common material culture of stage 2. All archaeological findings confirming raids of the Black-Sea nomads to the fore-Asian region in the late 8th-7th cent. B. C. are attributed to stages 2 and 3.

Developments made by I. N. Medvedskaya and G. Kossack have permitted limiting existence of the Novocherkassk relics and pra-Kelermes relics synchronous to the former (ESC-1) to the beginning of the last third of the 8th cent. B. C. Carriers of both cultures did not participate in fore-Asian raids, which follows from the absence of findings of the Novocherkassk type in this region. Stage ESC-2 should be dated between the last third of the 8th cent. and mid of the 7th cent. B. C., stage ESC-3 between the mid of the 7th cent. and the second quarter of the 6th cent. B. C.

ЩЕ РАЗ ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ОЛЬВІЇ В ПЕРШИХ СТОЛІТтях н. е.

В. М. Зубар

В статті розглядаються деякі питання етнічного складу населення Ольвії в перших століттях н. е., від вирішення яких буде залежати вірне розуміння цілого комплексу проблем, пов'язаних з історичним розвитком цього античного центру в зазначеній період.

Останнім часом пожвавився інтерес до питань, які стосуються вивчення різних аспектів етнічного складу населення Ольвії в римський період її історії. Причому, якщо А. С. Русєва припускає наявність у складі населення цього міста певного відсотку варварів і тісні контакти ольвіополітів з сарматським оточенням¹, то В. В. Крапівна навпаки в монографії та спеціальній статті, яку до речі було опубліковано в рубриці «Дискусії» журналу «Археологія» (№ 4, 1994), поспільно відстоює точку зору про те, що населення цього центру було загалом грецьким. Припускаючи, що поодинокі варвари могли мешкати в місті, В. В. Крапівна наголошує на тому, що, потрапляючи до Ольвії, вони суттєво не впливали на культуру і побут її населення². Наявність в просопографії Ольвії перших століть н. е. значної кількості імен іранського походження, з точки зору дослідниць, слід пов'язувати з сильно еллінізованим населенням ольвійської хори³. Однак такий категоричний висновок зараз не може бути прийнятим і навряд чи стосовно перших століть н. е. можна впевнено говорити про переважно грецьке за походженням населення Ольвії. Все це й спричинило до того, що в даній праці здійснюється спроба ще раз проаналізувати наявні джерела і висловити низку міркувань з приводу деяких дискусійних аспектів вивчення етнічної історії Ольвії в перші століття н. с.

Зараз встановлено, що населення материкової та острівної Греції в етнічному відношенні ніколи не було однорідним, про що в першу чергу свідчать результати вивчення античних некрополів, де простежено різноманітність поховальних споруд і ритуалу поховання. Значною мірою це пояснюється певними особливостями історичного розвитку Греції в архайчний та класичний періоди, коли соціально-економічне і культурне життя греків концентрувалося в межах невеликих громадянських колективів численних полісів, а це в свою чергу не могло привести до утворення на території Еллади єдиної грецької народності, яка б характеризувалась сталими етнографічними ознаками. В елліністичний період становище майже не змінилося. Втрата греками незалежності не привела до їх консолідації. Очевидно, навпаки, у цей час греки зазнали впливу різних народів, насамперед східних, що зумовило певні зміни в їх культурі, які особливо помітні на периферії античного світу. Північне Причорномор'я не становило в цьому відношенні винятку. Як свідчать результати вивчення античних некрополів регіону і просопографічного матеріалу, населення античних центрів не було в етнічному плані однорідним. Причому, різним районам Північного Причорномор'я була притаманна певна специфіка соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. Тому, говорячи про етнічний склад населення тієї чи іншої античної держави, мабуть методично вірним є виділення не тільки загальноеллінських рис в культурі та ідеології, а й детальний аналіз особливостей, притаманних лише певному району Причорномор'я та зумовлених специфікою історичного, соціально-економічного і культурного розвитку, а також характером стосунків з певним масивом варварів.

Слід також пам'ятати, що у станово-класових суспільствах ритуал поховання поступово втрачає зв'язок з публічними проявами культу, що були характерні для родового строю⁴, і, як правило, стає обов'язком не роду чи общини, а сім'ї померлого, яка стає основним економічним осередком кожного античного соціального організму⁵. Тепер конкретні прояви піклування про померлого були зумовлені поглядами на потойбічний світ порівняно невеликих колективів, поєднаних не лише загальними соціальними і політичними інтересами, але й близькістю релігійних уявлень, що були складовою сімейно-родової релігії⁶. Тому конкретні прояви культу мертвих, які відбивалися у поховальному обряді, могли значно різнятися залежно від конкрет-

них обставин, чим і вояєється його багатоваріантність в античних некрополях північно-причорноморських міст. Цим зумовлено і те, що для визначення етнічної належності небіжчика в кожному конкретному випадку вирішальними є норми похованального обряду, що відбивають загальногрецькі погляди на потойбічний світ, в яких, поряд з новими рисами, були дуже стальні пережитки патріархально-родової ідеології⁷, а не пошуки суто грецьких або варварських елементів у похованнях.

Дослідники неодноразово підkreślували, що у зв'язку з загрозою з боку ранньо-окласового гетського державного утворення, на чолі якого стояв Буребіста, життя на території Ольвії припиняється⁸. Причому, відсутність археологічного шару другої половини I ст. до н. е., свідчить, що місто протягом певного часу було практично порожнє і життя тут відновлюється лише на рубежі I—II ст. Зараз є досить багато даних, які дозволяють говорити про занепад Ольвії вже у першій половині I ст. до н. е.¹⁰. Тому гетам, які захопили та зруйнували місто, на користь чого свідчать матеріали, отримані під час робіт на ділянці Р-19¹¹, мабуть не було надано істотного збройного опору, а нечисленні мешканці, які уникли смерті чи полону, залишили місто¹².

Однак зараз є всі підстави відносити початок цього процесу до більш раннього часу. Встановлено, що ще в середині II ст. до н. е. певна кількість мешканців залишила Ольвію, з чим пов'язано припинення функціонування частини будівель на території міста і життя на сільських поселеннях лівого берега Бузького лиману¹³. Причому, більшість дослідників вважає, що населення Ольвії і її сільськогосподарської округи переселилося до нижньодніпровських городиць, що привело до певного ступеню еллінізації їх населення¹⁴. В. О. Анохін не без підстав вважав, що переселення мешканців Ольвії, як і Істрії, до варварського середовища і порівняно тривале їх пereбування поряд з варварами обумовило специфіку просонографії Ольвії перших століть н. е., а також привело до зміни вигляду ольвіополітів, на що звернув увагу Діон Христостом в своїй «Борисфенітській промові»¹⁵.

Дійсно, виникнення нижньодніпровських городищ у III—II ст. до н. е. мабуть не в останню чергу було пов'язано із відтоком населення з хори Ольвії, який почався з середини III ст. до н. е.¹⁶ Сюди, поряд з іншими районами античного світу, повинен був йти відток населення не лише з поселень правого берега Бузького лиману, але й з самої Ольвії у другій половині II — першій половині I ст. до н. е., коли в місті за даними наявних джерел простежується занепад і припинення будівельної діяльності¹⁷. Природно, що до понизь Дніпра в першу чергу переселялася основна маса греків-ольвіополітів невисокого добробуту, яка отримувала засоби для існування від сільськогосподарської та ремісничої діяльності. Отже, є підстави говорити, що процес переселення мешканців з Ольвійської держави йшов на Нижній Дніпро. Почався цей процес близько середини III ст. до н. е., про що свідчить почесний декрет на честь Протогенса¹⁸, і з тією чи іншою інтенсивністю тривав протягом II і першої половини I ст. до н. е., а завершився мабуть після гетської навали, яку дослідники датують 55 р. до н. е.¹⁹ Таким чином, можна припустити, що значна частина греків, вихідців з території Ольвійської держави, мешкала у варварському оточенні протягом досить три-валого часу.

Говорячи про міграцію ольвіополітів на Нижній Дніпро, слід підкреслити, що цей висновок потребує додаткових матеріалів, які можуть бути отримані після проведення цілеспрямованих та широкомасштабних археологічних робіт на так званих північно-кіфеїських городищах, вивчених поки що недостатньо. Однак вже зараз на кістри зробленого висновку є досить багато підстав.

У першу чергу слід звернути увагу на те, що саме на I ст. до н. е.—I ст. припадає не тільки виникнення цілої цієї нижньодніпровських городищ, але й збільшення населення на вже існуючих²⁰. Характер житлобудівництва, матеріальної культури і особливо античного імпорту, а також сильна еллінізація мешканців нижньодніпровських городиць, — все це дозволяє більш-менш виевпено говорити, що у першій половині I ст. до н. е., як і в III—II ст. до н. е., саме сюди йшла міграція населення Ольвії²¹. Пояснюються це тим, що після поразок Мітрідата VI Євпатора створення великої територіальної Понтійської держави було перервано²², що негативно відбилося на економіці Ольвії. Становище, що склалося, добре ілюструється різким скороченням з початку 80-х рр. до н. е. надходження до міста понтійсько-пафлагонської монети, що в значній кількості надходила сюди між 111—105 рр. до н. е.²³. Послаблення зв'язків з Понтійським царством і не стала воєнно-політична обстановка у Північно-Західному Причорномор'ї, з одного боку, та наявність на Нижньому Дніпрі еллінізованого населення, яке мігрувало сюди раніше з території Ольвійської держави і підтримувало тісні скопомічні зв'язки з Ольвією, з другого, переконують у правильності зробленого висновку²⁴.

Відновлення життя Ольвії як античного центру, виходячи з результатів архео-

логічних досліджень, слід відносити до кінця I ст. до н. е. — першої половини I ст. Саме цим часом датується вимостка з амфорних ручок і окремі господарські комплекси²⁵. Причому, спираючись на епіграфічні пам'ятки, треба говорити не тільки про відбудову будинків, але й про відтворення громадянської общини з характерними для неї органами полісного самоврядування²⁶. Слід погодитися з Ю. Г. Виноградовим в тому, що Ольвія, як і Істрія, пережила «друге заславання» — *deutera ktyon*²⁷, з чим В. В. Латишев пов'язував згадку в декреті на честь Калісфена, сина Калісфена, рубежу II—III ст. Його предків, «які заславали наш місто»²⁸. Хоча Л. Робер запропонував дещо іншу інтерпретацію цього фрагменту напису²⁹, відсутність слідів життя на території Ольвії протягом певного часу і появу в епіграфічних пам'ятках згадок про міські магістрати, відомі у місті раніше, свідчить про те, що прийняття такого акту під час відновлення поліса було просто необхідним. Лише така постанова народних зборів новинна була відновити громадянську общину і закріпити за певним колективом право на володіння землею, яка була основою їх економічної незалежності та політичної правоспроможності.

Початок відбудови Ольвії, який дослідники відносять до рубежу н. е., був безпосередньо пов'язаний із змінами воєнно-політичної обстановки в Північно-Західному Причорномор'ї. Після смерті Буребісти гетьське ранньокласове державне об'єднання розпалося і з другої четверті I ст. до н. е. Рим почав просуватися в гирло Дунаю³⁰. З другого боку, є підстави стверджувати, що на рубежі н. е. сармати посилили тиск на населення нижньодніпровських городиць, а це в свою чергу примусило частину їх меншіанців переселитися до Побужжя, зокрема Ольвію³¹. Причому цікаво, що, судячи за археологічним матеріалом, одночасно з Ольвією життя відновлюється і в інших пунктах Нижнього Побужжя, або на нових місцях, або на місці поселень більш раннього часу³². Це, поза всяким сумнівом, свідчить, що міграція населення до Нижнього Побужжя в цей час була досить масовим явищем. Показово і те, що, за словами Діона Христостома, життя на місці Ольвії було відновлено за бажанням скіфів³³, які її оточували, що мабуть може посередині підтвердити процес міграції до Нижнього Побужжя населення, тісно пов'язаного з етнічним масивом іонів з Дніпра.

У світлі сказаного децю інакше можуть бути інтерпретовані імена іранського походження, які є характерною особливістю просопографії Ольвії перших століть н. е. Ще В. В. Латишев звернув увагу на значний відсоток таких імен в ольвійських епіграфічних пам'ятках і нояснiv це явище включенням до складу ольвійської громадянської общини певної кількості скіфських еллінізованих сімей, які трохи пізніше повністю розчинилися в чисто грецькому етнічному середовищі³⁴. Близькою точки зору дотримується В. В. Крапівна, яка зазначала, що «колишні меншанці Ольвії і її околиць, а також їх нащадки (бо життя на городині було перервано десь на 20—30 років), разом з населенням нижньодніпровських городиць відновлюють місто і утворюють нову громадянську общину»³⁵. Причому дослідниця спеціально підкреслює той факт, що це сталося саме в момент формування громадянської общини після гетьської навали³⁶. З таким висновком не можна не погодитися, але він потребує певних уточнень.

Так, якщо за даними Т. М. Кніпович у дрогетській Ольвії варварські імена становили в написах дуже незначну кількість³⁷, то в першій столітті н. е. становище різко змінюється. З 272 імен, які повністю чи частково збереглися, тільки 89 були грецькими, п'ять римськими, а решта 178 були або іранськими (151), або мали іранські елементи³⁸. Якщо до цього додати імена, зафіксовані після публікації Ю. М. Трещової, то кількість негрецьких імен буде ще більшою³⁹. Причому навіть побіжне зіставлення списку імен, відомих в Ольвії раніше, з іменами посадових осіб перших століть свідчить, що, за поодинокими винятками, у грецькій ономастичі мали місце дуже суттєві зміни⁴⁰. Виходячи з цього, уявляється сумнівним, що тільки за 20—30 років, які пройшли з моменту гетьської навали просопографія греків-ольвіополітів, які переселилися, вірогідно, на Нижній Дніпро, могла зазнати таких істотних змін.

Не заперечуючи того, що слід розрізняти мовну і етнічну належність імен, які зустрічаються в епіграфічних пам'ятках Ольвії⁴¹, все ж слід звернути увагу на разючий контраст кількості негрецьких імен в Ольвії порівняно з Тірою, Херсонесом і навіть Пантикалеем⁴². Необхідно підкреслити і той дуже важливий факт, що, як зазначав ще В. В. Латишев, у кількісному відношенні варварські імена Ольвії можна порівнювати мабуть лише з Танаїсом⁴³. За підрахунками Д. Б. Шелова, з 938 імен, зафіксованих в танаїських написах, осіб з іменами грецького походження було 55,2%, римського — 4% і варварського, здебільшого іранського, — 40,8%⁴⁴. При цьому кількісне збільшення варварських імен у III ст. Д. Б. Шелов пов'язує з поступовою варваризацією населення міста⁴⁵. Разом з цим, велику кількість імен варварського походження в епіграфічних пам'ятках Ольвії і Танаїса не можна пояснювати одними й тими ж

причинами. В Ольвії імена варварського походження зафіковані в епіграфічних пам'ятках вже в першій половині I ст.⁴⁶, що, очевидно, не можна пов'язувати виключно з початком процесу сарматизації населення. Слід також зазначити, що аналіз ольвійських епіграфічних пам'яток кінця I — першої половини II ст., здійснений П. Й. Кашишковським, свідчить, що практика надання негрецьких імен дітям в сім'ях, вихідці з яких займали в Ольвії вищі магістратури⁴⁷, на той час була буденною і не вважалася чимось надзвичайним.⁴⁸

Разом з цим наявність такої значної кількості негрецьких імен в написах Ольвії перших століть н. е. не можна пояснювати простим запозиченням або впливом іншомовного оточення і заперечувати поєднання різних етнічних елементів в одній групі населення⁴⁹. Всебінс вивчення стінного складу населення Танаїсу, де, як і в Ольвії, в просопографії значний відсоток негрецьких імен, показало, що тут добре простежується тенденція етнічного змішування населення, яка фіксується не тільки в написах, але й іншими категоріями джерел⁵⁰. Інакше кажучи, як в Танаїсі, так і в Ольвії, на відміну від інших центрів Північного Причорномор'я мали місце близькі явища. Однак, якщо стосовно Танаїса можна говорити про процес поступової сарматизації населення, то наявність у просопографії Ольвії порівняно великої кількості негрецьких імен вже в першій половині I ст., відразу ж після «другого заснування» міста, пояснюється іншими причинами.

Як зазначалося вище, зараз із певною мірою ризику можна принести, що, починаючи з середини III ст. до н. е. і до гетської навали, з території Ольвійської держави йшла перманентна міграція населення, яке, вірогідно, в основному осідало на городищах у іонізії Дніпра. На новому місці воно змішувалося з варварським, інвидше за все іраномовним, населенням, засвоювало певні риси притаманної йому культури. Саме безпосередньою і тривалою присутності греків у складі населення пізньоскіфських городищ слід пояснювати сліди сильної еллінізації, які найчіткіше простежуються у житлобудівництві і матеріальній культурі на Нижньому Дніпрі.

У зв'язку зі зміною воєнно-політичної ситуації в Нижньому Подніпров'ї і Нижньому Побужжі на рубежі н. е., частина націадків еллінізованого населення так званих пізньоскіфських городищ разом з греками-ольвіополітами, які залишили своє місто напередодні або під час гетської навали, переселилися на територію зруйнованої Ольвії і під час «другого заснування» поліса були включені до складу єдиної громадянської общини. Цим і слід пояснювати традиційне використання в одних сім'ях негрецьких імен, а в інших — грецьких, що в Ольвії перших століть було нормальним явищем і не сприймалося як аномалія. У всяком разі наявність в епіграфічних пам'ятках цього часу міських магістратів з негрецькими іменами говорить на користь саме такого висновку.

Якщо запропонована реконструкція етнічного процесу вірна, то можна говорити, що під час «другого заснування» Ольвії в Нижньому Побужжі завершився процес утворення нової етнічної спільноти, яку досить умовно можна назвати «борис-фенітами». Зараз поки що дуже важко простежити деталі цього процесу. Матеріали ольвійського некрополя перших століть, на відміну від попередніх періодів, досі значною мірою не введено до широкого наукового обігу⁵¹, а вивчення етнічного складу населення за антропологічними даними тільки почалося⁵². Однак зіставлення антропологічного матеріалу з некрополя Ольвії перших століть з серіями черепів з сарматських та пізньоскіфських могильників, проведене останнім часом, свідчить, що вони близькі до останніх⁵³. Причому дуже показово, що серія черепів з Ольвії IV ст. до н. е. за деякими ознаками близька до антропологічного матеріалу з поховань херсонеського некрополя і Греції VII—I ст. до н. е., але відрізняється від знайденого у похованнях некрополя Ольвії перших століть н. е.⁵⁴ Незважаючи на те, що ці висновки було зроблено на дуже обмежному матеріалі, вони досить показові, якщо звернути увагу на певну специфіку антропологічних серій з Ольвії IV ст. до н. е. і перших століть н. е.⁵⁵ Отже, антропологічний матеріал, поряд з наведеними вище міркуваннями, також фіксує певні зміни у складі мешканців Ольвії в перші століття н. е. порівняно з попереднім періодом і підтверджує висновок щодо певної специфіки історичного розвитку цього античного центру.

Утворення в Нижньому Побужжі на рубежі н. е. нової етнічної спільноти, якою представлено населення Ольвії в перших століттях н. е., не є чимось специфічно ольвійським. Зараз встановлено, що на Боспорі наприкінці II—І ст. до н. е. внаслідок змішування греків з різними групами тубільного варварського населення активно йшов процес складання особливої, відмінної від чисто слівінської, етнічної спільноти — боспорян, що підтверджується не тільки аналізом похованального обряду, але й писемними джерелами⁵⁶. Причому, як і в Ольвії, ця нова етнічна спільність формувалася у процесі асиміляції греками варварського населення⁵⁷, який, очевидно,

значно посилився після переселення певного числа варварів з пониззя Дніпра на територію Ольвійської держави і включення їх до складу громадянської общини ольвіополітів. Таким чином, біологічна різниця двох груп населення, з яких формувалася ця нова етнічна спільність в Ольвії, значною мірою була знівелювана сильним впливом слівінської культури, а, можливо, і змішаними плюбами⁵⁸. Саме цим швидше за все і пояснюється етнічна однорідність населення, яка простежується за археологічними даними⁵⁹, а етнічне походження нащадків тих людей, які були включені до складу громадянської общини за часів «другого заснування» полісу, найвиразніше відбилося лише в негрецьких іменах цілої низки ольвійських родів, представники яких згадуються в численних спіграffічних пам'ятках Ольвії перших століть н. е.⁶⁰

Зроблений висновок добре узгоджується з даними про ольвіополітів, наведеними Діоном Хрисостомом у «Борисфенітській промові». Діон Хрисостом, відвідав Ольвію десь наприкінці I ст. і, базуючись на власних спостереженнях, намалював яскравий образ ольвіополітів і зокрема борисфеніта Каллістрата⁶¹. Причому все сказане Діоном про борисфенітів не дозволяє розглядати мешканців Ольвії кінця I ст. як представників чисто еллінського етносу і є важливим додатковим аргументом на користь висновку про певну специфіку стінчного складу населення міста в перші століття н. е. При цьому слід підкреслити, що, коли процес змішування греків і варварів у елліністичний час мав місце в основному десь на околицях Ольвійської держави, про що свідчать розповідь Геродота про калліпідів, яких називали ще й елліноскіфами, і ольвійські дескрети із згадкою мікселійнів⁶², то на рубежі н. е. етнічно змішане населення відновлює саме місто, що звичайно не могло не позначитися на його культурі пізніше.

Слід також зазначити, що у першій столітті н. е. мали місце істотні зміни в етнічному складі населення городищ Нижнього Побужжя, життя на яких після гетьської навали відновилося одночасно з Ольвією. Про це свідчать не тільки зміни в характері житлобудівництва, матеріальній культурі, але й поховання немовлят усередині жител, археологічно зафіксовані на городищах Козирка, Петухівка та Золотий Мис⁶³. Такий обряд поховання, пов'язаний з ідеєю родючості, добре відомий у багатьох народів давнини, у тому числі і греків⁶⁴. Однак, не занеречуючи грецького походження цього обряду взагалі, слід підкреслити, що в античних центрах Північного Причорномор'я ідея родючості в більш ранній час знайшла відтворення в амфорних похованнях немовлят, які здійснювалися за межами міст, на території некрополів⁶⁵. На противагу цьому, поховання дітей в амфорах періодів століть н. е., крім Нижнього Пробужжя, відкриті в некрополі Танаїса, Беляуса, могильниках Завітіє і Скалисті III, на Усть-Альмінському городищі і в Неаполі Скіфському, там, де населення було змішаним і в своїй основі варварським. Поява дитячих поховань в амфорах і інших посудинах у могильниках, а також на поселеннях варварської периферії античних держав в цей час є чітким показником посилення значення землеробства у господарстві і змін в сфері ідеології, пов'язаних з цим процесом, що, безумовно, слід пояснювати еллінізацією варварського населення⁶⁶. Отже, наявні дані дозволяють говорити, що не лише у самій Ольвії, але і на території її сільської периферії, простежуються певні зміни у культурі негрецького населення. Вірогідно, це явище може розглядатися як ще один додатковий аргумент на користь запропонованого пояснення наявності значної кількості імен варварського походження у просопографії Ольвії післягетського періоду.

Однак зараз не можна заперечувати і факту присутності у складі населення Ольвії з другої половини I ст. певної кількості вихідців із сарматського етнічного масиву, похованальні пам'ятки представників якого були відкриті в околицях Ольвії⁶⁷. Про це також свідчать речі з сарматськими знаками, знайдені в Ольвії⁶⁸. Цілком можливо, що в Ольвії також могла оселитися певна частина сарматів, які мешкали поблизу цього античного міста⁶⁹, а також вихідці із складу ранньодержавного сарматського утворення на чолі спочатку з Фарзоєм, а потім Інісмеєм, з якими, вірогідно, при посередництві римської адміністрації, було укладено оборонний союз⁷⁰. У зв'язку зі сказаним показово, що у пізнішій час Ольвія підтримувала певні стосунки з варварами, які оточували місто⁷¹, а це, в свою чергу, також повинно було обумовити їх приплив до міста.

Але, визнаючи можливу присутність у складі мешканців Ольвії якоїсь кількості сарматів, зараз ще передчасно говорити про їх безпосереднє входження до громадянської общини у II ст.⁷² Залучення на користь цього висновку низки сарматських антропонімів, близьких до імен сиракських царів, відомих в ольвійських написах, в даниому випадку не є вирішальним тому⁷³, що виділення з маси іранських імен тих чи інших етнічних компонентів поки що ускладнено через відсутність найновіших наукових розробок з цієї проблеми⁷⁴. Питання про походження імен ольвіополітів негрецького походження заслуговує спеціального вивчення, яке повинно базуватися не

на розробках минулого століття⁷⁵, а з урахуванням сучасного стану проблеми⁷⁶, в першу чергу на підставі порівняльного аналізу просопографії Ольвії і Танаїса, де в ономастичі простежується подібне явище.

Особливе значення для вивчення різних аспектів проблеми, пов'язаної з етнічним складом населення Ольвії, набувають матеріали некрополя перших століть н. е., які, поза всяким сумнівом, повинні бути опубліковані найближчим часом. Лише на підставі комплексного аналізу даних поховального обряду з урахуванням висновків, зроблених на просопографічному й антропологічному матеріалі, етнічний склад населення Ольвії перших століть н. е. може бути вивчений найбільш повно. Без цього інтерпретація вже відомих джерел багато в чому буде залежати від суб'єктивного підходу до них різних дослідників. А це в свою чергу призведе до виникнення юнді діаметрально протилежних концепцій, що не можуть бути ні підтвердженні, ні спростовані об'єктивним неупередженим аналізом, який повинен базуватися на всій сукупності наявних джерел і сучасній методиці їх вивчення.

Отже, підбиваючи підсумки, слід іще раз підкреслити, що зараз є підстави говорити про певну специфіку етнічних процесів в Ольвії на рубежі і перших століттях н. е. Наслідком цього було складання в результаті взаємодії і біологічного змішування кількох груп населення нової етнічної спільноти з безперечно переважаючим впливом еллінських культурних компонентів. Саме представники цієї етнічної спільноти в основному і складали населення Ольвії, причому про певну своєрідність борисфенітів поки що можна говорити лише на базі просопографічного матеріалу та деяких даних антропології. Природно, повніше дослідження поставлених у статті питань — справа майбутнього, але вже зараз можна говорити про певну своєрідність етнічних процесів, які в перших століттях н. е. мали місце, з одного боку, в Ольвії і Танаїсі, а, з другого, — в Тірі, Херсонесі та містах Европейського Боспору. Це свідчить про різноманітність і неповторність складних етнічних процесів у античних державах і в свою чергу примушує підходити до матеріалів з них сuto диференційовано, з урахуванням специфіки конкретно-історичного розвитку кожного регіону Північного Причорномор'я. Тільки такий підхід врешті-решт дозволить виявити не тільки загальні, але й особливі в їх історичних долях.

Примітки

¹ Русєєва А. С. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — Тези доп.— К., 1989.— С. 192, 193; Русєєва А. С. Ольвійсько-сарматські відносини у другій половині I ст. н. е. // Археологія.— 1995.— № 4.— С. 24—37. Пор.: Дягчук С. В., Кадеев В. И. Фракийцы в Северном Причерноморье в первых веках н. э. // Вестник ХГУ.— 1994.— История.— Вып. 28.— С. 42.

² Крапивина В. В. Ольвія. Матеріальна культура I—IV вв. н. е.— К., 1993.— С. 142, 143; Крапівіна В. В. Про стінчний склад населення Ольвії в перші століття нової ери // Археологія.— 1994.— № 2.— С. 123—129.

³ Крапивина В. В. Ольвія...— С. 142; Крапівіна В. В. Про етнічний...— С. 124.

⁴ Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1964.— С. 211.

⁵ Лише у випадках смерті видатних діячів суспільства, як це було у першій половині II ст. до н. е. в Ольвії з Нікератом, сином Папія, іх поховання ставало подією загальнодержавного значення. Див.: *Iospe*, I² № 34. Про датування цієї епіграфічної пам'ятки див.: Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 186.

⁶ Токарев С. А. Религия в истории народов мира.— М., 1976.— С. 392.

⁷ Luc. De luc., 2; Силентьєва Л. Ф. Некрополь Німфес // МІА.— 1959.— № 69.— С. 28; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Тавріческого I—IV вв. н. е.— К., 1982.— С. 122, 123.

⁸ Крыжицкий С. Д. Ольвія. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 131, 132; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 261—262.

⁹ Алохін В. А. Монсты античных городов Северо-Западного Причорноморья.— К., 1989.— С. 57; Крапивіна В. В. Ольвія...— С. 140, 141.

¹⁰ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 261, 262, 269, 271.

¹¹ Крапівіна В. В. Ольвія...— С. 140.

¹² Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 271.

¹³ Крыжицкий С. Д. Ольвія...— С. 132; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвії.— К., 1989.— С. 150.

¹⁴ Літературу з цього питання див.: Крапівіна В. В. Ольвія...— С. 141.

- ¹⁵ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 57.
- ¹⁶ Докл. див.: Крапивина В. В. Ольвия...— С. 141, прим. Порів.: Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское) // МИА.— 1958.— № 64.— С. 164, 215, 234, 235; Вязьмитіна М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 221; Зубар В. М., Храпунов І. М. Нові дослідження Любимівського городища // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 133, 134; Гаврилюк Н. А., Абікулова М. І. Позднескифские памятники Нижнего Днепра.— К.: Препр., 1991.— С. 22.
- ¹⁷ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 261, 262.
- ¹⁸ *IOSPE*, I², № 32, В; 12—13, 20—21.
- ¹⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 264.
- ²⁰ Докл. див.: Погребова Н. Н. Познескифские...— С. 164, 215, 235 та ін.; Былкова В. П. Нижнее Поднепровье в IV—II вв. до н. э. // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 73; Абікулова М. І. Керамічна тара з пізньоскифських пам'яток Нижнього Дніпра // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 78—84. Див. також: Былкова В. П. Греки и варвары в Нижнем Поднепровье в конце V — первой половине III вв. до н. э. (по материалам раскопок поселений) // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 111—116; Былкова В. П. К вопросу о торговых связях Ольвии и Херсонеса с населением Нижнего Поднепровья в конце V—IV вв. до н. э. // Античные полисы и местное население Причерноморья.— Севастополь, 1995.— С. 61—64.
- ²¹ Погребова Н. Н. Познескифские...— С. 239, 241—242; Вязьмитіна М. І. Золота Балка.— С. 112, 113; Вязьмитіна М. І. Золотобалковский могильник.— К., 1972.— С. 183; Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire. // L'aménagement de l'espace.— Paris, 1975.— Р. 109—117; Гаврилюк Н. А., Абікулова М. І. Познескифские...— Ч. I.— С. 15; Ч. II.— С. 30; Крапивина В. В. Ольвия...— С. 141, 143.
- ²² Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (Экономика и социальные отношения).— К., 1993.— С. 108.
- ²³ Карышковский П. О. Денежное обращение Ольвии в конце II и первой половине I вв. до н. э. // НЭ.— 1965.— Т. 5.— С. 68—74, табл. 4, 5; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 260.
- ²⁴ Перспективним напрямком подальших досліджень цього питання може стати порівняльний аналіз структури античного імпорту III—I ст. до н. е. в пониззя Дніпра і Ольвію.
- ²⁵ Крапивина В. В. Ольвия...— С. 141.
- ²⁶ *IOSPE*, I², № № 176, 181, 182; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 61—63.
- ²⁷ Там же.— С. 266, 271, 272.
- ²⁸ *IOSPE*, I², № 42; Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строем Ольвии.— СПб., 1887.— С. 146.
- ²⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 272, прим. 199.
- ³⁰ Карышковский Н. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— К., 1985.— С. 82.
- ³¹ Докл. див.: Крапивина В. В. Ольвия...— С. 142; Симоненко А. В. Сарматы Таврии.— К., 1993.— С. 110, 111, 114, 115.
- ³² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 156.
- ³³ Dio Chrys. Or., XXXVI, 4.
- ³⁴ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 174.
- ³⁵ Крапівіна В. В. Про етнічний склад...— С. 125.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. // МИА.— 1956.— № 50.— С. 131; Порів.: Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации.— Тбилиси, 1981.
- ³⁸ Трещева Т. Н. Просопография должностных лиц Ольвии I—III вв. н. э. // ВДИ.— 1977.— № 4.— С. 156—182.
- ³⁹ Карышковский П. О. Новые ольвийские посвящения первых веков н. э. // ВДИ.— 1993.— № 1.— С. 73—96.
- ⁴⁰ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 272, прим. 199.
- ⁴¹ Білецький А. О. Про власні імена з ольвійських написів // Археологія.— 1957.— Т. 11.— С. 21, 25.
- ⁴² Докл. див.: Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э.— Харьков, 1981.— С. 90—97; Масленников А. А. Население Боспорского государства в первые века н. э.— М., 1990.— С. 103; Сон Н. А. Тира римского времени.— К., 1993.— С. 96, 97.
- ⁴³ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 175; Пор.: Крапівіна В. В. Про етнічний...— С. 124.
- ⁴⁴ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э.— М., 1972.— С. 244.
- ⁴⁵ Там же.— С. 249.
- ⁴⁶ *IOSPE*, I², № № 181, 182.

- ⁴⁷ Карышковский П. О. Новые ольвийские посвящения...— С. 83.
- ⁴⁸ Пор.: Крапивина В. В. Ольвия...— С. 143; Крапівіна В. В. Про етнічний...— С. 125.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 348.
- ⁵¹ Див., напр.: Герцигер Д. С. Материалы римского некрополя Ольвии в Эрмитаже // Проблемы исследования Ольвии.— Тез. докл.— Парутино, 1985.— С. 16—18; Папанова В. А. Некрополь Ольвії (історична топографія та поховальний обряд).— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1994.— С. 9, 10, 14—16.
- ⁵² Покас П. М. К антропологии населения Ольвии первых веков н. э. // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР.— Тез. докл.— К., 1981.— С. 87; Назарова Т. О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 85—86.
- ⁵³ Назарова Т. О. Вказ. праця.— С. 92, 93.— Рис. 2, 3.
- ⁵⁴ Там же.— С. 88.— Рис. 1, 1, 2, 4, 6.
- ⁵⁵ Там же.— С. 88.— Рис. 1, 1 і 2.
- ⁵⁶ Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 89, 96—98.
- ⁵⁷ Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. К этнокультурной истории европейского Боспора.— К., 1986.— С. 94—96.
- ⁵⁸ Пор.: Крапивина В. В. Ольвия...— С. 143; Крапівіна В. В. Про етнічний...— С. 125.
- ⁵⁹ Крапівіна В. В. Про етнічний...— С. 125.
- ⁶⁰ Карышковский П. О. Новые ольвийские посвящения...— С. 82 и сл.
- ⁶¹ Dio Crys. Or., XXXVI, 7, 9, 27.
- ⁶² Herod., IV, 17. Про калліпідів див.: Русєєва А. С., Скржинская М. В. Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ.— 1979.— № 4.— С. 25—37; Отрешко В. М. Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья // СА.— 1981.— № 1.— С. 27—40; IOsPE,I², № 32; Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ.— 1984.— № 1.— С. 67; Сучасний стан проблеми див.: Русєєва А. С. К вопросу о некоторых этнических общностях декрета в честь Протогена // Древнее Причерноморье.— Тез. докл.— Одесса, 1993.— С. 100, 101; Смытко І. А. Еще раз о миксоляниях ольвийского декрета в честь Протогена // Тез. докл. междунар. конф. «Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1984.— II.— С. 175—178.
- ⁶³ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков н. э.— К., 1976.— С. 135—143; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 214. Одне таке поховання відкрито в самій Ольвії під підлоговою приміщення будинку II—III ст. на ділянці Р-25. Див.: Крапивина В. В. Ольвия...— С. 38.
- ⁶⁴ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 214.
- ⁶⁵ Докл. див.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 50, 51.
- ⁶⁶ Докл. див.: Бунямян Е. П., Зубарь В. М. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса // СА.— 1991.— № 4.— С. 237.
- ⁶⁷ Див.: Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991.— С. 62—75; Симоненко А. В. Фарзой и Инисмей — аорсы или аланы // ВДИ.— 1992.— № 1.— С. 148—162; Симоненко А. В. Поховання шляхтного сармата в Побужжі // Дослідження старожитностей України.— Тез. доп.— К., 1993.— С. 43—45; Симоненко А. В. Комплекс с сарматскими знаками из Ольвии // Ольвия-200.— Тез. докл.— Николаев, 1994.— С. 118—121.
- ⁶⁸ Зведення таких речей див.: Крапівіна В. В. Про етнічний...— С. 125.
- ⁶⁹ Dio Crys. Or., XXXVI, 31—34; Русєєва А. С. До історії взаємовідносин...— С. 192; Русєєва А. С. Ольвійсько-сарматські відносини...— С. 24—37.
- ⁷⁰ Див.: Зубарь В. М. Ольвия, сарматы и Рим // ВДИ.— 1994.— № 3.— С. 218—222.
- ⁷¹ IOsPE,I², № 51, 54.
- ⁷² Русєєва А. С. До історії взаємовідносин...— С. 192; Пор.: Крапівіна В. В. Про етнічний...— С. 126.
- ⁷³ Русєєва А. С. До історії взаємовідносин...— С. 193.

⁷⁴ Докл. див.: Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 248—250; Масленников А. А. Население Боспорского государства в первые вв. н. э.— С. 102—104.

⁷⁵ Пор.: Крапівна В. В. Про етнічний...— С. 123, 124.

⁷⁶ Zgusta L. The Iranians Names from the North Coast of the Black Sea // Acta Orient. Hung.— 1955.— Vol. 4; Zgusta L. Die Personennamen griechischer Stadt der nördlichen Schwarzmeerküste.— Praha, 1955; Zgusta L. Kleinasiatische Personennamen.— Prague, 1964; Harmatta J. Studies in the History and Language of the Sarmatians // Acta antiqua et archaeol.— 1970.— Vol. 13; Трубачев О. Н. О синдах и их языке // ВЯ.— 1976.— № 4; Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнего славянства: Индоарийцы в Северном Причерноморье // ВЯ.— 1977.— № 6 та ін.

Зубарь В. М.

ЕЩЕ РАЗ ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ОЛЬВИИ В ПЕРВЫЕ ВЕКА Н. Э.

В статье на базе имеющихся источников автор приходит к заключению, что после гетского нашествия этнический состав жителей Ольвии изменился вследствие включения в воссозданную гражданскую общину значительного количества выходцев из сильно эллинизированного этнического массива жителей нижнеднепровских городищ. В результате этого в Нижнем Побужье складывается новая этническая общность — борисфениты, что наиболее ярко проявилось в ономастике Ольвии.

Сейчас достаточно уверенно можно говорить об определенной специфике этнических процессов в Ольвии на рубеже и в первых веках н. э. Естественно, более углубленное исследование затронутых в статье вопросов — дело будущего, но и на имеющемся материале, как представляется, все же можно констатировать специфические отличия этнического развития населения Нижнего Побужья от других античных центров в первые века н. э. А это в свою очередь свидетельствует о многообразии и неповторимости этнической истории античных государств Северного Причерноморья и заставляет строго дифференцировано подходить к материалу из различных греческих городов, с учетом специфики конкретно-исторического развития каждого региона. Это в конечном итоге и позволит выявить не только общее, но и особенное в их исторических судьбах.

V. M. Zubar

AGAIN ON THE ETHNIC COMPOSITION OF OLBIAN POPULATION IN THE FIRST CENTURIES A D.

On the basic of the sources available the author comes to the conclusion that the ethnic composition of the Olbian population changed after invasion of the Getes as a result of incorporation of the considerable number of representatives from the highly hellinized ethnic group of inhabitants of the Lower-Dnieper settlements to the reconstructed civil community. That gave rise to a new ethnical community, namely, Borisphenites, in the territory of the lower Bug reaches. It is exhibited most vividly in onomastics of Olbia.

At present we may dwell rather confidently on a definite specificity of ethnic processes in Olbia on the border and in the first centuries A. D. The problems touched in the paper wait for their more comprehensive study in future, but it seems that even findings available permit identifying specific properties of ethnic development which differ population of the lower Bug territory from population of other antique centers in the first centuries A. D. This fast, in its turn, proves variability and uniqueness of ethnic history of antique states located in the Northern Black Sea coastal territory and makes it necessary to treat strictly differently the findings from various Greek towns taking into account specificity of particular historic development of each region. Finally, this will make it possible to reveal not only common properties in their historic fortunes, but distinctions as well.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

СКІФИ

К. П. Бунятян

Давня історія не знає імен. Лише з виникненням перших цивілізацій, а разом з цим і писемності, з'являються імена народів, правителів, богів, назви держав, місцевостей тощо. Саме завдяки участі у вирі подій передньоазіатської та європейської історії I тис. до н. е. скіфи були занесені в аннали писемної історії. Східні та грецькі й римські джерела донесли нам ім'я цього народу, який населяв степи Північного Надчорномор'я в VII — на початку III ст. до н. е. Їхню визначальну роль відбито і в назві раннього періоду залізного віку на нашій території, хоча скіфський період стосується не лише власне скіфів, а й землеробського населення лісостепової та лісової смуги.

Походження скіфів ще не з'ясовано остаточно. Це викликано своєрідністю скіфської культури, елементи якої (особливо кінська вузда, предмети озброєння та речі, оформлені звіріним стилем) не мають аналогів, або, точніше, витоків в попередніх культурах. Таким чином, постають питання: де та як виник цей комплекс матеріальної культури.

Згідно однієї гіпотези, скіфи сформувалися у колі скотарського населення доби бронзи, яке мешкало в Євразійських степах, зокрема, в Поволжі, та просунулося в Північне Надчорномор'я. За доби заціха культура цього населення на нашій території набула своєрідних рис. Їх ж остаточне формування пов'язано з передньоазіатськими походами скіфів. Саме там скіфи перейняли звіріний стиль, творчо переробивши його згідно своїх релігійних уявлень.

Згідно другої гіпотези, скіфи прийшли на нашу територію з глибин Центральної Азії та принесли вже готовий комплекс матеріальної культури. Потіснивши попереднє населення, а саме кіммерійців, вони зайняли українські степи. Ця гіпотеза якось мірою збігається з повідомленням Геродота, хоча межею між Європою та Азією тоді вважався Дон. Та все ж і в Центральній Азії важко віднайти прототипи усім скіфським речам. По-друге, прихід центральноазіатського населення мав відбитися на антропологічних особливостях населення (монголоїдні риси), чого фахівці не фіксують. Okрім того, твердо встановлено, що скіфи належали до східноіранської мовної групи народів, які мешкали спочатку саме в Південно-Східній Європі, і в першій половині I тис. до н. е. розпочали просування в азіатському напрямку, а не на північ.

Щодо першої гіпотези, яка віддає перевагу місцевому формуванню скіфської культури, то дійсно деякі риси спадковості між нею та попередніми є. Вони спостерігаються, в першу чергу, за поховальним обрядом та ліпною керамікою, меншою мірою — за предметами озброєння та спорядження коня. Це та принципово нові елементи культури дозволяють, так би мовити, «примирити» прихильників вказаних гіпотез та вважати, що скіфська культура сформувалася на місцевій основі, але, певно, за деякого притоку й нового населення зі сходу.

Отож скіфи належали до кола кочових народів, які мешкали в Євразійських степах. Тут здавна віддавали перевагу скотарству. Але кочівництво як специфічний спосіб діяльності та життя виник на рубежі доби бронзи та заліза, тобто на межі II—I тис. до

н. е. Кочовий спосіб життя ґрунтуються, головним чином, на одній галузі діяльності — скотарстві. Справжні кочовики не займаються землеробством, не мають поселень, тому мало займаються і ремісничу справою. Їхнє життя проходить у дорозі. Володіючи значними гуртами худоби, вони змушенні увесь час пересуватися. Адже худоба вимагає все нових та нових пасовищ. Лише в місцях, багатих травою та водою, вони можуть затриматися на деякий час, щоб за кілька днів чи тижнів знову рушити у дорогу. І продукти землеробства, і, значною мірою, ремісничі товари кочовики отримували в обмін на худобу від осілого землеробського населення.

Звичайно, таке життя сповнене несподіванок та небезпеки. Тому кочовики добре володіли зброєю та цінували коня. Загалом кочовий побут породив своєрідний комплекс матеріальної культури, де персважали легкі, міцні та зручні в дорозі речі — металеві казани для приготування їжі, дерев'яні чайні таці для її споживання, широкі бурдюки для води та молока, повстяні намети тощо. Цей спосіб життя породив і своєрідний комплекс духовної культури та етикету, де цінувалися хоробрість, витримка, спритність, героїзм, солідарність. Ці риси значною мірою притаманні й скіфам.

За раннього часу (VII ст. до н. е.) основною територією проживання скіфів були прикубанські та передкавказькі степи. Саме тут зосереджено значну частину скіфських найдавніших пам'яток. Це знамениті Ульські, Келермеські, Костромські, Великі Ставропольські та Краснознам'янські кургани. Зосередження скіфів саме на цій території відбуває напрямок їх інтересів — а саме до Передньої Азії. Згідно ассирійських джерел, вони з'явилися тут в 670-х рр. до н. с. Важко сказати, що конкретно спонукало скіфів до походів в Передню Азію. Але кочовиків завжди вабили нові незвідані краї, багаті міста, де кипіло інше життя. А оскільки вони були мобільними та добре озброєними, то легко долали значні відстані. Згадаймо, який шлях пройшли гунни та й інші кочовики, дійшовши аж до Європи.

Нагадаю, що в Передній Азії за того часу панувала Ассирія — перша імперія давнини. Її нелегко було тримати в покорі величезну територію. І поява нової сили викликала занепокоєння у ассирійських правителів. Цар Асархаддон схиляє скіфів на свій бік, можливо, віддавши заміж свою доньку за скіфського царя Парлату. Цей крок довжив життя Ассирії. Згідно Геродота, особливої могутності скіфи досягли тут за царя Мадія — сина Прототія (Парлату ассирійських джерел). Вони начебто панували тут 28 років та наводили жах на все населення. Їх навіть злякався єгипетський цар Псамметіх та відкупився від них багатими дарами. З їхнім пануванням покінчив мідійський цар Кіаксар. Запросивши скіфських ватажків на бенкет, він підступно знищив їх. І скіфи вимушенні були покинуті ці краї. Звичайно, загибель ватажків могла дезорганізувати скіфів. Але справа, певно, полягала і в тому, що з падінням Ассирії та виникненням Мідійської держави змінилася ситуація в Передній Азії. На деякий час припинилися війни, і скіфам, які звикли воювати, нічого тут було робити. На рубежі VII-VI ст. до н. е. вони повертаються на батьківщину.

До цього українські степи привертали увагу скіфів менше, хоча інтересу до цих територій вони не втрачали. Та з VI ст. до н. е. степи стають основним місцем проживання скіфів. Цьому, безумовно, сприяла поява греків у Північному Надчорномор'ї. В середині VII ст. до н. е. греки заснували тут перший апоїкій (буквально — висілок) — на острові Березань неподалік сучасного Очакова. А на початку VI ст. до н. е. уздовж узбережжя Чорного моря виникає ціла низка грецьких міст: Ольвія в гирлі Південного Бугу, Тира — в гирлі Дністра, на Керченському півострові — Пантікапей, Німфей, Феодосія та ще багато міст, які пізніше об'єдналися у Боспорське царство. Колонізували ці краї вихідці з малоазіатського міста Мілет. Лише Херсонес (сучасний Севастополь) заснувало інше місто — Гераклея Понтійську.

Завдякияві греків первісне населення нашої території вступило в тісні контакти з розвиненими античними державами. Це разом з впровадженням заліза надало нового імпульсу розвитку землеробства і скотарства. Залізний плуг, запряжений волами чи кіньми, дозволив розширити посівні площа, а надлишки хліба було кому продавати. У хлібі мали потребу і кочові скіфи, і греки. Греки закупали зерно та худобу не лише для себе, а й перевозяли на батьківщину. Місцеве ж землеробське населення (лісостепове) та кочове приступали високоякісні грецькі товари, вино та оливкова олія.

Таким чином, за доби раннього заліза на території України активно розвивалися та взаємодіяли три світи, що різнилися господарством, рівнем розвитку та етнічною належністю. Уздовж узбережжя Чорного моря виникла ціла низка грецьких міст, у лісостеповій смугі мешкало землеробське населення, яке липило грандіозні городища та курганні могильники. Ланцюгом між цими світами стали скіфи-кочовики, що змаймали степову смугу. Їхня посередницька участь у торгівлі та власна діяльність дала правлячій верхівці величезні багатства та гегемонію в цьому регіоні.

Певно, це сталося не зразу. Намагаючись протистояти скіфам, лісостепове населення консолідується та зводить величезні городища, обнесені валами та ровами. Це, наприклад, Трахтемирівське городище напроти Переяслава-Хмельницького площею 500 га, Ходосівське під Києвом — 2 тис. га, Більське на Ворсклі — 4 тис. га та ін. Мешкало на них небагато людей. Та у разі загрози сюди разом з худобою збігалися люди з навколошніх селищ. Але сила була на боці скіфів. Адже землероби прив'язані до своєї території — до осель, землі. Тому їм важко протистояти постійним набігам кочовиків, які полишили свої сім'ї та худобу в степу. Окрім того, без античних ринків збуту лісостепове населення лишалося перспектив розвитку. Тому воно мало мири-тися з кочовиками.

У мирних стосунках із скіфами були зацікавлені й греки. Від контактів з ними залежала сама можливість існування грецьких міст на цій території, особливо на перших порах, а також торгівля. Таким чином, певно, у VI ст. до н. е. скіфи твердо закріпилися тут. Цьому, можливо, сприяла їхня перемога над персидським царем Дарієм, який прийшов сюди на чолі великої армії (512 р. до н. е.). Згідно Геродоту, Дарій хотів помститися скіфам за їхнє вторгнення в Мідію. Та Дарія спіткала невдача. Заманивши персів далеко в степи, скіфи виснажили їхню армію. Тікаючи, перси кинули навіть своїх поранених.

Найвищої могутності скіфи досягли у IV ст. до н. е. за царювання Атея, який прожив довгє життя — 90 років. На цей час припадає пік вивозу хліба з Північного Надчорномор'я. І скіфська верхівка небувало збагатилася на цьому. Саме IV ст. до н. с. датуються найбагатші скіфські кургани, могили під ними буквально набиті дорогими речами. Скіфські царі починають чеканити свою монету. Але вже помітні й ознаки занепаду. Саме з цього часу, і навіть з кінця V ст. до н. е., археологи фіксують кризові явища. Певно, непомірна жадоба наживи виснажила лісостепове населення. У IV ст. до н. е. на деяких лісостепових городищах життя завмирає, скорочується античний імпорт, занепадає матеріальна культура.

У самому степу, на тлі зростаючого багатства скіфської знаті, спостерігається зубожіння рядового населення, перехід його до землеробства. Слід зазначити, що кочовики нехтували такою працею. Тому, примусити обробляти землю їх можуть лише злідні, в першу чергу, відсутність худоби. Але, поновивши її, кочовик кине землеробство, оскільки сенс його життя — безкраїй степ, кінь, кочування. Тому перехід до землеробства завжди є ознакою зубожіння кочовиків. Окрім того, маючи постійну потребу у хлібі для збуту грекам, скіфські правителі змусять свій народ займатися землеробством. Про це, зокрема, свідчать зведення Кам'янського городища в степу (неподалік Нікополя) та заселення землеробами Керченського півострова. Потреби у хлібі змусили деяку частину скіфів кочувати на захід. Вони переселяються в Добруджу (район сучасної Румунії), і Атей накладає данину на балканське (фракійське) населення. Однак інтереси скіфів тут зіткнулися з претензією на цю територію македонського царя Філіппа — батька знаменитого Олександра Македонського. 339 р. до н. е. у Подунав'ї сталася битва, в якій загинув Атей, і скіфи полишили Добруджу. Сироби Олександра Македонського підкорити скіфів були марнimi.

Окрім відзначених явищ, ніщо, здавалося б, не передвіщало загибелі Скіфії. І все-таки, у III ст. до н. с. велика скіфська держава загинула. Багато народів було в історії, та вони не зникли безслідно. Зникала лише певна культура. Вона видозмінювалася через якісь причини — чи то зміни напрямку господарчої діяльності, чи то поступального розвитку, чи то приходу нового населення. Із скіфами складніше. Вони начебто зникли фізично. На початку III ст. до н. е. степи, де ще донедавна кипіло бурхливе життя, спустіли. Хоча античні автори пов'язують загибель Скіфії з навалою сарматів — нових кочовиків із-за Дону, археологічні дані свідчать, що сармати зайняли безлюдні землі.

Грецькі та римські автори залишили немало свідчень про скіфів. Та серед них перше місце належить Геродоту, який жив у V ст. до н. е. Його називають батьком історії, оскільки опис подій, зроблений ним, поєднується з інтересом до минулого. З цією метою він багато мандрював та вивчав звичаї і побут різних народів, записував перекази та аналізував їх. Геродот, певно, побував і в Ольвії та, можливо, спілкувався із скіфами. Одну з книг його «Історії», четверту, присвячено скіфам та їхнім сусідам. Завдяки писемним джерелам ми знаємо звичаї скіфів, їхню мораль, релігію, перекази про походження, імена правителів, їхню політику, дати подій, стосунки з греками. Але ці свідчення були б, значною мірою, абстрактними без археологічних джерел. Саме археологічні джерела надають реальності цьому народові, подають образ скіфського народу матеріально втіленим.

Багаті скіфські вожді не будували палаців та храмів. Своє багатство померлі царі забирали із собою в могилу. Поховальний обряд став пишним і помпезним. Можливо,

таке нерациональне використання багатства було однією з причин занепаду Скіфії. Багатство має породжувати нове багатство — матеріальне чи духовне. У Скіфії багатство одних породжувало злидність інших. Та історія сповнена протиріч. Саме похованні пам'ятки дали шедеври скіфської культури. Ці речі складають уявлення про зовнішній вигляд скіфів, вони ілюструють міфологічні перекази, їхню уяву про світобудову. Виконані на замовлення скіфів греками майстрами (зокрема боспорськими), вони втілюють дух перших та майстерність останніх.

Скіфське суспільство не було первісним. Соціальну та майнову нерівність засвідчено античними писемними джерелами та яскраво відбито в поховальних пам'ятках. Могили скіфських царів та вельмож вирізняються грандіозністю розмірів та багатством. Великі складні конструкції могили розташовано глибоко під землею (10—18 м). Після похорону над ними насипали високі насипи — кургани. Інколи вони сягали висоти 20 м. Знатних скіфів ховали в пишному вбранні, розшитому численними золотими і платівками. На шию надягали золотий обруч — гривну, у вуха — сережки, на пальці — каблучки та персні, на руки — браслети. Чоловікам клали зброю — мечі в золотих піхвах, стріли в оздоблених золотом горитах (сумка для лука та стріл) тощо. Їм ставили амфори з вином, дорогі келихи, вишуканий грецький посуд. У потойбічний світ їх супроводжували слуги (конюхи, виночерпій, зброяносці), жінки, а також коні. Після похорону власитовували пишні поминки. Кургани скіфських вельмож були такими значними, що в народі вони отримували власну назву.

Серед шедеврів із скіфських курганів слід, в першу чергу, назвати: золотий гребінець з кургану Солоха, на верхній частині якого зображені битви скіфів; вазу з кургану Чортомлик, оздоблену рослинним орнаментом та сценою ловіж коней; чащі із зображенням скіфів з Гайманової Могили та кургану Куль-Оба, горит з Мелітопольського кургану та багато інших. Та неперевершеним витвором є пектораль — нагрудна золота прикраса з кургану Товста Могила. Її відкрито видатним украйинським археологом та поетом Борисом Миколайовичем Мозолевським. Цей шедевр скіфського мистецтва та й інші речі з курганів можна оглянути в Музеї історичних конівностей, що знаходиться на території Києво-Печерської Лаври.

Натомість, представників простого населення ховали в невеликій могилі глибину 2—3 м та насипали невисокий курган — десь 1 м. Небіжчика обов'язково супроводжував шматок м'яса із зализним ножем. Досить сталим був також набір речей: у чоловіків — зброя (найчастіше стріли, досить часто списи та дротики, інколи й мечі), у жінок прикраси — низки барвистого памиста, бронзові каблучки, браслети, сережки, люстерка, а також верстена. Усі ці речі певною мірою свідчать про скромний добробут рядового населення.

Та якби рядове населення не було настільки віддалене від скіфських царів, останні не піднеслися б над народом як єгипетські фараони. Парадне місце в обширному регіоні вони підтримували, спираючись на власний народ. Свідченням цього є той факт, що майже кожне чоловіче поховання супроводжується зброяєю. Сумісне кочування, постійні війни виступали грунтом збереження деяких рис традиційного (первісного) суспільства.

Власне, рівня розвиненої державності кочовики досягти не можуть. Однобока господарська система, спрямована на скотарство, робить їх залежними від оточуючого світу. Добре озброєні та мобільні, кочовики часто силою здобувають хліб та ремеснічні товари, обкладаючи дапіною землеробське населення. В момент найбільшої консолідації вони організуються у примітивні держави. Але осіклими вони тримаються за вдяк силі, то найменший поштовх може спричинити дестабілізуючу ситуацію.

Могутності скіфської держави сприяла геополітична ситуація, що склалася в Північному Надчорномор'ї. Скіфи зайняли проміжне місце між греками та лісостеповим населенням, були зацікавлені в торгівлі. Криза античних полісів (період еллінізму) та занепад життя в лісостеповій смузі знищили основи скіфської гегемонії в степу.

Щоправда, пізніше Скіфія відроджується, але в інших масштабах та в іншій сутності. Коли у стежах України вже мешкали сармати, у Нижньому Подніпров'ї та Криму мешкало осіле населення, можливо, нащадки могутніх скіфів. Але це вже інша історія.

Яскравий та оригінальний світ скіфської культури — досконала зброя та кінські обладунки, витончені прикраси. Найбільшої своєрідності цій культурі надає так званий скіфський звіриний стиль. Улюбленим мотивом оздоблення речей було зображення тварин — хижих та травоядних, диких та свійських, ітахів, а також фантастичних, які поєднують тулу б тварин з головою хижого птаха, крилатих левів та коней. Часто такі зображення передають сцени боротьби хижих або фантастичних звірів з травоядними та свійськими. Так, на нижньому ярусі пекторалі в центрі зображені крилатих чудовиськ, що накинулися на коней, а по боках — левів, що роздирають оленя та кабана.

Багато предметів виконано у формі звіра чи окремої його частини. Особливо це стосується деталей та прикрас вуздечки. Їх робили у вигляді хижака, що згорнувся в кільце, або голови тварини чи птаха, крила, кігтів, лапи чи дзьоба. Такі образи підказали саме життя — воївничість та мобільність скіфів. Ці предмети мали додати сили й захистити вояна та його коня — надати їм якостей та властивостей хижого звіра чи птаха.

Поряд з цим є зображення сцен із людьми чи людиноподібними істотами, серед яких представлено і скіфів — на пекторалі, на золотих бляшках, на золотих та срібних посудинах. На перший погляд, вони передають сцени повсякденного життя. Ось два бородаті скіфи ведуть розважливу бесіду (чаша з Гайманової Могили), або чоловік розтягається барабанчу шкуру (центральне зображення на пекторалі), або чоловік натягує тетиву лука (чаша з кургану Куль-Оба). Але скіфи, не маючи писемності, таким чином «записували» свої міфи та перекази, аби вони не стерлися у пам'яті нащадків. Зокрема, зображення на посудині з Воронезьких курганів дослідники схильні трактувати як «запис» однієї з легенд походження скіфів. Згідно неї, праобраз скіфів Геракл влаштував сипам випробування з метою визначити правителя: ним мав стати той, хто натягне батьків лук та підпережеться його паском. З цим упорався молодший син — Скіф. Три сцени на посудині відбивають цей сюжет. Є й прямі звіги між оповідями античних авторів та сценами на бляшках і посуді. Скажімо, Геродот повідомляє про звичай побратимства у скіфів. Дружбу воїни скріплюють питтям вина, в яке додають крапельки крові кожного з них. Описаний звичай втілено на золотих бляшках: двоє скіфів, тісно притулівшись один до одного та ставили павколішки, тримають біля вуст ритон (посудина для пиття на зразок рогу).

В скіфських переказах діяли не лише люди, їхні пращури, а й боги та богині, а також герой. Це теж представлено на різних предметах. Так, на зворотньому боці дзеркала з Келермесу зображено різноманітні сцени, серед яких і крилата богиня, що тримає руками пантер за передні лапи. На золотих бляшках поширений такий сюжет: богиня у пишному вбранні сидить на троні із дзеркалом в простягнутій руці, а перед нею — чоловік із ритоном у руці. А ще є зображення істоти, верхня частина тулубу якої жіноча, але замість рук — крила, а спідниця закінчується завитками-листками або завитками-зміями. Останні бляшки, певно, передають образ змієногої богині-матері, від якої, за одною з легенд, походили скіфи.

Багато різноманітніх та дивних образів залишили скіфи. Серед них — і кам'яні статуї, що зображують воїнів, часто в повному військовому обладунку.

І зараз серед степу височать кургани. Щоліта загони археологів ведуть їхні розкопки, щоб зазирнути в незвідані сторінки скіфської історії.

Список рекомендованої літератури

1. Археологія Української РСР.— К., 1971.
2. Геродот. Історії.— К., 1993.
3. Граков Б. Н. Скифи.— М., 1971.
4. Давня історія України.— Кн. I.— К., 1995.
5. Золото степу. Археологія України.— Київ-Шлезвіг, 1991.
6. Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.
7. Мозолевський Б. М. Скіфський степ.— К., 1983.
8. Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.
9. Скифи. Хрестоматія.— М., 1992.
10. Хазанов А. М. Соціальна історія скіфів.— М., 1975.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ПРО ПОДАЛЬШІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО
МОГИЛЬНИКА

В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, В. П. Білозор

У публікації розглядаються матеріали курганів, що розкопані під час подальших досліджень Перещепинського могильника на околицях Більська у 1995 р.

Курганий могильник, що знаходиться в урочищі Перещепино поблизу Західного укріплення Більського городища, є складовою частиною величезного Більського некрополя скіфської доби, куди входять також могильники Скоробор, Осняги, Саранчево поле та ін.

Перещепинський могильник почав досліджуватися у 1980—1981 рр. Б. А. Шрамком, який розкопав п'ять курганів¹. У 1993 р. співробітники спільнотої українсько-німецької експедиції провели розкопки ще двох — № № 1/1993 та 2/1993 (№ № 6 та 7 за суцільною нумерацією)². Під час польового сезону 1995 р. ці роботи були нами продовжені, а до переліку вивчених тут курганів додалось ще два — № № 1/1995 та 2/1995 (№ № 8 та 9). Перш, ніж перейти до опису цих пам'яток, хочемо зазначити, що розкопки в урочищі Перещепино значною мірою ускладнені наявністю тут густої мережі газонпроводів, ліній зв'язку, електрокабелів тощо, які пов'язані з газонасосною станцією, що знаходиться поруч. Це не тільки вимагає обережності під час розкопок, але й не завжди дає можливість дослідити поля курганів, вибрата зручний напрямок бровок і таке ін.

Курган № 1/1995 р. (№ 8) був розташований на відстані 150 м на ПдС від кургану № 1/1993 р. На початок розкопок висота його насипу становила близько 1, а діаметр дорівнював 24 м. На поверхні насипу, який орався, зустрічалися невеликі уламки амфор та ліпних посудин.

Насип було споруджено в один прийом та зміцнено мулястою крепідою, що простежувалась у бровках. Під насипом (рис. 1) виявлено два основних поховання скіфської доби — центральне (№ 2) та супроводжуюче (№ 1).

Поховання № 1 (основне, супроводжуюче) знаходилось у південно-західній частині кургану. Уже з глибини 0,5 м від поверхні насипу в І товщі почали зустрічатися залишки хаотично роз-

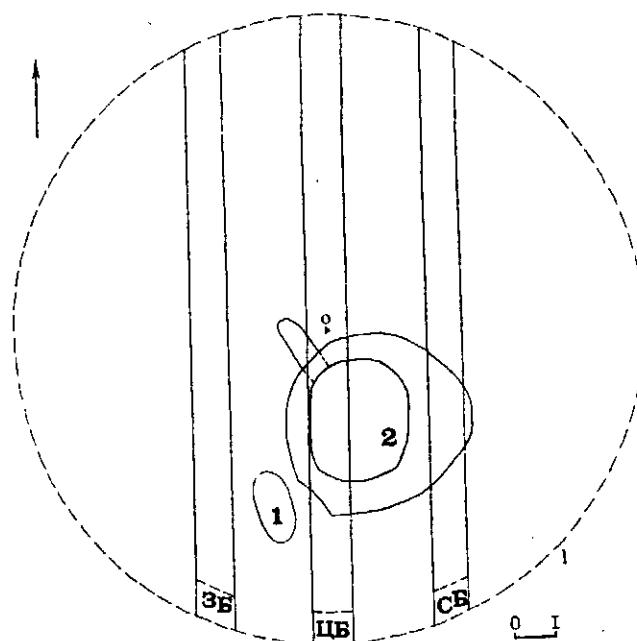

Рис. 1. План кургану № 1/1995 р.

© В. Ю. МУРЗІН, Р. РОЛЛЕ, В. П. БІЛОЗОР, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1996 р.

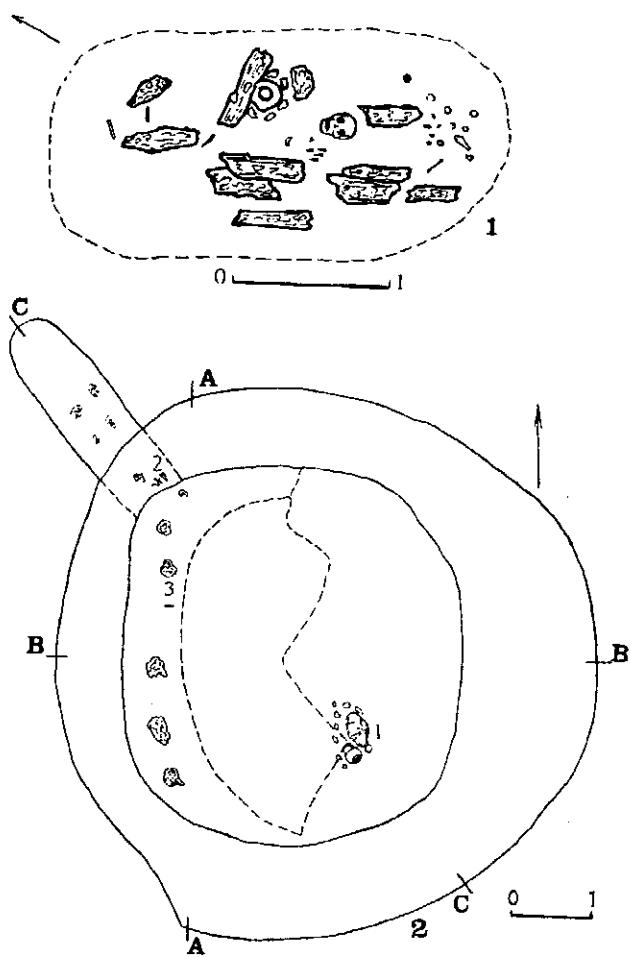

Рис. 2. Плани поховань в кургані № 1: 1 — п. 1; 2 — п. 2 (1 — ойнохоя та миска).

того псадія довжиною 6 см; срібний (?) налобник ромбовидної форми довжиною 8 та найбільшою ширинкою 3,2 см; срібна (?) бляха у вигляді кисті руки людини довжиною 3,5 см; бронзові круглі опуклі бляхи із рубцюватими краями діаметром близько 2 см (3 екз. цілих, 2 або 3 фрагментовані); глиняне біконічне праслице діаметром 1,5 см.

Описаний випуск комплекту приналежностей вузди, зокрема металеві прикраси, знаходить численні аналогії серед інвентаря поховань скіфської культури V — початку IV ст. до н. е. Приміром, бляху у вигляді кисті руки людини було вже виявлено у Перещепинському могильнику під час розкопок 1980—1981³. Якщо обмежитися територією Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, найближча за своїми пропорціями та схемою подібна до нашої бляхи, що походить з кургану № 2 в урочищі Стайкин Верх, на Сулі. У цьому комплексі, який датується першою половиною V ст. до н. е., вона була також разом із круглими бляхами із рубцюватими краями, подібними до більських⁴. Невеликі — довжиною 7—10 см, бронзові налобники ромбовидної форми, які характерні для доби пізньої скіфської архаїки, у Лівобережному Лісостепу відомі за матеріалами Роменських курганів та кургану № 499 біля с. Басівка⁵, які досить точно датуються першою половиною V ст. до н. е.

Виходячи з цих паралелей, поховання № 1 кургану № 1/1995 р., де згідно складу інвентаря було поховано чоловіка-воїна, можна впевнено віднести до першої половини або середини V ст. до н. е. Цій даті, в цілому, відповідають й інші матеріали з цього поховання.

Поховання № 2 (основне, центральне) було виявлене у центрі кургану. Могильна яма прямокутної форми була орієнтована по лінії Пн—Пд, мала розміри 4,8×4,3 та глибину 1,4 м від давньої поверхні. Її було перекрито впоперек колодами діаметром 15—20 см, залишки яких було зафіксовано на краях ями. Глинистий викид з могили було покладено на її край у вигляді валу шириною 0,8—1,8 та висотою до 0,6 м. Згодом краї могили почали руйнуватися, внаслідок чого значна частина викиду сповзла до могильної ями, та утворила завали.

Поховання було пограбоване двічі: через грабіжницький хід, який вів до ПнЗ кута могили та входив до неї на рівні долівки, а також через верх — контури великої грабіжницької воронки було простежено у розрізах насипу.

киданих колод та дошок. Вірогідно, тут було побудовано дерев'яний склеп на рівні давньої поверхні, який згодом було майже цілком зруйновано грабіжниками. Від кістяка похованого *in situ* зберігся лише череп. Виходячи з його положення, можна припустити, що померлого було покладено на спині головою на південь, на легкий дерев'яний настил, побудований безпосередньо на рівні давнього горизонту. Згідно форми та розміру залишків настилу, склеп, ймовірно, мав колись прямокутну форму близько 3×1,5 м (рис. 2, 1).

Інвентар, що зберігся після пограбування, нечисленний (рис. 3), знаходився поблизу від черепа. Тут була фрагментована посудина з нетельчастою ручкою та трохи підлощеною поверхнею, три бронзових трилопатевих наконечники стріл висотою від 2 до 3 см та один тригранний, висотою 1,5 см, набір принадлежностей кінської вузди, трикутна золота пілатівка (довжина однієї сторони близько 0,8 см) з штампованим орнаментом, бронзова конічна ворварка висотою 1,7 см.

Найбільший інтерес серед цих знахідок становить набір принадлежностей кінської вузди. До нього, крім невиразних уламків якихось залишків деталей, входили такі предмети: фрагмент залишного прямого дводірчастого

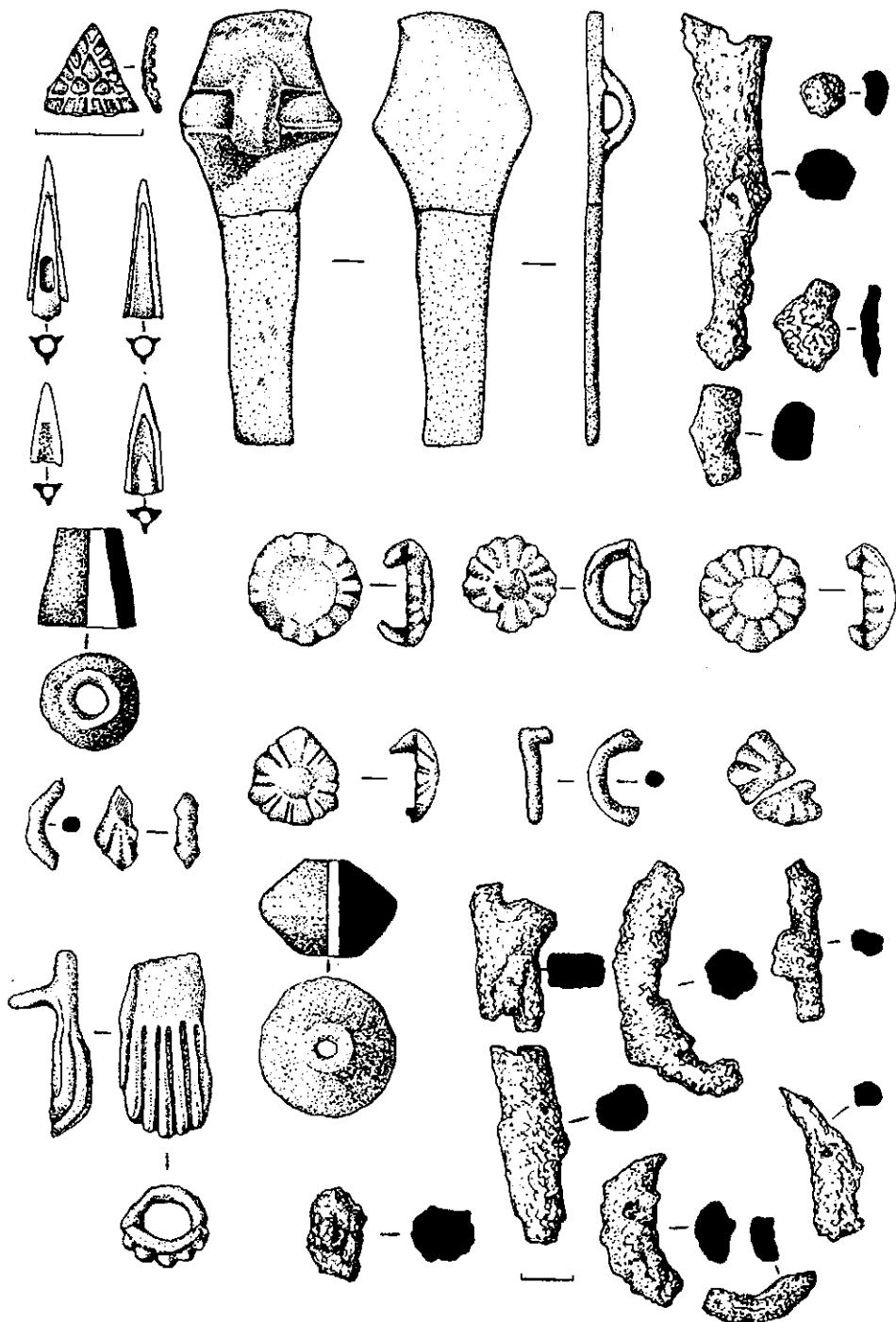

Рис. 3. Речі з п. 1 кургану № 1/1995 р.

Довжина простягеної у материку частини грабіжницького ходу 2,7, ширина до 0,75 м. Висота склепіння — до 1,15 м. На стінах ходу збереглися відбитки вузького рублячого знаряддя — кlevця або тесла, шириною близько 4 см. Вірогідно, хід було споруджено ще у той час, коли перекриття могильної ями збереглося, тому грабіжники мали можливість спокійно зібрати та розсортувати знайдені речі — залишки їх здобичі було виявлено у ПдЗ куту могили та у найближчій до цього кута частині грабіжницького лазу. Тут було знайдено (рис. 4) сердолікову ($2 \times 1,5$ см) та пастову ($1,1 \times 1,3$ см) намистини, два бронзових дводірчастих псалія S-подібної форми (довжина 11,5 см) та уламок такого ж псалія, двоє залізних петельчастих двосоставних вудил, ланки яких мали довжину 10—11 см.

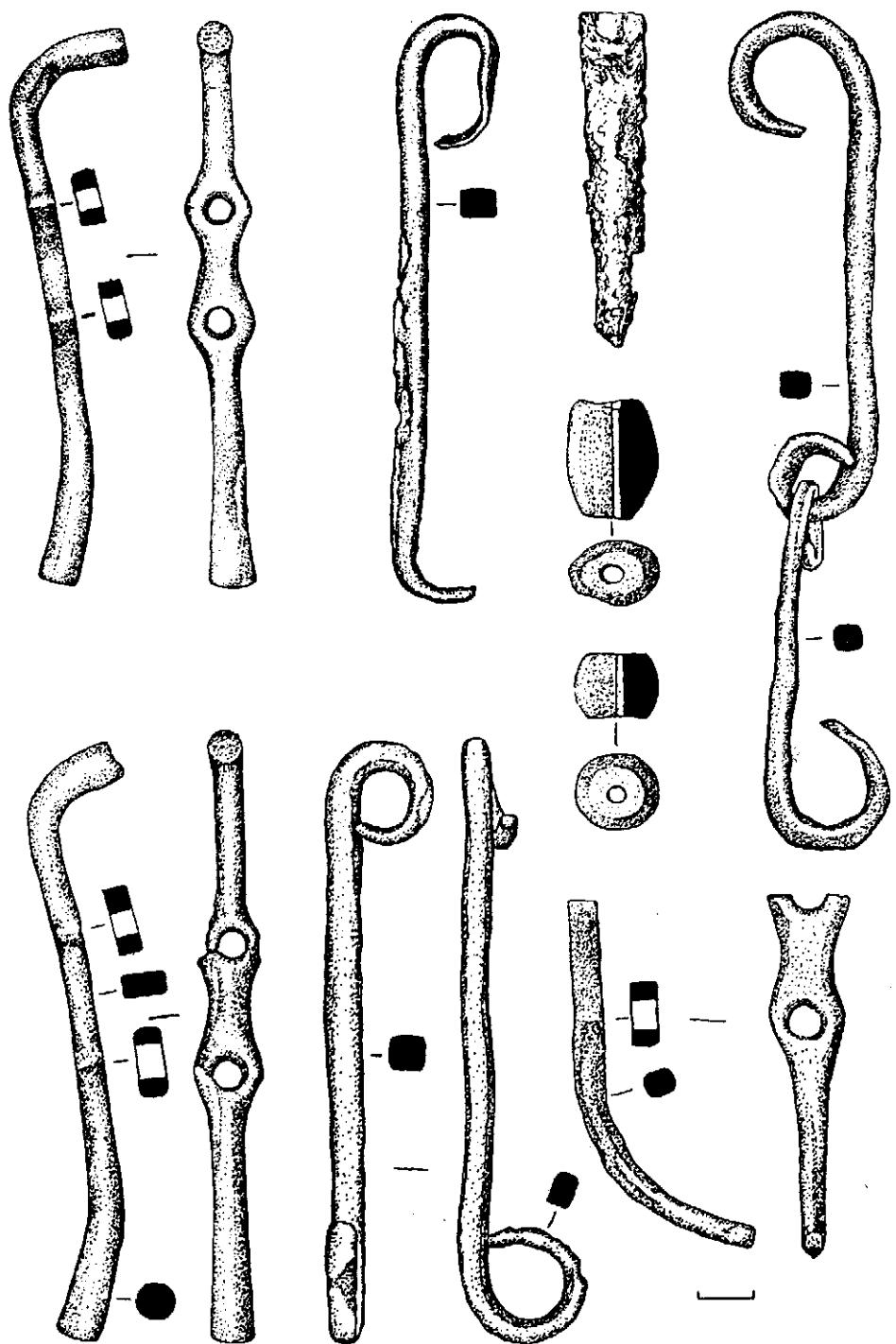

Рис. 4. Деталі вузди та намистини з п. 2 кургану № 1/1995 р.

Друге пограбування відбулося пізніше, коли перекриття могили вже зруйнувалося і яму було заповнено ґрунтом. Тому грабіжник був змушений перекопувати це заповнення до самої долівки ями, а речі, що були йому не потрібні, він кидав на відвали, які утворилися під час цієї роботи вздовж стін ями. Саме на такому відвалі вздовж східної стіни знаходилися імпортна ойнохоя, ліліна миска та невеликі фрагменти грубого літнього горщика. Ойнохоя з петельчастою ручкою має сірий колір, її висота 19, діаметр вінець 9, горла — 7,5, тулуба — 14,2, денця — 8,6 см (рис. 5, 2). Миска має лопісну поверхню чорного кольору, діаметр вінець 26, денця — 11, висота 12 см (рис. 5, 1).

На долівці могили, яка була перекопана грабіжником, будь-яких знахідок нами не виявлено, лише подекуди простежувалися залишки органічного тілу та зустрічались невеликі уламки кісток.

Дата центрального поховання, з яким пов'язане супроводжуюче № 1, має відповідати часу останнього, тобто першої половини або середини V ст. до н. е. З цими хронологічними рамками цілком узгоджується й нечисленні речі, виявлені у центральній могилі, зокрема грецькій ойнохоя.

Курган № 2/1995 р. (№ 9) був розташований на 40 м східніше від попереднього. Висота насипу перед початком розкопок — 1, діаметр — 20 м. Грунт насипу являв собою суміш темного гумусу та глини. У його розрізах (рис. 6, 2—3) було виявлено контури двох досипок, які простежено за залишками деревини та органічного тілу. Виходячи з даного спостереження, можна припустити, що поверхня цих двох послідовних насипів була вкрита деревом. Давній горизонт простежено на глибині 1,3 м від 0. Під насипом знаходиться одне поховання скіфської доби (рис. 6, 1).

Поховання № 1 (основне) було розташоване у центрі кургану. Могильна яма прямокутної форми ($4,9 \times 3,7$ м) була огортена за лінією ПнЗПн—ПдСПд та мала глину 1,5 м від рівня давнього горизонту. Яму було перекрито віночком колодами діаметром 25—30 см. На долівці, вірогідно, також було споруджено настил з донок, про що свідчать дві поперечні колоди, покладені поблизу південної та північної стін.

По краях могили простежується викид вигляді кільцевого валу шириною до 2 та висотою до 0,5 м. Поверхня валу була суцільно вкрита залишками деревини. Цей щільний шар мав товщину біля 1,5—2 см. Деякі з колод перекривали та деревина, що вкривала поверхню валу, були обпаленими. Могилу було інграбовано декілька разів — простежено 4 грабіжницьких ход різних часів. Саме у цих ходах чи поблизу них знайдено основну кількість речей (рис. 7; 8).

Грабіжницький хід 1, найпізший з-поміж інших, вів до могили з вершини насипу та зруйнував східну стіну могильної ями. У плані хід круглий, його діаметр — 1,6 м. На час поінграбування могильна яма була вже заповнена ґрунтом, тому грабіжник був змушений перекидати це заповнення в один бік — до ПнС кута ями. У цьому місці він також сортував знайдені речі. Саме тут під час дослідження було знайдено 24 бронзові прикраси (18 — фрагментовані) кінської вузди у вигляді ромбічних блях з довжиною сторін 1—1,5 см та петлею на зворотному боці, прямокутну ($1,8 \times 1,2$ см) бронзову блаку з рельєфним орнаментом,

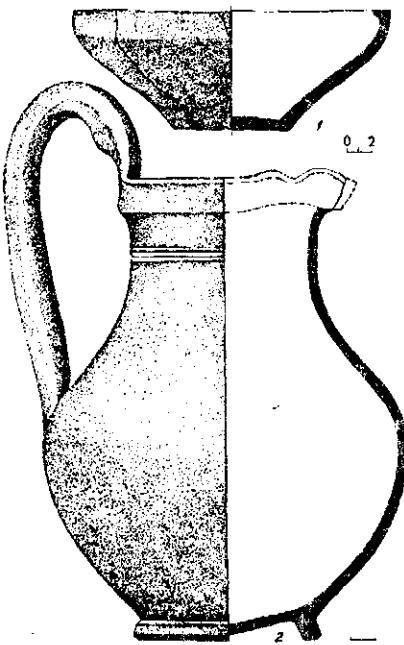

Рис. 5. Миска (1) та ойнохоя (2) з кургану № 2/1995 р.

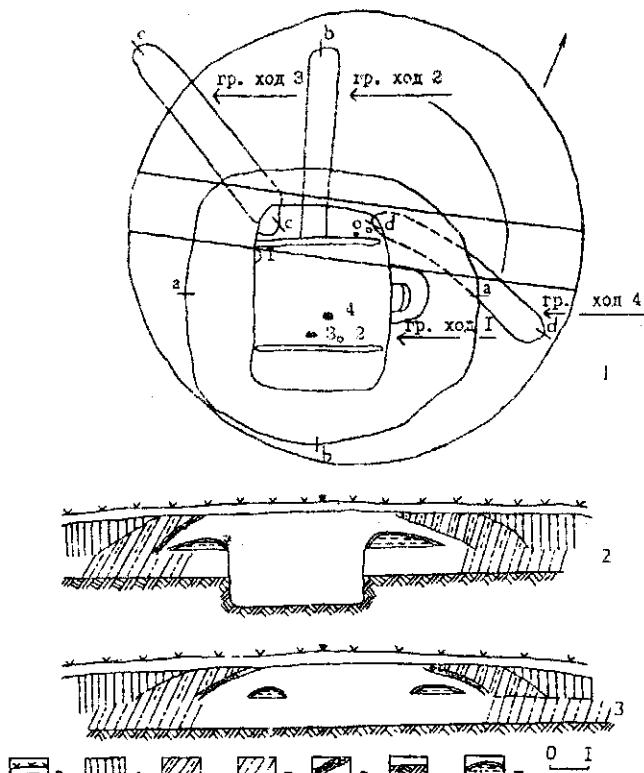

Рис. 6. План та розрізи кургану № 2/1995 р.: 1 — план (1 — скучення наконечників стріл, 2 — кам'яне блідо, 3 — ребра людини, 4 — кістки тварин); 2 — центральна бровка, ПдС розріз; 3 — центральна бровка, ПнЗ розріз (а — сучасна поверхня, б — гумус, в — давній насип, г — давній горизонт, д — залишки деревини, е — материк, ж — викид).

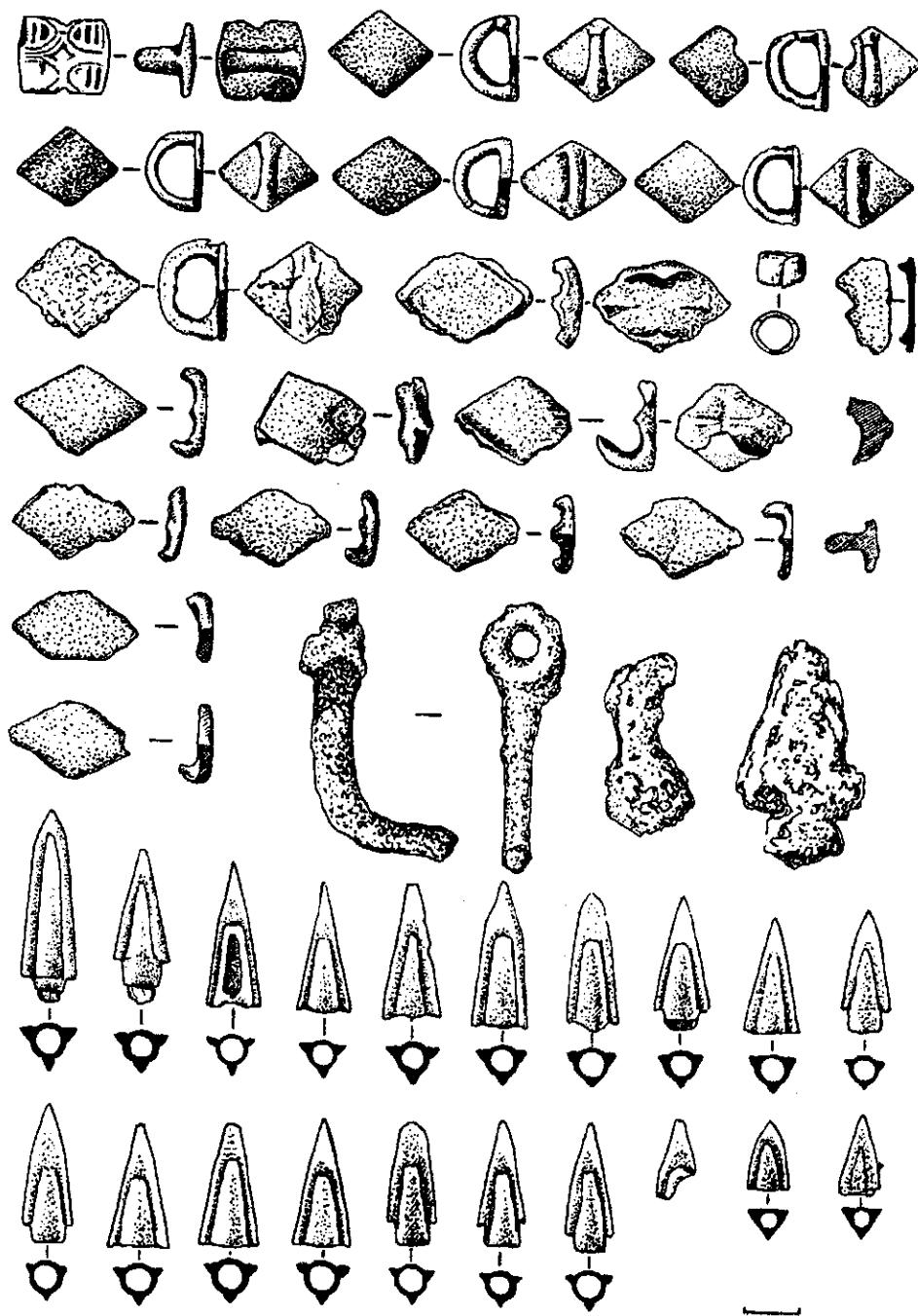

Рис. 7. Інвентар кургану № 2/1995 р.

уламки залізних речей, зокрема дводірчастого псаля, бронзову бляху розміром $2,5 \times 2$ см у вигляді голови котячого хижака, бронзову круглу бляху з рубцюватими краями діаметром 1,5 см, 24 бронзових наконечники стріл. Наконечники стріл трилопатеві та тригранні, базисні та опорно-втулкові, досить масивні за своїми пропорціями. Висота наконечників від 1,5 до 3,5 см. Разом з речами знайдено кілька кісток людини, зокрема берцева, ребра тощо.

Грабіжницький хід 2 вів до могили з північної периферії кургану. Його простежено на відстані 5 м, хід має ширину 0,75 м та похилу до ями долівку, яка в останній своїй частині приблизно на 0,25 см нижча від долівки ями та прорізає останню аж до колоди настилу (рис. 6, 1). Це свідчить про те, що під час пограбування перекриття було вже зруйнованим і, відповідно, значна частина ями мала бути вже засипана ґрунтом. У заповненні грабіжницького ходу знайдено один бронзовий трилопатевий базисний наконечник стріли.

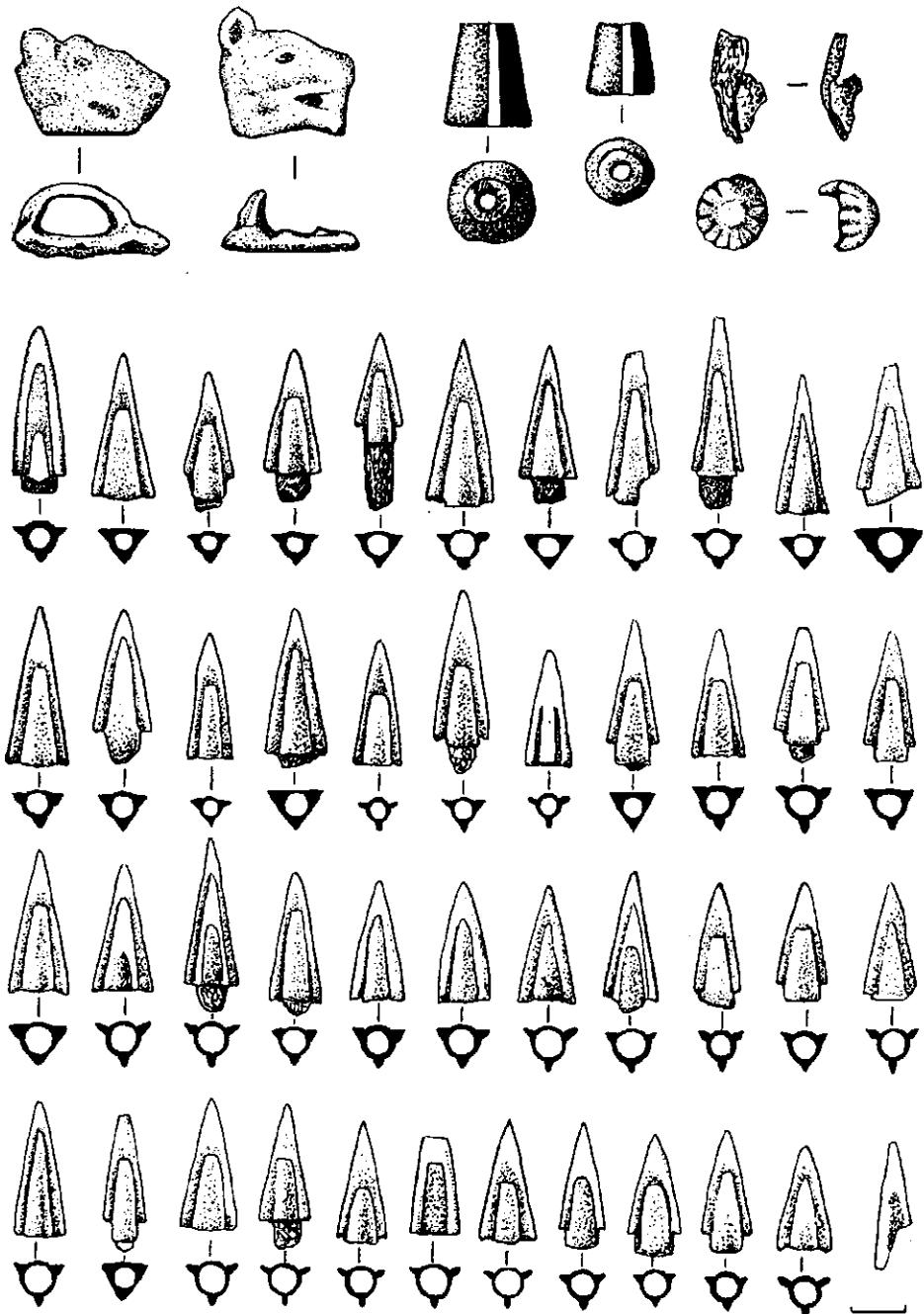

Рис. 8. Речі з кургану № 2/1995 р.

Грабіжницький хід З ширинкою 0,9 м простежено протягом 5,5 м. Він, ймовірно, найраніший серед інших, прокладений з поля кургану до ПнЗ кута могили. Долівка ходу у ПдС частині на 0,5 м нижче від долівки могильної ями. Внаслідок цього у долівці могили, у самому її куті, утворилося напівкругле поглиблення, куди було кинуто 40 бронзових наконечників стріл типів, подібних до описаних вище. Деякі наконечники мали залишки держаків до 10 см завдовжки, вказуючи, що пограбування, пов'язане з даним ходом, відбулося невдовзі після поховання.

Грабіжницький хід 4 брав початок у східній полі кургану та вів до ПнС кута могильної ями. Довжина ходу — 5,5, ширина 0,8 м. Долівка ходу поблизу ями була на 0,5 м нижчою від долівки останньої.

На долівці самої ями, що була неодноразово перерита грабіжниками, було знайдено ще одну бронзову платівку у вигляді голови котячого хижака, подібну до знайденої у грабіжницькому «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1996 р.

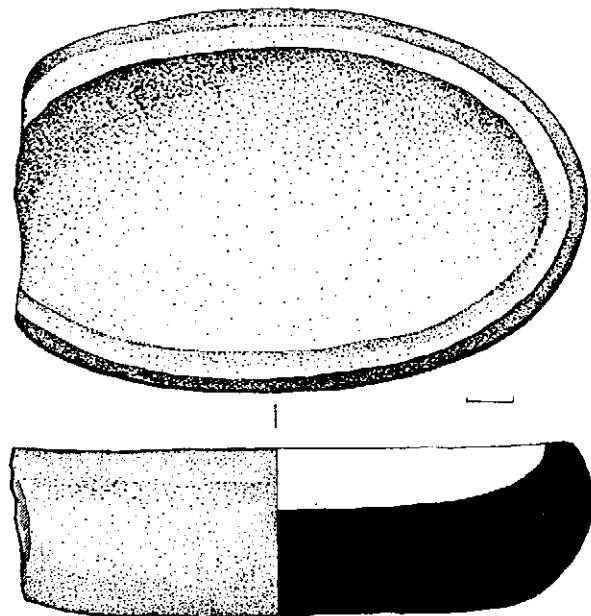

Рис. 9. Кам'яне блюдо з кургану № 2/1995 р.

випадково, оздоби вузди, подібні до знайдених у цих курганах, а саме до ромбічних платівок з кургану № 2, в кургані № 499 поблизу с. Басівка входили до одного комплекту прикрас.

Зазначимо також, що у різні роки в урочищі Перещепино досліджено 9 курганів, тобто більшість помітних насипів. Це дає можливість зробити деякі спостереження щодо характера даного могильника.

Серед курганів, які розкопано (див. табл. 1), два — № 5 та 6, датуються VII ст. до н. е. і є найдавнішими похованнями скіфського типу в околицях Більська, решту курганів споруджено у V або на початку IV ст. до н. е. 10 з 11 поховань здійснено у прямокутних грунтових ямах, орієнтованих по лінії Пн—Пд. Площа ям різна — від 4,6 (к. № 4) до майже 21 м² (к. № 8, п. 2), що, в цілому, відповідає параметрам могил у некрополях Більська⁷. Ями перекриті колодами, інколи (к. № 9) на долівці зафіксовано настил з дошок, у двох випадках (к. № № 1 та 7) в ямах було споруджено дерев'яні склепи. Одне поховання (к. № 8, п. 1) здійснене в дерев'яному склепі на горизонті. Майже усі могили пограбовані, тому дані про поховальний інвентар досить неповні. Найчастіше зустрічалися бронзові наконечники стріл, лише подекуди — мечі, фрагменти захисного обладунку. Досить численні знахідки античної кераміки — і є тільки амфори, а також деталей вузди. Певне уявлення про інвентар поховань у Перещепинському могильнику дають матеріали випускного поховання у кургані № 3, яке минули грабіжники: 62 стріли з бронзовими вістрями, залізний меч з плакованім золотою фольгою руків'ям, два списи з залізними наконечниками, два лекіфи. На нашу думку, така картина дає можливість пов'язувати в соціальному плані перещепинські кургани з заможними верствами рядового населення Більського городища. Імовіль, винятком є лише три поховальні комплекси, де виявлено супроводжуючі поховання (к. № 6 — підліток в основній могилі, № 7 — парне поховання чоловіка та жінки, № 8 — супроводжуюче поховання в склепі на горизонті). Зважаючи на цю ознакоу, а також відносне багатство інвентаря цих курганів, в останніх, не виключено, поховані представники нижчих ізабілів аристократичного прошарку населення. Дуже цікаво, що поховані вагомішими осіб в скіфських некрополях Більська ще не виявлено, хоча могутні вали величезного городища свідчать про існування тут у скіфську добу визначного осередку політичної влади, що передбачає, порівняно з матеріалами розкопок могильників, більшу соціальну стратифікацію населення. Сподіваємося, що наступні дослідження поховальних пам'яток скіфської доби в околицях Більського городища з'ясують цю ситуацію.

Примітки

¹ Шрамко Б. А. Бельське городище скіфської епохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 149—154; Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська // Археологія.— 1994.— № 4.— С.

² Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Дослідження Перещепинського кургального могильника // Археологія.— 1995.— № 2.— С.

ході 1, окрім кістки людини, а також розбите кам'яне блюдо овальної форми (рис. 9). Його розміри — 15×9 см.

Для визначення часу кургана переважне значення мають бронзові деталі вузди та наконечники стріл. Зокрема бронзові ромбовидні платівки з пастлею на зворотному боці з'являються у поховальних комплексах не раніше кінця VI ст. та поширені не пізніше V ст. до н. е. На території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя подібні платівки було знайдено, наприклад, у таких комплексах V ст. до н. е. як кургани № 499 поблизу с. Басівка, № 14 біля хут. Попівка у Посулії, № 502 могильника Броварки у середній течії Псла тощо⁶. Якщо звернутися до наконечників стріл, то кількісна перевага у наборі масивних базисних та опорновтулкових екземплярів дозволяє дійти висновку, що курган № 2/1995 р. слід датувати першою половиною або серединою V ст. до н. е.

Таким чином, обидва досліджені нами поховальні комплекси практично одночасові. Це

³ Шрамко Б. А. Розкопки курганів... — Рис. 4, 6.

⁴ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 75—76.
Табл. V, 19, 24—26.

⁵ Ильинская В. А. Указ. соч.— С. 122.

⁶ Ильинская В. А. Указ. соч.— С. 128, 129.

⁷ Шрамко Б. А. Бельское городище... — С. 174—176.

Таблиця 1.

№ кур- гана	Ви- сота, м	Тип спо- руди	Дов- жи- на, м	Ши- рина, м	С та- ть	Ліп- на ке- ра- мі- ка	Ан- тична ке- ра- мі- ка	Об- ла- ду- нок	Наступаль- на зброя	Вуз- да	Зо- ло- то	Дата (ст. до н. е.)
к. 1	0,5	склеп в ямі	4,4	3,6	?	+	+	-	бронз. на- кон. стріл (9 екз.)	+	-	к. V—п. IV
к. 2	1,9	яма з пе- рекрит- тям	2,9	2,2	?	+	+	+	бронз. на- кон. стріл (4 екз.)	+	-	к. V—п. IV
к. 3	0,9											
п/1		яма з пе- рекрит- тям	2,8	2,6	?	-	+	-	бронз. на- кон. стріли	-	-	к. V—п. IV
п/2		яма з пе- рекрит- тям	3,1	2,9	Ч	-	+	-	меч, након. стписів, 62 бронз. на- кон. стріл	-	+	к. V—п. IV
к. 4	0,3	яма з пе- рекрит- тям	2,3	2,0	Ч	+	-	-	бронз. на- кон. стріл (7 екз.)	-	-	п. IV
к. 5	0,8	яма з пе- рекрит- тям	3,2	2,4	Ч	+	-	-	-	-	-	VII
к. 6	0,9	яма з пе- рекрит- тям	4,4	3,9	?	+	-	-	бронзов. на- кон. стріл (2 екз.)	-	-	VII
к. 7	1,8	склеп в ямі	3,4	2,5	Ч, Ж	+	+	+	Меч, 13 бронз. нак. стріл	+	+	V
к. 8	1,0											
п/1		склеп на горизонті	3,0	1,5	?	+	-	-	бронз. на- кон. стріл (4 екз.)	+	+	V
п/2		яма з пе- рекрит- тям	4,8	4,3	?	+	+	-	-	+	-	V
к. 9	1,0	яма з пе- рекрит- тям та настилом	4,9	3,7	?	-	-	-	понад 60 бронз. на- кон. стріл	+	-	V

РЕЦЕНЗІЇ

IVO LUKANC. DIOKLETIANUS.
DER RÖMISCHE KAISER AUS
DALMATIEN.— Fondation
Numismatica Antica.— Edit cultura,
Wetteren, 1991.— 345 р.

Римская империя в III в. вступила в период упадка. Кризис охватил практически все сферы государственной деятельности. Рим начинает терять свое значение как главный город империи, все более прослеживаются центробежные силы в провинциях, особенно на Востоке. Усиливается и принимает крайние формы борьба за верховную власть, которая постепенно превращается в деспотию восточного типа, лишенную практически даже формальных республиканских форм.

На этом фоне «смутного времени» наиболее значительной фигурой представляется Диоклетиан — выходец из Далмации, неутомимый воин и практический политик. Именно при ней, установившей новую систему управления — доминат, империя возвращающая часть утраченных земель, реформируется административный аппарат, проводятся реформы в военной области, изменяется налогообложение, предпринимается попытка улучшить денежное обращение, издается знаменитый эдикт о твердых ценах. Все эти мероприятия представляет Диоклетиана неординарной исторической личностью, действовавшей в экстремальных условиях. Однако, как ни странно, этому выдающемуся человеку посвящено не так уж много специальных работ, где всесторонне рассматривалась бы его жизнь и политические деяния. Поэтому весьма примечательным событием в исторической науке является выход в свет рецензируемой книги. Это, по сути дела, первая обобщающая монография, посвященная императору Диоклетиану. Она является своеобразной энциклопедией, где собраны многочисленные сведения по истории, эпиграфике, нумизматике, отражающие всю его многогранную деятельность.

Автор, специалист по нумизматике из г. Любляны (Словения), собрал восточно уникальный материал. Хотя некоторые из публикуемых вещей известны по другим книгам, в этой они впервые собраны вместе. Это позволило И. Луканцу предложить свой взгляд на события, или, как он сам пишет, «восстановить память о Диоклетиане».

Ко многим положениям монографии применим термин «впервые». Это относится, главным образом, к нумизматическим разделам. Здесь представлен наибольший из известных список ауресов Диоклетиана. Он насчитывает 528 экземпляров из 74 музеев мира, снабженный фото, техническим паспортом, указателем места находки. Здесь же дан обзор 17 медальонов и 10 канишар из золота с изображением императора. В качестве приложения даются списки монетных дворов, впервые полностью публикуются все надписи наaversе и реверсе монет. Некоторые из экземпляров также публикуются впервые. Нельзя не отметить многочисленные графики, подробнейшие таблицы с хронологией и основными датами жизни и правления Диоклетиана и даже (!) обзор циркуляции ауресов на монетных аукционах с 1741 по 1990 гг.

Другие источники по эпохе Диоклетиана представлены эпиграфическими документами, систематизированными на основе *Corpus Inscriptiones Latinorum*. Заканчивает обзор републикация двух известных папирусов из библиотеки Дублина (Ирландия), из которых выясняется дата рождения императора. Наглядность представленного материала подчеркивается фотографиями всех скульптурных портретов Диоклетиана.

Говоря о несомненных достоинствах книги, необходимо все же отметить, что не все данные были использованы автором исчерпывающе. Так, в частности, им не были включены в свод ауресов монеты, хранящиеся в музеях Украины — из коллекции Одесского археологического музея Национальной академии наук и экземпляры из собрания Национального исторического музея Украины (г. Киев).

Тем не менее, эти упущения вряд ли существенно изменят общее положительное впечатление от этой прекрасно изданной и иллюстрированной книги, являющейся на сегодняшний день наиболее полным сводом всех доступных историку источников об эпохе императора Диоклетиана. Сюда необходимо включить также библиографию из 922 наименований книг, статей и 86 диссертаций. Мы надеемся, что предпринятая И. Луканцем попытка продолжать работу над темой и дополнить ее новыми материалами будет иметь такой же успех.

С. Б. Охотников

© С. Б. ОХОТНИКОВ, 1996

Гаврилюк Н. А. СКОТОВОДСТВО СТЕПНОЙ СКИФИИ
// Серия «Скифы; Экономика и история». — К., 1995.—
Вып. 3.—140 с.

Інтерес до праці Н. А. Гаврилюк обумовлений перш за все тією обставиною, що вона значною мірою побудована на широкому використанні нового (повною мірою не опублікованого) матеріалу, що характеризує розвиток скотарства Скіфії, вона з певним підсумком її багаторічних польових та кабінетних досліджень. В ній із значною повнотою використані матеріали археологічних досліджень скіфологів кількох поколінь, досягнення фахівців з екології, ботаніки, географії, палеозоології та етнографії. Головна увага автора зосредочена на ретельному аналізі та узагальненні наявного археологічного матеріалу в контексті сучасних поглядів на історію суспільств номадів, яким присвячені фундаментальні праці Г. Е. Маркова та його школи, Л. М. Гумільова, С. І. Плетніової та багатьох інших.

Не випадково така велика увага у рецензований праці приділена розгляду завдання, яке поставив перед собою автор, історії вивчення та історіографії питання. Досить чітко обґрунтовано підхід до вивчення скотарства Степової Скіфії як до однієї з частин загальної проблеми історії кочовиків Євразійського степу. У розділі, присвяченому розгляду цього кола питань, головну увагу приділено ефективності використання археології етнологічних засобів, зокрема, розроблених етнологами питань теорії міграцій, формативної характеристики кочових суспільств, особливостей їх соціально-економічного розвитку, специфіки переходу кочовиків до осілого способу життя, їх контактів та взаємопроникнення з осілім населенням, якоюсь мірою оцінки ролі кочовиків у загальному історичному процесі. Висловлену точку зору на територіальні, хронологічні межі дослідження, роль кочового скотарства в економіці Степової Скіфії. Наведено дані про понятійний апарат дослідження. Підбиваючи підсумки першого розділу монографії слід зауважити, що автору вдалося досити коротко, але порівняно інформативно, не повторюючи відомих оглядів літератури, висвітлити рівень вивчення номадів, головну увагу приділити вивченню ранніх кочовиків Північного Причорномор'я.

Згідно з логікою дослідження, значне місце відведено природним ресурсам та інфраструктурі Степової Скіфії. Автор пропонує варіант реконструкції головних палеогеографічних характеристик та палеоагроліматичного районування. Зміну палеоекологічних умов існування різних видів степового ландшафту автор намагається синхронізувати з відповідними періодами історії Скіфії. Деякі питання, які розглядаються у цьому розділі, здаються місцями занадто складними або невіртуально перевантаженими термінами та поняттями різних наук. Досить згадати розгляд питання про «...клас С-2 — рівнинні степові і сухостепові угіддя на глинистих і суглиннистих звичайних та південних чорноземах, темно-каштанових ґрунтах, солонцях степової зони» (с. 20). Кормові угіддя даного класа фахівці поділяють на 3 підкласи з 20 типами (с. 21—23). Навряд археологи згадають або будуть посилатись на угіддя лесінгоковилового типу (клас С-21-1-1), волосоподібноковиловий тип (С-2а-1-2)..., волосоноснонірійно-вузьколистомятлікові (С-2а-1-8). Перелік можна було б продовжити. Але навряд чи було потрібно робити у книзі (і тим більше у даній рецензії). Слід відзначити, що автор інколи зловживав термінами різних наук.

Суттєве значення для скіфології має матеріал, що розглядається у розділі «Тверді корми». Тут на широкому матеріалі автор доводить виникнення і розвиток у скіфському суспільстві певних компонентів землеробства. Мабуть, автор слушно намагається пояснити цим великі зміни, що відбувалися у соціально-економічній структурі у середньоскіфський період. Не викликає зачепчень частина праці, присвячена водним ресурсам. Не випадково саме на їх берегах зосереджуються пам'ятки осілості степових скіфів.

Цікавий розділ, де розглядаються траси перекочовок. Вони були основою інфраструктури економіки номадів. Епоху їх міграцій змінює етап сезонних та дених пересічень, що переходять на «режим пастьби у дений час». Цей плідний висновок певною мірою підводить базу про думку відносно наявності у степах Північного Причорномор'я піділних умов для розвитку скіфського етносу.

Розділи 3 та 4, що стосуються скотарства степових скіфів епохи архаїки та середньоскіфської, мають принципове значення. Тут розглядаються головні фази того процесу, який автор називає «циклом розвитку етносу кочовиків». За структурою розділи майже одинакові. В них є опис джерел, що є основою дослідження, аналітичні частини з майже вичерпним використанням археологічних даних, цікавий пошук етнографічних паралелей, широке використання матеріалів багатьох фундаментальних праць фахівців-кочовикознавців (Г. В. Марков, А. В. Ширельман, К. П. Калиновська, Н. Н. Крадін та ін.). Цілком слушним є використання текстів Геродота. До його багатьох історій («батько історії», видатний мандрівник, письменник, політичний діяч та ін.) з повним правом можна додати ще «перший етнограф-кочовикознавець».

Питання про склад стада, його зміни та технологію освоєння пасовиськ значною мірою базуються на археологічних матеріалах, здобутих особисто автором. Саме цей матеріал (Кам'янські городище, селище Лиса Гора, постскіфські городища на нижньому Дніпрі) дозволив автору внести ясність у поняття характеру змін у просторі та хронології скіфської епохи.

Слушно здається висновок Н. А. Гаврилюк про неминуче зародження це в епоху архаїки та середньоскіфський період у сприятливих умовах для розвитку етносу кочовиків напівкочового скотарства. Ці значні зміни у господарстві обов'язково призводять до зростання потреб у ресурсах, що погано поновлюються в умовах екстенсивної економіки. Досить швидко при цьому досягається межа екологічної рівноваги, за якою йде передкризова фаза розвитку суспільства.

Досить плідна система доказів виникнення напівкочової форми скотарства у скіфів дозволила автору запропонувати власну реконструкцію палеоекологіко-економічного районування Степової Скіфії. На її думку, лише у межах такого підходу можна гармонійно зіставити матеріали та методи палеоекології, палеоекономіки та етнографії. Наявний стан джерел дозволяє автору у «скіфській степовій комплексній системі» кінця V — початку IV ст. до н. е. виділити два еколо-го-економічних райони — Кам'янський та Капулівський (с. 75—81). Але, здається, для такого висновку це немає підстав. У країному випадку може йтися лише про IV ст. до н. е. Для V ст. до н. с. археологічні пам'ятки скіфів тут поодинокі. Залишається незрозумілим, чому один з цих районів названо Капулівським. Адже біля села, що мало називу регіону, досліджено лише 5 курганів (7 поховань). Всі вони датуються лише IV ст. до н. е. Якщо і погодитися з виділенням району на Правобережжі, то краєю було б назвати його Нікопольським. До його увійшли б відомі кургани Чортомлик, Товста Могила, Страшна Могила, кілька курганих груп навколо м. Орджонікідзес, Нікопольське та Чортомлицьке кургани поля, кургани поблизу сс. Кут, Шолохове, група Орлової могили та інші.

У питанні про районування Степової Скіфії з широким зачлененням палеоекології та палео-економіки багато ще незрозумілого. Саме тому тут я утримаюсь як від схвалення, так і заперечення висновків Н. А. Гаврилюка.

Заключні розділи присвячені домашньому виробництву Степової Скіфії. З основними положеннями, мабуть, не варто сперечатися. Над колом цих питань автор працює вже багато років, написала і видала понад десяток досліджень (в тому числі монографію «Ломашнє производство и быт стених скіфов». — К., 1989). У рецензований праці автор досліджує особливості технологічного використання скіфами видів продукції скотарства, що раніше майже не досліджувалися — обробка кістки, рогу, шкіри, вовни, виготовлення повсті. Хронологічні межі цього дослідження обмежуються лише IV ст. до н. е. Не можна не погодитися з автором, яка стверджує: «Гварниннство могло забезпечити кочовника майже усім необхідним для існування — іжею, одягом, взуттям, кінським спорядженням, багатьма знаряддями праці, товарами для обміну» (с. 108).

Автор відстоює думку про те, що у ряді випадків у IV ст. до н. е. домашні промисли вийшли за межі родинного кола, хоча загалом залишилися орієнтованими на потреби населення еколо-го-економічного району (с. 108).

Особливо слід відзначити розділ, присвячений майстерні з обробки кістки, яку Н. А. Гаврилюк дослідила на Кам'янському городищі. Кількість і набір знарядь, що в ній виготовлялися, аналогії (цікаве порівняння з Більським городищем) дозволили досить переконливо відновити весь цикл виробництва у майстерні, визначити основні риси обробки кістки, її регіональну специфіку.

Підіб'ю деякі підсумки. Перш за все треба сказати про досягнення автора цього самостійного та цікового дослідження.

Воно має комплексний характер. Широко використовуються досягнення фахівців різних наук. Мабуть, при вирішенні питань стародавніх кочових суспільств Північного Причорномор'я вперше зачленено екологічні побудови. Грунтovно проведено аналіз змін порід та видового складу скіфського стада, досить надійно обґруйовано думку про фуражну спрямованість скіфського землеробства на заключному етапі їх історії. Всі ці висновки зачленено для доведення трансформації скіфського суспільства.

Досить симптоматичним є вихід цієї праці у серії «Скифы: экономика и история», для зачотування якої Н. А. Гаврилюк докладає багато зусиль.

Завершується праця тезисним викладенням основних положень автора. Їх досить багато — аж 36. Не всі вони рівноцінні. Деякі повтори мають місце. Розміщені вони не завжди у потрібному порядку.

Як і усіяка праця, ця має певні вади.

Номінант певний археологічний «центрізм» автора. Не повністю використовані тут досягнення дослідників головних проблем етнографіїnomadizma. Недостатню увагу приділено взаємо-відносинам скіфів Степу з населенням Лісостепу, з центрами античної цивілізації у Північному Причорномор'ї. Хоча автор і обіцяв використати дані про скотарство «пізньоскіфських» городиць Нижнього Дніпра, ці матеріали практично не використані. Цікаво було б знати, що саме входить до «триади кочовника».

Н. А. Гаврилюк використала досить значну літературу. Але викликає подив відсутність у «Списку літератури» (с. 116—126) відомої праці Д. І. Яворницького. Адже перші розділи його виняткової праці «Істория запорожских казаков» мають безисореднє відношення до предмету дослідження.

У книзі цілком слушно використані праці стародавніх авторів. Дуже прикро, що майже у всіх посиланнях на «Одіссею» та Геродота присутні суттєві помилки у цитуванні («Одіссея» — с. 42, 59; Геродот — с. 32, 42, 47, 78, 104 та ін.).

Не дуже доречним є «бойовий» стиль полеміки (с. 72). Не варто було б протиставляти пропуванням кочовиків (зокрема у Лісостепу) «у вигляді війська» та просуванням кочовиць (с. 71). Сумнівним є поєднання в межах однієї садиби майстерні з обробки кісток і металургійного виробництва (с. 89—97).

Робота не мала перевірки на стадії коректури. Цим, мабуть, пояснюється наявність в ній помилок. Певною вадою є відсутність довідкового апарату в книзі автора, що вільно володіє сучасними інформаційними технологіями.

Ці й деякі інші недоліки не можуть впливати на досить високу оцінку цієї сучасної і свосча-ної праці, що стане помітним явищем у скіфології. Здається, автор розуміє, що її дослідження є одним з перших та конче необхідних етапів досліджень широкого кола питань господарства та в цілому — економіки скіфів.

Шкода, що книгу видано у вигляді препрінта тиражем 300 примірників, що приречує її стати раритетом. Залишається лише побажати Н. А. Гаврилюк перевидати її повноцінною книгою.

Є. В. Черненко

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

До 60-річчя
ВАСИЛЯ ІВАНОВИЧА БІДЗІЛІ

Цієї весни одному з найснергійніших представників української археології кандидату історичних наук Василеві Івановичу Бідзілі виповнилося 60 років.

Народився В. І. Бідзіля 23 березня 1936 р. в с. Сасово Виноградівського р-ну Закарпатської обл. у великій селянській родині. Шлях до науки проліг у Василя Івановича через педагогічне училище в м. Хуст та кафедру археології Київського університету ім. Тараса Шевченка. Звідти у 1960 р. він одержав призначення до Інституту археології АН УРСР, де працює і нині. Археологічна діяльність ювіляра розпочалася з участі у студентському гуртку при кафедрі археології, очолювану тоді членом-кореспондентом АН УРСР Л. М. Славіним. Свій перший польовий сезон він відкрив 1957 р., на розкопках давньоруського міста Войня. Там В. І. Бідзіля працює креслярем в експедиції професора В. Й. Довженка. Знайомство з видатною пам'яткою у гирлі р. Сули і непересічним колективом дослідників остаточно визначили вибір професійної діяльності хлопця. Постійна участь в експедиціях стає життєвою необхідністю: 1958 р. — дослідження давнього Любеча під керівництвом академіка Б. О. Рибакова; 1959 р. — розкопки черняхівського поселення в експедиції М. Ю. Брайчевського...

Експериментальне плавіння залізної руди у горні.

Співпраця з В. Довженком, Б. Рибаковим, М. Брайчевським визначася по-глиблений інтерес молодого науковця до вивчення слов'яно-руських старожитностей. В. І. Бідзілі пощастило мати науковим керівником своїх курсових

та дипломної робіт Б. Рибакова. Тематика цих досліджень лягла в основу перших наукових доповідей на студентських конференціях найвищого рівня.

Прихід до Інституту археології В. І. Бідзіля ознаменував першим своїм відкриттям. Очоливши Слов'янський загін Південно-Бузької новобудовної експедиції 1960 р., він проводить широке дослідження виявленого вперше спеціалізованого центру чорної металургії VI—VII ст. поблизу м. Гайворон. Ці роботи зініціювали вивчення історії металургії і комплексне дослідження дуже специфічної групи пам'яток — металургійних центрів: Лютізького, Закарпатського, Уманського, де виявлені сотні металургійних горен. 1966 р. В. І. Бідзіля захищає кандидатську диссертацію, присвячену латенській культурі на Закарпатті, призначається вченим секретарем Інституту археології. 1971 р. виходить монографія «Історія культури Закарпаття на рубежі н. е.» — краще дослідження з проблематики латену в Україні.

Стрімкий науковий та адміністративний початок В. І. Бідзілі був, здається, перерваний тривалою участю у розкопках великих новобудовних експедицій на півдні України. У 1967—68 рр. він бере щонайактивнішу участь в організації відділу археологічних досліджень на новобудовах, розпочинає практичні роботи у зоні спорудження Каховської зрошувальної системи, а протягом 1969—1974 рр. очолює Запорізьку новобудовну експедицію у зоні спорудження Північно-Рогачицької зрошувальної системи. За шість польових сезонів здійснено величезний обсяг розкопок курганних некрополів у межиріччі Дніпра та Молочної з перманентним удосконаленням існуючої на той час методики досліджень і однаковою увагою до пам'яток усіх, без винятку, археологічних культур. Етапним для Запорізької експедиції та її керманиця стало дослідження нині вже всесвітньовідомого скіфського кургану вищого рангу Гайманова Могила. В процесі дворічних розкопок цієї визначної пам'ятки накопичувалася методика досліджень великих скіфських курганів, підхоплена і розвинена в наступні десятиліття. Далі були Висока і Плоска, Казенна і Носаківські могили, Гайманове поле, Великобілозерські, Орлянські, Дніпрорудненські та Заповітненські кургани.

Наступний тривалий період діяльності В. І. Бідзілі пов'язаний з організацією та керівництвом Лабораторією використання методів природничих наук в археології (1975—1989 рр.). Лабораторія стала базовою у вивченні давньої історії чорної металургії на сході Європи, започаткувала у стінах Інституту дослідження з палеоботаніки та палеозоології, технології керамічного виробництва тощо. Цей період характеризується новими польовими дослідженнями та виходом двох монографій: «Давня металургія Українських Карпат» (1978) та «Історія черної металургії (ІІ в. до н. е. — ІІ в. н. е.)» (1982). Остання робота видрукована у співавторстві з Г. О. Вознесенською та С. В. Паньковим.

На хвилі перебудови невгамовний дослідник здійснює ще один рішучий поворот своєї долі, організувавши науково-виробничий кооператив «Археолог» з метою повнішої реалізації можливостей господарського фінансування археологічних досліджень задля досягнення максимального наукового та економічного ефекту. Шість років (1989—1994) віддав керівництву кооперативом В. І. Бідзіля, зосередившись на охоронних дослідженнях пам'яток України. Великомасштабні (широкими площами) роботи проведенні на Подолі у Кисві та в давньому Вишгороді, у південних областях держави. Це був час сподівань і розчарувань.

Від 1994 р. В. І. Бідзіля знову в рідному Інституті на посаді старшого наукового співробітника сектора скіфо-сарматської археології, займається підготовкою до друку накопичених за десятки польових сезонів експедиційних матеріалів. Наукова громадськість чекає від ювіляра нових видань, перш за все, монографії «Гайманова Могила». А на сьогодні його творчий доробок становить 73 наукові праці. Крім згаданих монографій не можна обійти увагою його участь у багатотомних «Історії» та «Археології» УРСР, діяльність з організації численних археологічних виставок, експериментів з історичної технології тощо.

Щиро зичимо дорогому Василеві Івановичу творчої наснаги, здоров'я і здійснення усіх наукових і особистих планів за життя!

НАШІ АВТОРИ

БАТУРЕВИЧ Євгенія Юріївна — співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

БЕССНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, зав. відділом теорії та методики археології Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

ВАХТИНА Марина Юріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури Російської АН (м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі скіфо-античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, зав. редакційно-видавничим сектором Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КОВПАНЕНКО Галина Тихонівна — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі археології ранньозалізного часу.

МАХОРТИХ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі археології ранньозалізного часу.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — доктор історичних наук, зав. відділом скіфо-сарматської археології Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

ОХОТНИКОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора Одеського археологічного музею. Фахівець з античної археології.

ПОЛІН Сергій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

РОЛЛЕ Рената — доктор, професор Гамбурзького університету (Німеччина). Фахівець у галузі археології ранньозалізного часу Східної Європи.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі археології ранньозалізного часу.

СМИРНОВА Галина Іванівна — доктор історичних наук, зав. відділом Ермітажу (Росія, м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі пізньої бронзи, передскіфського та скіфського періодів Карпато-Дунайського регіону.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЧЕРНЕНКО Євген Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- БАН — Болгарская Академия наук
- ВДИ — Вестник древней истории
- ИАДК — История и археология древнего Крыма
- ИИМК РАН — Институт истории материальной культуры Российской академии наук
- КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- МНМ — Мифы народов мира
- НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАНУ
- ПАВ — Петербургский археологический вестник
- ПСА — Проблемы скифской археологии
- РА — Российская археология
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- Тр. АС — Труды археологических съездов
- ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
- ХИАЕ — Харьковский историко-археологический ежегодник
- BSA — Annual of the British School at Athens
- CVA — Corpus Vasorum Antiquorum
- EWA — Encyclopedia of World Art
- JHS — Journal of Hellenic Studies
- WZ — Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1996 рік

ГЛАДИЛІН В. М.	Сергій Миколайович Бібіков і проблеми первісної археології	№ 3 С. 6—9
КОЛОСОВ Ю. Г.	Кримська палеолітична експедиція 50-х років: спогади і роздуми	№ 3 С. 9—13
ТОЛОЧКО П. П.	С. М. Бібіков і українська археологія	№ 3 С. 3—6
Статті		
БЕЗСОНОВА С. С.	Глиняні жертвники Лісостепового Подніпров'я ранньоскіфського часу	№ 4 С. 25—40
ВІЛОЗОР В. П.	Кам'яні статуї у контексті скіфської стногоеографічної проблематики	№ 4 С. 41—50
БУРДО Н. Б.	Внесок С. М. Бібікова у вивчення трипільської культури	№ 3 С. 14—20
ГЛАДКИХ М. І., СТАНКО В. Н.	Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України)	№ 3 С. 39—51
ГУСЄВ С. О.	Моделі жителів трипільської культури	№ 1 С. 15—30
ЖУРАВЛЬОВ О. П., КОТОВА Н. С.	Тваринництво неолітичного населення України	№ 2 С. 3—17
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців	№ 3 С. 29—39
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., ГАВРИЛЕНКО І. М.	Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України	№ 1 С. 3—15
КОЗАК Д. Н.	Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис.	№ 2 С. 54—68
КРОТОВА О. О., СТУПІАК Д. В.	Планіграфія та технологія обробки кременю пізньопалеолітичної стоянки Федорівка	№ 3 С. 60—74
МАХОРТИХ С. В.	Скарби VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи	№ 4 С. 9—24
МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М.	Проблеми етнічної географії Скіфії	№ 4 С. 51—66
МУРЗІН В. Ю.	О. І. Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури	№ 4 С. 4—9
НІКІТЕНКО М. М.	Реконструкція первинної позиції померліх в похованнях ямної культури та їх класифікація	№ 2 С. 17—32
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П.	Кавказька складова у фіналному палеоліті і мезоліті Південної України	№ 3 С. 74—85
ПАНЬКОВ С. В.	Про стан залізодобування в античному виробництві Північного Причорномор'я	№ 2 С. 46—54
РУСЯЄВА М. В.	Зіставлення свідчень античних авторів із зображеннями кочових скіфів із пам'ятках торевтики	№ 1 С. 40—54
СТЕПАНЧУК В. М.	Генезис та еволюція кримського палеоліту	№ 3 С. 20—29
ТЕЛЕГІН Д. Я.	Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-дніського регіону в стенохенетичних процесах: балти і слов'яни	№ 1 С. 30—40 № 2 С. 32—46
ТОЛОЧКО П. П.	Про час і місце канонізації Володимира	№ 1 С. 54—60
ЯКОВЛЁВА Л. А.	Образотворче мистецтво пізнього палеоліту (образ, композиція, ансамблі)	№ 3 С. 51—60
Публікації археологічних матеріалів		
БЕЗРУЧЕНКО И. Н., УСАЧЕВА О. И.	Земельные наделы античного Казантипа	№ 1 С. 97—105
ВАХТИНА М. Ю.	Греческая расписная керамика из раскопок Немировского городища	№ 4 С. 85—93
ГОТУН І. А., ПЕТРАУСКАС А. В., ЧЕРНИЦІ Г. Т.	Жорна на території Подніпров'я	№ 2 С. 84—92
ГУСЄВ С. О.	Нові дані про культову іластику трипільської культури	№ 3 С. 105—109
ЗОЛОТАРЕВ М. И.	Торговые коммуникации между Херсонесом и Скифией в конце IV — первой трети III в. до н. э.	№ 2 С. 79—84
ЗУБАР В. М., АНТОНОВА І. А.	Новий фрагмент латинського напису з Херсонеса	№ 1 С. 91—97

КЛИМОВСЬКИЙ С. І., МОВЧАН І. І., РУТОВ А. В.	Волоська слобода Старокиївської гори	№ 1 С. 105—112
КОВПАНЕНКО Г. Т., СКОРИЙ С. А., БАТУРЕВІЧ Є. Ю.	Кургани скіфського часу поблизу с. Іванівка на Київщині	№ 4 С. 101—114
КОЛОДА В. В.	Дослідження пам'ятки чорної металургії Салтівської культури	№ 1 С. 78—84
КОНСТАНТИНЕСКУЛФ., ПРИВАЛОВ А. І.	Про один з типів ранньоїмних поховань Північного Надазов'я	№ 2 С. 69—72
МАХНЄВА О. О.	Поселення епохи пізньої бронзи в Сакському р-ні Криму	№ 1 С. 84—91
ПАЛАГУТА І. В.	Культурна належність пам'яток середньої та пізньої бронзи Черкаського Лівобережжя	№ 1 С. 61—69
РИНДЮК Н. В., СКАКУН Н. Н.	О некоторых культовых предметах из поселения Нагорное II (Болград-Алдень II)	№ 3 С. 109—116
РЫНДИНА Н. В., РАВИЧ И. Г.	Металлография и изучение древнейшего металло- обрабатывающего производства (эпоха энеолита)	№ 3 С. 116—124
СИТНИК О. С., БОГУЦЬКИЙ А. Б., КУЛАКОВСЬКА Л. В.	Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Га- лича	№ 3 С. 86—97
СМИНТИНА О. В., НІКІТІН В. І.	Нова Гребениківська стоянка на Південному Бузі	№ 2 С. 72—79
СМИРНОВА Г. І.	Немирівське городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э.	№ 4 С. 67—84
ФІАЛКО О. С.	Скіфські вуздечки з залізними нахрапниками	№ 4 С. 94—100
ХАРЛАМОВ В. О.	Нові дослідження на «Вознесенському узвозі» в Києві	№ 2 С. 92—102
ЧЕРЕДНИЧЕНКО М.М., МУРЗІН В. Ю.	Основні дослідження Бердянського кургану	№ 1 С. 69—78
ЧУБУР А. А.	К вопросу периодизации и хронологии верхнего палеолита бассейна Десны	№ 3 С. 97—105
Дискусії		
АКУЛОВ А. Г.	Система гадания «И Цзин» и ее возможные парал- лели в степных культурах	№ 1 С. 118—127
БОЛТРИК Ю. В.	Про «відповідальні здобутки» і здоровий глупзд	№ 2 С. 116—120
Від редакційної колегії		№ 2 С. 103
ЗУБАР В. М.	Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е.	№ 4 С. 127—135
ПОЛІН С. В.	Хронологія ранньоскіфської культури	№ 4 С. 115—126
Протокол № 7 засідання відділу первісної археології від 18 квітня 1995 року		№ 2 С. 104—116
Археологія за рубежем		
СКАКУН Н. Н.	К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита в Восточной Европе (по материа- лам Болгарии)	№ 3 С. 124—128
На допомогу вчителям		
БУНЯТЯН К. П.	Скіфи	№ 4 С. 136—140
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Походження людини та заселення України	№ 2 С. 124—133
МАЛЄСВ Ю. М.	Гортуючи сторінки історії	№ 2 С. 121—124
ТОЛОЧКО П. П.	Стародавня історія України, проблеми формуван- ня єтносів і культур	№ 1 С. 114—117
До методики археологічних досліджень		
ОНИШКЕВИЧ Л.	Комп'ютери та картографія на мінойському острові Псіра у Греції	№ 2 С. 134—139
Пам'ять археології		
ВЫСОТСКАЯ Т. Н.	Павел Николаевич Шульц — основоположник изучения позднескифской культуры	№ 1 С. 128—131
МОВІША Т. Г., ШАРАФУДІНОВА І. М.	Вадим Щербаківський (до 120-річчя від дня наро- дження)	№ 3 С. 132, 133
СИТНИК О. С., ГРИБОВИЧ Р. Т.	Пам'яті Олександра Черниша (1918—1993)	№ 3 С. 129—132

ШОХИН Л. И.	Письма Д. Я. Самоквасова А. А. Бобринскому об археологии	№ 1 С. 131—137
Нові відкриття і знахідки		
ВЕТЧИННИКОВА Н. С	Поховання епохи бронзи з курганів поблизу с. Струмок Одеської обл.	№ 1 С. 141—146
ГОЛЬЦЕВА Н. В.	Гравированный топор-молот из Шолданештского района Молдовы	№ 3 С. 141—144
КОБАЛЬ І. В.	Скарб металевих виробів доби пізньої бронзи з с. Красове Закарпатської області	№ 2 С. 143—148
КУРБАТОВ А. І.	Коллекция кожаных предметов из Чернигова	№ 2 С. 148—151
МУРЗІН В. Ю., РОДЛІЕ Р., БІЛОЗОР В. П.	Про подальші дослідження Перещепинського могильника	№ 4 С. 141—149
НАЗАРОВ В. В.	Нова спіграфічна знахідка з Берсзані	№ 1 С. 138—141
ПОПОВА Т. А.	Некоторые группы глиняных изделий из трипольского поселения Раковец	№ 3 С. 134—141
ТУРОВСКИЙ Е. Я., ФІЛИПІНКО А. А.	Новое надгробие римского солдата с некрополя Херсонеса Таврического	№ 2 С. 140—143
ШИШКІН Р. Г., ЛІСЕНКО С. Д.	Поховання східносибирської культури поблизу с. Малополовецьке	№ 1 С. 146—150
Рецензії		
ЗУБАР В. М.	S. I. Saprykin. Ancient farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula 1974—1990).— Amsterdam, 1994.— 153 p., 65 pl.	№ 3 С. 145—147
ОХОТНИКОВ С. Б.	Ivo Lukanc. Diokletianus. Der Römische Kaiser aus Dalmatien.— Fondation numismatica antica.— Edit cultura, Wetteren, 1991.— 345 р.	№ 4 С. 150
ПЕЛЕЩИЦІН М. А.	Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті / Відн. ред. Л. І. Крушельницька.— К.: Наук. думка, 1993.— 322 с.	№ 2 С. 152—154
ПРИХОДНІОК О. М.	Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України.— Київ : Вища школа, 1994.— 318 с.	№ 1 С. 151
ЧЕРНЕНКО Є. В.	Гаврилов Н. А. Скотоводство степной Скифии // Серия «Скифы: Экономика и история».— К., 1995.— Вып. 3.— 140 с.	№ 4 С. 151, 152
Хроніка		
БУРОВ Г. М., УРТАНС Ю. Т.	Міжнародна конференція «Використання людини-печер»	№ 3 С. 151, 152
ГЕРЕТА І. П.	Міжнародна співпраця тернопільських археологів	№ 2 С. 155, 156
КОЛЕСНИК О. В.	Друга регіональна конференція «Палеоліт Лівобережної України»	№ 3 С. 148, 149
МОЦЯ О. П., СУПРУНЕНКО О. Б.	Читання пам'яті проф. Вадима Шербаківського	№ 3 С. 149—151
Вітаємо ювілярів		
До 60-річчя Василя Івановича Бідзалі		№ 4 С. 153, 154
До 60-річчя Станіслава Пикифоровича Братченка		№ 3 С. 155, 156
К 70-летию Татьяны Николаевны Высотской		№ 2 С. 157
До 60-річчя Леоніда Васильовича Суботіна		№ 3 С. 153, 154
До 60-річчя Івана Тихоновича Чернякова		№ 3 С. 157, 158
Пам'яті Свентій Федорівні Покровської		№ 1 С. 154, 155
Пам'яті Ігоря Кириловича Свешнікова		№ 1 С. 152, 153
Пам'яті Віктора Олександровича Харламова		№ 1 С. 156, 157
Наши автори		
		№ 1 С. 158
		№ 2 С. 158
		№ 3 С. 159
		№ 4 С. 155

СОДЕРЖАНИЕ

От главного редактора	3
Статьи	
МУРЗИН В. Ю. А. И. Тереножкин — выдающийся исследователь скифской культуры	4
МАХОРТЫХ С. В. Клады VIII—VII вв. до н. э. на юге Восточной Европы	9
БЕССОНОВА С. С. Глиняные жертвеники лесостепного Поднепровья раннескифского времени	25
БЕЛОЗОР В. П. Каменные статуи в контексте скифской этнографической проблематики	41
МОЗОЛЕВСКИЙ Б. Н. Проблемы этнической географии Скифии	51
Публикации археологических материалов	
СМИРНОВА Г. И. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э.	67
ВАХТИНА М. Ю. Греческая расписная керамика из раскопок Немировского городища	85
ФИАЛКО Е. Е. Скифские узелочки с железными нахрапниками	94
КОВПАНЕНКО Г. Т., СКОРЫЙ С. А., БАТУРЕВИЧ Е. Ю. Курганы скифского времени вблизи с. Ивановка на Киевщине	101
Дискуссии	
ПОЛИН С. В. О хронологии раннескифской культуры	115
ЗУБАРЬ В. М. Еще раз об этническом составе населения Ольвии в первых столетиях н. э.	127
В помощь учителю	
БУНЯТЯН Е. П. Скифы	136
Новые открытия и находки	
МУРЗИН В. Ю., РОЛЛЕ Р., БЕЛОЗОР В. П. О дальнейших исследованиях Перещепинского могильника	141
Рецензии	
ОХОТНИКОВ С. Б. Ivo Lukanc. Diokletianus. Der Römische Kaiser aus Dalmatien.— Fondation Numismatica Antica.— Edit cultura, Wetteren, 1991.— 345 p.	150
ЧЕРНЕНКО Е. В. Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии // Серия «Скифы: экономика и история».— К., 1995.— Вып. 3.— 140 с	151
Поздравляем юбиляров	
К 60-летию Василия Ивановича Бидзили	153
Наши авторы	155
Список сокращений	156
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 1996 год	157

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«Археологія» — єдиний у нашій країні науковий журнал з проблем давньої історії та археології України.

На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію про археологічні розкопки пам'яток давніх культур — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, грунтовні теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

З 1996 р. журнал «*Археологія*» започаткував нову рубрику «*На допомогу вчителю*», розраховану на викладачів середніх шкіл. Під цією рубрикою друкуватимуться статті провідних вчених-археологів з різноманітних проблем стародавньої історії України.

Ми сподіваємось, що наш журнал допоможе читачеві, який просто цікавиться історією України, краще орієнтуватися в проблемах давньої історії, культури та археології, стане для нього виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбання сучасної української археологічної науки.

Журнал виходить 4 рази на рік.

У роздрібний продаж не надходить.

Передплатити журнал «*Археологія*» можна у будь-якому поштовому відділенні.

Передплатний індекс **74006**.

Попередні числа «*Археології*» можна придбати в бібліотеці Інституту археології за адресою:

*м. Київ,
вул. Видубецька, 40.*

ІДДЕКС 74006

Інститут археології НАН України

І88N 0236—3490. Археологія. 1986. № 4. 1—160